UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA

Třicetiletá válka a vývoj venkovské sociální struktury na panství Brandýs nad Labem v 16. – 18. století

Rigorózní práce

Autor: Mgr. Jaroslav Šulc
Studijní program: Historické vědy
Studijní obor: historie – české dějiny
Akademický rok: 2005/2006

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracoval samostatně, na základě uvedených pramenů a odborné literatury.

V Praze 1. 4. 2006

Podpis: Jaroslav Fulc

Sdělení

Jádrem předložené rigorózní práce je moje diplomová práce, vytvořená v semináři prof. PhDr. Eduarda Maura, CSc. a obhájená v roce 2004 na FFUK v Praze. Práce byla současně doporučena k uznání za práci rigorózní. Následně jsem přesto přikročil k některým úpravám textu. Přepracováním prošla především část věnovaná problematice všedního dne za třicetileté války, kde jsem se pokusil o hlubší zapojení tématu do kontextu současného mohutně se rozvíjejícího výzkumu „nových" vojenských dějin v západní Evropě. Také v dalších kapitolách jsem reagoval na některé nové tituly v odborné literatuře a dílčí námitky, které zazněly při obhajobě původní diplomové práce. Rád znovu vyjadřuji svůj dík vedoucímu práce, všem konzultantům, přátelům a rodině za poskytnutou pomoc a oporu.

V Praze, dne 1. 4. 2006

OBSAH

ÚVOD 1

I. GENEZE BRANDÝSKÉHO KOMORNÍHO VELKOSTATKU, JEHO ÚZEMNÍ ROZSAH A SÍDELNÍ STRUKTURA 7

1. **Geneze panství a jeho územní rozsah v 16.–18. stol.** 7
2. **Sídelní struktura panství** 14
   - 2.1. Přírodní prostředí a komunikační síť 15
   - 2.2. Města a městečka 19
   - 2.3. Vesnice 24
   - 2.4. Vrchnostenské provozy 30

II. EKONOMICKÉ, SOCIÁLNÍ A PRÁVNÍ POSTAVENÍ PODDANÝCH V 16. – 18. STOLETÍ 32

1. **Zemědělská výroba, řemesla a vývoj sociálních struktur** 32
   - 1.1. Pozemková držba a její proměny 32
   - 1.2. Zemědělská výroba poddanské usedlosti 46
   - 1.3. Řemeslná výroba 60
   - 1.4. Poddanská nemovitost a majetkové transfery 61
2. **Poddanský svazek, vrchnosti a poddaní v letech 1550–1700** 69

III. TŘICETILETÁ VÁLKA A VENKOVSKÁ SPOLEČNOST NA BRANDÝSKU 87

1. **Nové trendy ve vojenském dějepisectví raného novověku v Evropě** 87
2. **Přímá zkušenost české společnosti venkova a měst s válkou před r. 1618** 94
   - 2.1. Válka s Tureckem 1593 – 1606 94
   - 2.2. Habsburská krize 1606 – 1611 105
3. **Třicetiletá válka a všední den venkovské společnosti, vývoj venkovského osídlení** 110
   - 3.1. Třicetiletá válka a venkovské osídlení 111
   - 3.2. Válka a všední den venkovské společnosti. Nástroje a strategie jednání poddaných, formy sociálních interakcí 126

ZÁVĚR 141

PRAMENY A LITERATURA 146

ÚVOD

Výzkum venkovské společnosti v období raného novověku náleží již více než jedno století k frekventovaným tématům českého dějepisectví a v jeho vývoji lze vymezit několik etap. Nelze se přitom omezovat jen na nástin proměn heuristické základny, interpretačních modelů a metodické výbavy agrárních dějepisců, ale ve stejné míře je třeba věnovat pozornost také širšímu sociokulturnímu rámci, v němž historická věda a její představitelé ve své době působili, a který více či méně předurčoval tematickou skladbu výzkumu i způsoby konstruování jeho výsledků. Pevné zakotvení historiografie v dobových společenských procesech se již od první fáze soustavného zájmu o agrární problematiku projevovalo v periodizaci a konceptualizaci jejího výkladu, který, ať už souhlasně či polemicky, navazoval na dualistickou dějinnou koncepci Františka Palackého, a byl tak od počátku svázán s procesem politické emancipace českého národa a jeho ideovou legitimizací.[1]

Výsledkem bylo, že se ústředním tématem či alespoň pozadím takřka všech diskusí stala otázka degradace sociální pozice venkovského obyvatelstva, příčin tohoto jevu, jeho časového průběhu a obsahové náplně. Rozdílné postoje k řešení této otázky u jednotlivých badatelů pak byly způsobeny proměnami situačního kontextu, důrazem na váhu různých kulturních prvků, ale také metodologickým a heuristickým zakotvením historické vědy. Vývoj tak směřoval od monokauzálních výkladů staršího období, odkazujících na politické, národnostní či náboženské důvody, k multikauzálnímu pojetí, v němž postupem doby stále výraznější postavení nabývaly podněty ekonomické. Třebaže o hospodářském pozadí zmíněného procesu uvažoval již Antonín Gindely, důkladnějšího zpracování se dopadu ekonomického zájmu vrchností na postavení poddaných dostalo teprve na počátku 20. století v pracích historiků Gollovy školy a z nich především Josefa Pekaře, který ve své *Knize o Kosti* při konstruování výkladu o sociálním a ekonomickém postavení venkovského obyvatelstva jako první ve větší míře užil širokou škálu pramenů patrimoniální a centrální provenience.[2] V diskusích o periodizaci celého vývoje pak Pekař odmítl tezi Palackého a některých jeho nástupců o epochálním významu sněmovního usnesení z roku 1487, které mělo vést k znevolnění rolnictva, za zásadní mezník ale nepovažoval ani rok 1620. Namísto

[1] K této koncepci a jejím osudům E. MAUR, *Palackého koncepce českých agrárních dějin a její osudy*, in: František Palacký (1798–1998). Dějiny a dnešek, Praha 1999, s. 139–152. K úloze historické argumentace v procesu konstituce novodobého českého národa ve vztahu k bělohorskému mezníku srv. J. PETRÁŇ, *Na téma mýtu Bílá hora*, in: Traditio et cultus. Miscellanea historica Bohemica Miloslao Vlk, archiepiscopo Pragensi, ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata, Praha 1993, s. 141–162.

[2] J.PEKAŘ, *Kniha o Kosti*. Kus české historie, Praha 1998.

toho kladl důraz na pozvolné utužování poddanství v 16. a 17. století.[3] Výsledky, kterých bádání v této době na poli výzkumu agrárních dějin dosáhlo, poté v podobném duchu shrnul ve svých *Dějinách selského lidu* K. Krofta.[4]

Na tematické skladbě prací a způsobu výkladu předválečných historiků, v nichž ústřední místo zaujímal konfliktní vývoj vrchnostensko-poddanského poměru, se podílela také jejich heuristická základna. Ta zůstávala do značné míry omezena na prameny normativního charakteru. Na okraji zorného pole výzkumu tak logicky zůstávala otázka každodenního působení těchto norem ve složitých a jen obtížně uchopitelných procesech sociální reprodukce a sociální změny, v nichž vztah feudála vůči poddanému a prosazování jeho ekonomických zájmů sice v podmínkách dobového sociálního řádu tvořily jistě významný, nikoliv však jediný segment při konstruování sociální reality.

Redukce sociálních procesů na jejich ekonomickou podstatu byla charakteristická také pro valnou část oficiálního marxistického dějepisectví poválečného období, které ovšem z hlediska metodologie i heuristiky zaznamenalo alespoň v některých svých dílech vůči předchozí etapě zřetelný posun a v řadě otázek přineslo nezpochybnitelné hodnoty. Výzkum naší poválečné historiografie sice prozatím zůstává spíše na svém počátku, nicméně již dnes lze v jejím vývoji označit řadu progresivních rysů, které přiváděly alespoň dočasně vymezené úseky našeho bádání do užšího kontaktu s předními centry soudobého evropského výzkumu.[5] Platí to především o vlivu školy Annales, která po opadnutí období nejtužšího stalinismu mohla od počátku šedesátých let díky obnoveným kontaktům znovu v omezené míře působit na metodologické směřování části domácích historiků. Strukturalisticky a kvantitativně orientované práce druhé generace Annales nacházely v průběhu šedesátých let zřetelný ohlas ve studiu cen a mezd, populačního vývoje nebo při výzkumech sociálních a hospodářských dějin raně novověkých velkostatků a měst. Omezené vazby na západoevropskou historickou vědu však byly znovu výrazně narušeny politickým vývojem po roce 1968. Na metodologický obrat, který vedl od konce šedesátých let v západním dějepisectví k odklonu od kvantitativních analýz ve prospěch antropologizace historiografie, tak české dějepisectví

[3] Rozdíly ve výkladu historiků sledoval E. MAUR, *Vrchnosti a poddaní za třicetileté války*, Folia historica Bohemica, 8, 1985, s. 241–257.

[4] K. KROFTA, *Dějiny selského stavu (Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě)*, Praha 1949[2]. Druhé vydání knihy bylo aktualizováno připojenými výklady a seznamy nové literatury od E. Janouška.

[5] Cenným příspěvkem k uvedené problematice je sborník vydaný Francouzským ústavem pro výzkum ve společenských vědách v Praze (CeFReS) pod titulem *Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích*, ed. P. Horská-M. Nodl, Praha 2003; dále srov. J. MAREK–F. ŠMAHEL, *Škola Annales v zrcadle českého dějepisectví*, Český časopis historický, 97, 1999, s. 1-18; J. VÁLKA, *„Nové dějepisectví" a české dějiny*, Časopis matice moravské, 117, 1998, s. 465-474.

již nedokázalo reagovat.[6] Za cenné příspěvky k problematice agrárních dějin je přesto třeba považovat výzkumy zaměřené na hospodaření feudálního velkostatku a obecně vývoj zemědělské výroby, které se v podmínkách materialistického pojetí dějin těšily nezbytné institucionální podpoře i zájmu badatelů. Monografické práce a dílčí studie J. Války, E. Maura, J. Petráně, J. Tlapáka, J. Křivky a dalších dnes představují spolehlivý fond našich znalostí o ekonomice velkostatku i výrobní základně poddanské usedlosti sledovaného období.[7] Výzkum vrchnostenského režijního velkostatku v období raného novověku přitom dokázal zřetelně odlišit dvě jeho vývojové etapy, oddělené konfliktem třicetileté války. Ten měl přinést výrazné změny v ekonomickém a sociálním postavení venkovského obyvatelstva. Ztráty na populaci, hospodářské škody a hluboká agrární deprese druhé poloviny 17. století, stojící v opozici vůči ekonomické prosperitě 16. století, tak podle těchto výkladů přiměly feudální velkostatek k nahrazení námezdní pracovní síly robotou vlastních poddaných za současného utužení poddanské závislosti, pro níž se vžil pojem *„druhé nevolnictví"*.[8] Jako více problematické se dnes pochopitelně jeví práce některých historiků marxistické orientace tam, kde jejich výklady mířily k postižení sociálního jednání aktérů a v nichž reduktivní materialistický přístup nebyl sto docenit význam všech prvků, které vstupovaly do hry, a které byly odsunovány do odvozené sféry nadstavbových jevů.[9]

Výrazné spoje se současným bádáním naproti tomu vykazují výzkumy realizované na poli historické demografie, disciplíny, která se u nás konstituovala a za současného rozšíření vlastního záběru zřetelně prosadila po druhé světové válce, a to především tam, kde se dnes

---

[6] M. NODL, *Otázky recepce francouzské historiografie v českém prostředí: totální dějiny, dlouhé trvání a mentality*, in: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích, ed. P. Horská-M. Nodl, Praha 2003, s. 95-132; E. MAUR, *K česko-francouzským vědeckým stykům na Filozofické fakultě UK v 50. a 60. letech (obor historie)*, tamtéž, s. 27-43; D. OLŠÁKOVÁ, *Dobová recepce školy Annales v českých historických časopisech v 60. letech 20. století*, tamtéž, s. 180-196.

[7] Srv. E. MAUR, *Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*, Hospodářské dějiny 7, 1981, str. 203–226; TÝŽ, *Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku*, AUC, Philosophica et historica, 1976, č. 1, s. 229–258; V. LEDVINKA, *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období*, Folia historica Bohemica 11/1987, str. 103–132; J. VÁLKA, *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě*, Praha 1962; J. PETRÁŇ, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*, AUC, Philosophica et historica, 1963, Monographia, V.; A. MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960; J. PETRÁŇ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964; spíše k populačním otázkám směřuje O. PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16-18. století*, Praha 1957; A. CHALUPA, *Venkovské obyvatelstvo v Čechách v tereziánských katastrech (1700–1750)*, Sborník Národního muzea v Praze, řada A, Historie, sv. XXIII, č. 4-5, s. 197–375.

[8] Ve vymezování a užívání konceptu *„druhého nevolnictví"* ovšem neexistovala úplná jednota a o jeho obsahu probíhala uvnitř historické obce rozprava. Srv. E. MAUR, *Vrchnosti a poddaní za třicetileté války*, s. 251–255.

[9] Projevilo se to např. ve výzkumu tzv. rolnických povstání. K roku 1680 srv. kritickou reflexi J. ČECHURY, *Selské rebelie roku 1680*. Sociální konflikty v barokních Čechách, Praha 2001, s. 16–20. Jedním z mála historiků, kteří zdůrazňovali důležitost studia *„nadstavbových jevů"* byl F. Kutnar. Srv. J. MIKULEC, *Dějiny venkovského poddaného lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, Český časopis historický, 88, 1990, s. 128.

jedná o otázky spojené s výzkumem rodiny a životního cyklu.[10] Historická demografie za to vděčila především velmi úzkým vazbám na francouzský výzkum, který přečkal i kritický rok 1968.[11]

Paradigmatické proměny historické vědy, které v poslední třetině 20. století obrátily pozornost historiků zabývajících se problematikou společenského vývoje od makrohistoricky orientovaných sociálněvědních přístupů k mikrohistorické analýze a antropologické perspektivě, se tak v našem bádání mohly začít prosazovat teprve v souvislosti se společenskými změnami konce osmdesátých let 20. století.[12] Zvýšený kontakt s novými metodami i tématy a počínající integrace české historiografie do západoevropské vědy tak od 90. let ovlivňují také směřování výzkumu na poli agrárních dějin. Bílá místa českého bádání, která jsou zřetelná především v oblasti výzkumu sociálního jednání, všedního dne a dalších oblastí, odsunovaných starší historiografií do pozadí, postupně začaly zaplňovat práce autorů, kteří již udržují viditelné spojení se zmíněnými trendy současného evropského výzkumu.[13] Za přínosné je třeba považovat rovněž postupné přibližování zahraničních badatelů české tematice, která je rozpoznatelná např. na poli výzkumu východoevropského režijního velkostatku, zkoumaného z perspektivy sociálního modelu raně novověké společnosti.[14] V souvislosti s tématem této práce je třeba zmínit výsledky několikaleté spolupráce českých a zahraničních historiků na výzkumném projektu vývoje venkovských sociálních struktur, který přinesl znatelný posun ve vnímání třicetileté války a jejích dlouhodobých následků pro českou venkovskou společnost.[15] Autorům se v něm podařilo s pomocí řady regionálních sond doložit, že na rozdíl od starších představ třicetiletá válka neznamenala výraznější předěl

---

[10] Dokladem šíře tematického záběru české historické demografie je sborník Historická demografie, který vychází od roku 1967. Srv. Historická demografie, Rejstřík 1-20, Praha 1996.

[11] L. FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva České republiky a francouzští demografové*, in: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích, ed. P. Horská-M. Nodl, Praha 2003, s. 197-204.

[12] Obecně k těmto trendům západoevropského dějepisectví G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivity k postmoderní výzvě*, Praha 2002.

[13] Výběrem P. HIML, *Die „armben Leüte" und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680-1781)*, Stuttgart 2003; TÝŽ, *Myšlení venkovských poddaných v raně novověkých jižních Čechách pohledem trestně právních pramenů*, Opera historica, 4, 1995, s. 153–194; TÝŽ, *Vrchnost a venkované v myšlení poddanské společnosti na českokrumlovském panství v 17. a 18. století*, Opera historica, 5, 1996, 639–660; J. ČECHURA, *Selské rebelie roku 1680*; TÝŽ, *Černínové versus Kysíbelští*, Praha 2003; A. STEJSKAL, *„Zeman bez sedláků stojí za sto jebáků". Obilní dluhy jako typ nedoplatku a forma selské rezistence na panství Český Krumlov v letech 1566–1602*, in: K novověkým sociálním dějinám českých zemí, díl 1, Praha 1999, s. 21–70.

[14] M. CERMAN, *Venkovské společnosti a agrárně-dějepisecké tvoření modelů v nové perspektivě. Srovnávací analýza středo- a východoevropských agrárních struktur od 14. do 17. století*, Časopis Matice moravské, 120, 2001, s. 337–395.

[15] Výsledky shrnuli M. CERMAN–E. MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, Český časopis historický, 4, 2000, 737-774; M. CERMAN–H. ZEITLHOFER (ed.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien-München 2002. V těchto pracích jsou shrnuty dílčí studie dalších účastníků projektu.

kontinuálního procesu narůstající diferenciace venkovského obyvatelstva, který je registrován v celé Evropě již od pozdního středověku. Ukázalo se, že i poválečný vývoj sociálních struktur byl více než následky této války ovlivňován regionálními rozdíly v tempu a uspořádání základních sociostrukturních prvků.

Zmíněný výzkum a nové podněty, které české historiografii zprostředkovává zvýšený kontakt s novými tématy a metodami, byly inspiračním zdrojem také pro autora této práce. Při vědomí, že konstrukce modelu sociální praxe aktérů zkoumaného období ve vymezeném prostoru si vyžaduje zohlednění všech prameny postižitelných jevů a procesů, které jednání člověka raného novověku mohly ovlivňovat, bylo nutné nejprve přistoupit k řešení několika základních problémových okruhů. Na ně se zaměřuje tato práce, která i pro autora samotného představuje nutný předpoklad dalších výzkumů, jež by ve větší míře aspirovaly na hlubší průnik do složitého klubka sociálních vztahů.

V předkládaném textu bude usilováno o postižení základních trendů vývoje sociálního a ekonomického postavení venkovského obyvatelstva ve zkoumaném regionu brandýského panství v rozmezí konce šestnáctého a počátku osmnáctého století s důrazem na zhodnocení významu třicetileté války. Výzkum bude realizován jako kombinace různých metodických přístupů. Základem bude analýza sídlení struktury a dynamiky sociostrukturního vývoje ve sledovaném období, která se bude opírat především o kvantitativní analýzu pramenů centrální i patrimoniální provenience, představované berní rulou, tereziánským katastrem, fondy Stará a Nová manipulace v Národním archivu, spisovým materiálem, urbáři a pozemkovými knihami z archivu velkostatku. Vývoj právního postavení poddaných v kontextu každodenní praxe bude zkoumán především na základě analýzy zhostní knihy a korespondence, která se týká propouštění a přijímání poddaných z/do poddanského svazku. Výzkum venkovských sociálních struktur v období raného novověku představuje rovněž novou výzvu pro bádání o třicetileté válce, které by doplnilo dosavadní převažující důraz na rozměr válčené zkázy o rozbor každodenní praxe zúčastněných subjektů, nástrojů a strategií, které venkovské společnosti umožňovaly přestát válečné ohrožení. Tato část práce bude realizována na bázi výzkumu sociálních vztahů a interakcí, které lze vysledovat v korespondenci samotných poddaných a představitelů vrchnostenské a komorní správy. Podkladem bude především materiál uložený ve fondu Staré militare Národního archivu, zpřístupněný regestovou edicí Václava Lívy. Závěrem bychom tak měli získat odpověď na otázku, jakým způsobem se třicetiletá válka odrazila na sociální skladbě venkovského obyvatelstva, jeho sociálním, ekonomickém a právním postavení a současně bychom se měli obeznámit s typologií

sociálního jednání, které poddaným ve sledovaném prostoru usnadňovalo přežití za podmínek třicetileté války.

Při řešení vytýčeného úkolu se budeme moci opírat o důkladné práce, které na poli výzkumu komorního velkostatku v raně novověkých Čechách vykonalo předešlé bádání, což nám umožní soustředit zájem na vymezené otázky a k již osvětleným tématům přistupovat hlouběji jen tam, kde by s ohledem na místní situaci bylo nutné výsledky starších výzkumů doplnit či korigovat.[16]

Přehledy bádání k dílčím problematikám a kritika pramenů budou, s ohledem na tematickou šíři, realizovány v rámci příslušných kapitol.

[16] E. MAUR, *Český komorní velkostatek v 17. století. Příspěvek k otázce „druhého nevolnictví v českých zemích"*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, Monographia, LIX, 1975, Praha 1976; TÝŽ, *Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách,* Prameny a studie, 33, 1990, s. 3–129; TÝŽ, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, Historická demografie, 8, 1983, s. 7–43; TÝŽ, *K utužení feudálních vztahů na komorních panstvích v době pobělohorské*, in: Z českých dějin. Sborník prací in memoriam prof. dr. V. Husy, Praha 1966, s. 151–169; TÝŽ, *Populační vývoj českých komorních panství v druhé polovině 17. století*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, č. 2, s. 9–79; TÝŽ, *Český komorní velkostatek a trh*, Sborník historický, 22, 1974, s. 53–114; k hospodaření brandýského komorního velkostatku nyní V. BERÁNEK, *Proměny dvorového hospodaření na komorních panstvích do prvních let třicetileté války (panství Brandýs nad Labem, Přerov nad Labem a Lysá nad Labem)*, Časopis Národního muzea, řada historická, ročník 174, číslo 1-2, 2005, s. 23-56.

I. GENEZE BRANDÝSKÉHO KOMORNÍHO VELKOSTATKU, JEHO ÚZEMNÍ ROZSAH A SÍDELNÍ STRUKTURA

1. Geneze panství a jeho územní rozsah v 16. – 18. století

20. července 1547 se ve Vladislavském sále Pražského hradu odehrálo druhé dějství soudního procesu s hlavními viníky potlačeného stavovského odboje. Po Pražanech, kteří zdrcující rozsudek vyslechli již 8. července, nyní před krále a další členy tribunálu mělo předstoupit osm šlechtických členů stavovského výboru, označených obžalobou za vůdčí činitele a původce revolty. Soudní sbor vynesl na místě dva absolutní tresty, dvě osoby zůstaly prozatím ve vazbě a čtyři z obžalovaných byli nuceni odstoupit králi větší část svého majetku a jeho zbytek pak museli uvést v manství. Do této skupiny patřil i Arnošt Krajíř z Krajku, držitel rozsáhlých panství Mladá Boleslav a Brandýs nad Labem a čelný představitel bratrské šlechty.[17]

Odboj českých stavů z roku 1547[18] završoval prvních dvacet let koexistence dvou uskupení, reprezentujících odlišné pojetí politické moci.[19] Politická činnost krále Ferdinanda I. jakožto představitele centralistické vládní koncepce, založené na recepci francouzsko–burgundských vzorů, narážela na zemsko–stavovskou mentalitu předáků české stavovské obce, kteří usilovali o obhájení participace na rozhodovacím procesu v podobě dotvořené v podmínkách oslabené královské moci na přelomu 15. a 16. století.[20] Český politický systém[21] opírající se o horizontálně organizovanou institucionální základnu tak byl vystaven integračním tlakům panovníka prosazujícího centralizaci politické moci na principu vertikálních vztahů a byrokratizace politického ústrojí. Heterogenní tradice politické kultury měla mimo jiné za následek, že česká stavovská reprezentace, až na ojedinělé výjimky,

---

[17] J. JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská,* 1526-1547, I/II., Praha 1984, s. 299-309.

[18] K problému odboje českých stavů v roce 1547 existují dvě obsáhlé syntézy. Jde o práci J. JANÁČKA, *České dějiny. Doba předbělohorská,* 1526-1547, I/II., Praha 1984 a starší dílo K. TIEFRUNKA, *Odpor stavův českých proti Ferdinandovi I. l. 1547*, Praha 1874. Nověji k tématu rovněž výroční sborník *Stavovský odboj roku 1547. První krize habsburské monarchie.* Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Pardubicích 29.-30. 9. 1997, sestavil P. Vorel, Pardubice-Praha 1999.

[19] Ke konceptualizaci politické moci jako tématu studia raně novověkého stavovství Z. VYBÍRAL, *Stavovství a dějiny moci v českých zemích na prahu novověku (Nové cesty k starému tématu)*, Český časopis historický, 99, 2001, str. 725-759.

[20] K příčinám a důsledkům odboje přehledně J. PÁNEK, *První krize habsburské monarchie*, in: Stavovský odboj roku 1547. První krize habsburské monarchie. Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Pardubicích 29.-30. 9. 1997, sestavil P. Vorel, Pardubice-Praha 1999, s. 11-24.

[21] J. PÁNEK, *Politický systém předbělohorského českého státu*, Folia historica bohemica, 11, 1987, s. 41-89.

dlouho nenacházela uplatnění v centrálních habsburských orgánech.[22] K vyhrocení antipatických postojů různých skupin stavovské obce nemálo přispívaly královy mocenské zásahy motivované habsburskou konfesijní politikou a finančními zájmy královské komory. Otevřené porušení zemských zákonů, k němuž Ferdinanda I. dohnala podpora univerzalistické politiky Karla V. v říši, tak bylo jen vyhrocením permanentně existujícího latentního napětí a v širším měřítku je třeba jej chápat jako součást evropského zápasu mezi univerzalistickými a decentralizačními tendencemi. Neúspěch povstání z roku 1547 otevíral před Ferdinandem vítanou příležitost manifestace vlastních mocenských nároků. Jako osvědčený prostředek se přitom nabízela inscenace politických procesů s hlavními „*viníky*" revolty.

Procesy z července a srpna 1547, které nakonec postihly celkem šestnáct českých pánů, devatenáct rytířů a dvacet osm královských měst, probíhaly podle předem připraveného scénáře inspirovaného postupem, který se již dříve Habsburkům osvědčil při postupu proti povstání dolnorakouských stavů a Vídně (1522), Gentu (1540) nebo v procesu proti českým Šlikům (1545).[23] Již současníci si byli vědomi hlubšího dosahu trestních sankcí. Vyřazení představitelů radikálních opozičních skupin, tedy především měst a bratrské šlechty, otevíralo Ferdinandovi cestu k pacifikaci stavovské obce a následnému posílení panovnické autority, z níž mohl těžit již na zemském sněmu konaném na konci srpna 1547. Nepokryté okleštění některých stavovských práv, jehož tu král dosáhl, třebaže neznamenalo zásadnější změnu dualistického principu státní moci, utvářelo nové předpoklady pro vývoj vztahu mezi královskou a stavovskou mocí.[24]

Trestní opatření ve formě pokut a konfiskací znamenala rovněž nemalé posílení královských financí. Stanovil – li A. Rezek přibližnou hodnotu majetku získaného konfiskací městského a šlechtického pozemkového vlastnictví na milión zlatých rýnských[25], pak J. Janáček považoval tuto částku jen za dolní hranici celkového objemu konfiskací.[26] Třebaže většina zabavených statků byla nedlouho po konfiskaci opětovně zcizena[27], rok 1547 sehrává ve vývoji českého komorního velkostatku význam mezníku.[28]

---

[22] K problému integrace české šlechty do politického ústrojí monarchie naposledy V. BŮŽEK, *Šlechta ze zemí Koruny české na habsburských dvorech v předbělohorském století*, in: Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526-1740), Opera historica, 10, 2003, s. 153-189; Z. VYBÍRAL, *Partnerství nebo poslušnost? „Zemská" aristokracie mezi zemskou obcí a panovnickým dvorem na počátku konfesijního věku 1547-1619*, TAMTÉŽ, s. 191-233.

[23] J. JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská*, 1526-1547, I/II., s. 299-300.

[24] J. PÁNEK, *První krize habsburské monarchie*, s. 11-27.

[25] A. REZEK, *Statky skonfiskované r. 1547 a jejich rozprodávání*, Památky archeologické, X., 1874-1887, s. 482;

[26] J. JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská*, 1526-1547, I./II., s. 324.

[27] Přehled podává A. REZEK, *Statky skonfiskované r. 1547 a jejich rozprodávání*, s. 165-172.

[28] Vývoji komorního velkostatku věnovalo české bádání značnou pozornost. Z předválečných badatelů to byl především V. PEŠÁK, *Hospodářství a správa komorních panství v Čechách za Maxmiliána II.*, Časopis pro

Když Ferdinand I. usedl v roce 1526 na český trůn, královský pozemkový majetek se nacházel v troskách. V přímé správě komory zůstávaly statky Poděbrady, Kolín, Křivoklát, Tachov a Kadaň, většina někdejších rozsáhlých královských držav však byla zastavena nebo prodána. Možnost dispozice s komorním majetkem nadto Ferdinandovi ztěžovala dohoda krále Vladislava II. se stavovskou obcí z roku 1499 vtělená i do zemského zřízení z roku 1500, která jakoukoliv majetkovou transakci vázala na souhlas sněmu. V době úpadku panovnické moci za vlády Jagelonců navíc stavové prosadili svůj vliv i při obsazování úřadů na komorních statcích. Ačkoliv Ferdinand od počátku své vlády vyvíjel úsilí o nápravu tohoto neutěšeného stavu, stavovská reprezentace se získaných pozic dlouho nehodlala vzdát. Nedostatek královských financí tak panovníka v krátkém čase přinutil zastavit i poslední zbytky pozemkového jmění.[29]

Změnu přinesla až 40. léta. Výplata Poděbrad, Křivoklátu a Kolína ze zástavy a zisk statku Přísečnice sice nemohly bezprostředně přivodit výrazné zlepšení stavu královských financí, představují nicméně počátek cílevědomého úsilí o vybudování souvislého komplexu komorních statků. Skutečný obrat nastal až v roce 1547. Konfiskace pozemkového majetku šlechty a měst tehdy vytvořily předpoklady pro vznik ucelené a výhodně situované královské domény ve středním Polabí.[30] V roce 1547 rozšířil panovník svou pozemkovou držbu v Polabí o konfiskáty Brandýs nad Labem, Přerov nad Labem, Kostomlaty a Chlumec nad Cidlinou.[31] O rok později se podařilo přikoupit panství Lysá nad Labem, spojené nyní v jeden celek s Kostomlaty.[32] Kolínské panství bylo sice v roce 1555 znovu zastaveno, budování polabského komorního komplexu ale v roce 1560 završila koupě neobyčejně rozsáhlého, lidnatého a výnosného pardubického panství.[33]

Panství Brandýs nad Labem představovalo nejzápadněji položený statek polabského komorního komplexu. Výhodná poloha v zázemí pražských měst na křižovatce celozemsky

---

dějiny venkova, 16, 1929, s. 50-58, 116-134, 195-216, 279-296; TÝŽ, *Dějiny královské české komory od roku 1527*, Část I., Začátky organizace české komory za Ferdinanda I., Sborník Archivu ministerstva vnitra republiky československé, III, 1930; TÝŽ, *Studie k dějinám královské české komory*, Sborník Archivu ministerstva vnitra, VI, 1933, s. 67-178. Na Pešákovy práce navázala po roce 1945 řada badatelů analytickými studiemi o hospodářských a sociálních poměrech na jednotlivých velkostatcích, které zhodnotil ve svých studiích E. MAUR, *Český komorní velkostatek v 17.* století; TÝŽ, *Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách.*

[29] V. PEŠÁK, *Dějiny královské české komory od roku 1527,* s. 68-69.

[30] Územní vývoj komorních panství sledoval E. MAUR, *Vznik a územní proměny majetkového komplexu českých panovníků ve středních Čechách v 16. a 17. století*, Středočeský sborník historický, 11, 1976, s. 53-63. Faktografie je shromážděna u A. SEDLÁČKA, *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, díl I.-XV., Praha 1993-1998 (reprint). Od podrobné citace se dále upouští.

[31] Brandýs nad Labem byl zkonfiskován Arnoštu Krajířovi z Krajku, Přerov nad Labem pražským obcím a Kostomlaty Bořivoji purkrabímu z Donína, Chlumec nad Cidlinou získal král směnou s Janem z Pernštejna za konfiskáty ve východních Čechách.

[32] Lysou nad Labem koupil král v roce 1548 od synů Jiřího Vachtla z Pantenova.

významných komunikací, velký lesní komplex a zčásti i příhodné zemědělské podmínky přispívaly k jeho atraktivitě. Nelze se proto divit, že král Ferdinand I. již ve třicátých letech usiloval o jeho koupi. V roce 1537 sice dosáhl potřebného souhlasu zemského sněmu, cesta k získání panství se ale otevřela až událostmi roku 1547. Když s ročním odstupem někdejší staroměstský kancléř Sixt z Ottersdorfu psal svou apologii stavovského odboje, demonstroval právě na příkladu brandýského panství majetkové zájmy krále jako jeden z motivů jeho konání.[34]

Brandýský lesní komplex, bohatý na zvěř, byl předmětem zájmu českých panovníků již od středověku.[35] Za myslivostí sem vyjížděl Karel IV., Jagelonci i král Ferdinand před rokem 1547. Právě zájem o honitbu patrně přispěl k tomu, že zdejší lesy zcela nepodlehly neregulované spotřebě dřeva, která již od středověku ukrajovala z polabského lesního porostu. O zájmu panovníka na zachování lesního komplexu svědčí skutečnost, že hned v roce 1547 zřídil úřad lesmistra, od roku 1555 podřízeného nejvyššímu lovčímu a vybaveného loveckým personálem. Přesto nebylo možné zcela zabránit tomu, aby na komorních panstvích v průběhu 16. století docházelo ke ztenčování lesního porostu, takže o věci bylo často jednáno a vznikala řada sporů, ať už mezi hejtmany a lesní správou, nebo směrem k držitelům sousedních panství[36], kteří se nezřídka více či méně dobrovolně vzdávali práva lovu ve vlastních lesích, aby tak nesnižovali stavy zvěře v celé oblasti.[37] Zájem o lovecké využití lesa byl po celé 16. a

---

[33] Panství prodal králi pro dluhy Jaroslav z Pernštejna.

[34] *„Král Ferdinand maje dětí mnoho a chtěje vidín býti král slavný, útraty znamenité na to veda a mimo Křivoklát a Poděbrady (kteréž mu však Kašpar Pfluk pod divnou formou s svým vlastním statkem vyplatiti musel) nic svého vlastního v království českém nemaje (neb důchodové všickni v témž království od předešlých králův i také od něho do ostatku v rozličné zástavy uvedeni byli) všelijak na to on mnoha let mysliti musil, kudy a kterak by mohl k důchodům nějakým přijíti, nač by s dětmi svými živ býti a se mohl vychovati... A protož za těmi příčinami zámek brandejský, na nějž s strany myslivosti vyjížděl, dobře se mu zalíbil, kterýmžto také (jakž toho jistá zpráva jest) před císařem se chlubil, že v Čechách místo jedno k myslivosti tak spůsobné má, že tomu nevěří, aby císař ve všem křesťanstvu mohl míti rozkošnější. Jakož pak toho, že mu se dobře líbí, sám toho potvrdil, když jednou žádal, aby stavové království českého ten zámek brandejský s jeho příslušenstvím koupili a oni mu to, jakž jeden sněm v sobě obsahuje, učiniti připověděli. Ale když Arnošt Krajíř, držitel a pán téhož zámku brandejského, jej mnoho cenil a peněz žádných před rukama nebylo, tím se až do tohoto času prodlévalo...*“ J. JANÁČEK, *Sixt z Ottersdorfu. O pokoření stavu městského léta 1547*, Praha 1950, s. 69-70.

[35] K brandýský lesům J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem. Město, panství i okres, Díl I.*, Brandejs nad Labem, 1908, str. 325-356; J. NOŽIČKA, *Z minulosti brandýských lesů a jejich zařízení*, Práce výzkumných ústavů lesnických ČSR, 11, 1956, str. 189-212; TÝŽ, *Hlavní příčiny ztráty vláhy ve středním Polabí*, Práce výzkumných ústavů lesnických ČSR, 8, 1955, str. 183-202.

[36] K některým z takových sporů J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 325-356 i jinde.

[37] Jako příklad je možné uvést situaci na sousedním panství Košátky, disponujícího rovněž velkým lesním komplexem bezprostředně v sousedství brandýského revíru. Již v roce 1549 se zavázal tehdejší majitel košáteckého panství Jan Bezdružický z Kolovrat, že na svém panství nebude lovit jeleny, laně, kolouchy, mladou zvěř, svině a medvědy, aby tak mohla být zvelebena honitba sousedního brandýského panství. Za to měl Jan Bezdružický obdržet každý rok tři jeleny (V. ČERNÝ, *Kolovratské a berkovské listiny ve státním archivu zemědělském*, Praha 1931, s. 34, regest č. 105). V roce 1563 se sice podařilo komoře odkoupit od Košátek les Dlouhý běh, ale spory mezi správou císařské honitby a košáteckým velkostatkem trvaly i nadále. Ukončil je až pronájem celé košátecké honitby císaři v roce 1574. Pronájem trval až do roku 1612, kdy jej Jan Novohradský z Kolovrat vypověděl. Vývoj lesní državy košáteckého panství sledoval O. ČAPEK, *Lesní država a myslivost*

17. století určujícím a převládajícím hlediskem lesní správy. Přemnožení zvěře ovšem působilo značné potíže při snaze o obnovu lesního porostu a mělo také negativní dopad na efektivitu zemědělské výroby poddaných i dvorů v okolí. Tato situace přetrvávala až do 18. století. Péče o rozšíření královské honitby byla jedním z významných podnětů rozšiřování územního rozsahu panství a celého polabského komorního komplexu.

Preference zájmů královské honitby měla ve druhé polovině 16. století řadu nepříznivých důsledků pro ekonomiku velkostatku, poddaných i městských řemesel. Poddaní i řemeslníci ve městech trpěli nedostatkem palivového i stavebního dřeva, produktivita zemědělských provozů velkostatku i poddaných ležících v dosahu lesního porostu byla soustavně ohrožována zvěří, která likvidovala úrodu na polích. Možnosti ochrany před zvěří přitom byly jen omezené. Poddaní nesměli užívat při hlídání úrody vlastních psů, kteří plašili zvěř, mzdy vyplácené nájemním hlídačům snižovaly výnosnost vlastního hospodaření. Poddaným bylo rovněž zapovídáno užívání jejich vlastních dědičných lesů a pastvin, sběr lesních plodů a klestí, ve vsích ležících *„ve forštu"* nebylo na konci 16. století dovoleno chovat ani ovce a výrazně regulován byl i chov dalších druhů dobytka, stejně jako jeho pastva v lesích.[38] V téže době narůstalo množství stížností měšťanů i poddaných na neoprávněné odnímání jejich dědičných lesů představiteli brandýské lesní správy.[39] Zhoršené podmínky hospodaření měly těmto poddaným kompenzovat daňové úlevy[40] a některá opatření v oblasti dědického práva.[41]

---

panství košáteckého, Boleslavan. Vlastivědný sborník Mladoboleslavska a Benátecka, ročník 1932/1933, s. 5-11, 38-43.

[38] Zákaz chovu ovcí ve vsích ležících *„ve forštu"* jako opatření k ochraně lesní zvěře navrhoval v roce 1579 brandýský hejtman Mamingar. Úplný zákaz se měl podle tohoto návrhu vztahovat na lokality Stará Boleslav, Vestec, Otradovice, Sojovice, Skorkov, Lhota, Křenek a Újezdec. Regulovaný chov měl být povolen v Hlavenci, Kostelním Hlavně, Sudově Hlavně, Mečeříži, Kochánkách, Předměřicích, Tuřici, Sobětuchách, Konětopech a Dřísech. V roce 1580 oznamoval týž komoře, že zákaz byl realizován. Hejtman dále oznamuje, že poddaným zakázal sběr lesních plodů a klestí bez povolení lesmistra a zapověděl jim také přijímání cizího dobytka k pastvě. O zákazu pasení volů v císařských lesích a jeho skutečném postihování psal v roce 1588 lesmistr Filip Rotzymer. SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/56, fol. 3-11, sign. B 94/16/III, karton 193.

[39] Např. v roce 1585 si poddaní z řady měst i vsí na panství stěžovali na téhož lesmistra, že jim zapovídá užívat při hlídání vlastních polí psů, není jim možno pást dobytek ani na obecních a svých vlastních pastvinách a lukách, lesmistr jim zabavuje koně a dobytek, ukládá pokuty, vězení, bije a snižuje na cti. Obyvatelé Brandýsa nad Labem, Kostelce a Čelákovic zase vznesli stížnost na nedostatek dříví k jejich živnostem, které jim hejtman odmítal prodávat. Stížností na snahy představitelů lesní správy omezovat poddané v užívání jejich dědičných a nájemních pastvin a luk je od 60. let 16. století až do druhé poloviny 17. století dochováno velké množství. SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/41, fol. 24-37; B 94/75; B 94/53, fol. 2, 144 - 150; B 94/118; B 94/125; B 94/131.

[40] Poddaní *„ve forštu"* byli osvobozeni od kontribuce, která za ně byla odváděna z důchodu panství. SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/136; B 94/56, fol. 11 ad. O zavedení úlevy se jednalo již v roce 1567, realizována byla prokazatelně od 70. let. Srv. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 337.

[41] Této otázce bude hlubší pozornost věnována v kapitole o poddanské nemovitosti a finančním hospodaření poddaných.

Rozvoj režijního hospodaření, který místy již od třicátých, zřetelněji od padesátých let 16. století, vyznačoval novou etapu ve vývoji českého feudálního velkostatku,[42] zůstával na komorních panstvích dlouho opožděn. Působila přitom celá řada faktorů. Třebaže královské finance prakticky neustále sužoval nedostatek, panovník nebyl, na rozdíl od šlechty, odkázán jen na výnos plynoucí ze svých panství. Rozhodující položku jeho příjmů tvořily daně. Negativně působila také skutečnost, že komorní panství byla, více než tomu bylo u statků šlechty, oddělena od přímého dohledu feudála. Rychlejšímu rozvoji nových forem hospodaření bránila i nerozhodnost komorní správy a nedostatek finančních prostředků doprovázený snahou dosáhnout maximálního zisku při minimálních investicích. Ke změně došlo až s nástupem Rudolfa II. na český trůn. Teprve tehdy přivodilo úsilí české komory o zvýšení výnosu z královských panství větší zájem o režijní hospodaření. Od osmdesátých let 16. století až do druhého desetiletí 17. století tak můžeme na většině komorních panství sledovat nárůst počtu dvorů. Nové provozy přitom byly ponejvíce získávány skupováním menších sousedních statků.[43]

Za vlády Rudolfa II. došlo k výrazné proměně územního rozsahu i vnitřní podoby komorních statků. Polabská panství a z nich především Brandýs nad Labem, který císaři sloužil za letní sídlo, byla soustavně rozšiřována a scelována skupováním menších statků. V roce 1580 se podařilo získat panství Malešov, v roce 1591 byl ze zástavy vyplacen Kolín a v roce 1599 přibylo koupí panství Benátky nad Jizerou. Nadto došlo v téže době k ustavení druhé komorní domény ve středních Čechách. Postupnými koupěmi a konfiskacemi tak vznikl komplex komorních statků v Podbrdsku, tvořený panstvími Dobříš, Křivoklát, Zbiroh, Točník a Králův Dvůr, zvláštní, víceméně samostatné postavení měl statek Karlštejn, jehož výnosů užíval karlštejnský purkrabí. Konfiskace majetku Jiřího Popela z Lobkovic přinesla králi také zisk řady statků v severních Čechách, vzniku dalšího rozsáhlejšího komplexu ale zabránila finanční tíseň, která panovníka přinutila majetek v severních Čechách znovu zcizit.[44] Za vlády Rudolfa II. dosáhl územní rozsah komorních velkostatků svého maxima.[45]

Uvedené impulsy jsou dobře patrné na územním rozvoji a vnitřním vývoji brandýského velkostatku. V době, kdy panství přecházelo do majetku krále Ferdinanda I.,

---

[42] Přehled podávají E. MAUR, *Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*, Hospodářské dějiny 7, 1981, str. 203-226; TÝŽ, *Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku*, AUC, Philosophica et historica, 1976, č. 1, s. 229-258; V. LEDVINKA, *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období*, Folia historica Bohemica 11/1987, str. 103-132.

[43] E. MAUR, *Český komorní velkostatek v 17. století*; TÝŽ, *Vznik a územní proměny majetkového komplexu českých panovníků ve středních Čechách v 16. a 17. století.*

[44] V majetku krále tu po roce 1615 zůstal jen statek Přísečnice.

sestávalo z pěti městeček[46] a čtrnácti celých vsí nebo jejich dílů.[47] Naprostá většina majetku byla situována v okolí brandýského lesního komplexu v oblasti labského pravobřeží (vyjma Čelákovic a Touně). Teprve v následujících desetiletích pronikl velkostatek výrazněji do úrodnější levobřežní labské oblasti. Mezi lety 1548 – 1580 bylo panství rozšířeno o další jednotlivé pozemkové majetky[48], některé z těchto statků ale byly následně od panství znovu zcizeny. Výraznou úlohu při tom hrál zřetel věnovaný potřebám brandýské honitby.[49] Zájem na rozšíření lesního revíru byl také důvodem ke zrušení tří vsí - Vestce, Otradovic a Oujezdce,[50] realizovaného v první polovině 80. let 16. století. Poddaní získali za své grunty finanční náhradu. Od osmdesátých let se na brandýském panství projevovalo velmi znatelně úsilí české komory o rozvoj režijního hospodaření. Za vlády Rudolfa II. tak bylo připojeno dalších 23 městeček a vesnic a k tomu navíc město Kostelec na Labem. První vlna nákupů se odehrála v letech 1586 – 1587. Tehdy byly k Brandýsu připojeny vrábský statek[51], jiřický statek[52], město Kostelec nad Labem s částí vsi Přední Rudče[53], městečko Zápy, dvůr Zípce a mlýn Kabelín.[54] V roce 1587 následovalo připojení odloučené vsi Chotětova[55] a městečka Jenštejna[56]. Druhá vlna rozšiřující brandýské panství se odehrála mezi lety 1610 – 1615.

---

[45] E. MAUR, *Vznik a územní proměny majetkového komplexu českých panovníků ve středních Čechách v 16. a 17. století.*

[46] Brandýs nad Labem, Mečeříž, Toušeň, Čelákovice, Stará Boleslav.

[47] Hlavenec, Hřivno, Kochánky, Konětopy, Křenek, Lhota, Opočeň, Otradovice, Předměřice, Sobětuchy, Skorkov, Sojovice, Tuřice, Vestec. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, I., s. 373 ad.

[48] Mezi lety 1547-1570 byly k panství přičleněny další konfiskáty z roku 1547. Šlo o vsi Záryby, Sudovo Hlavno s poplužním dvorem, Polerady, Mstětice, Šestajovice a Nusle. V roce 1548 následovalo připojení částí vsí Dolní Slivno a Slivínko, oddělených od lysského panství a v roce 1558 ves Kostelní Hlavno s poplužním dvorem. Před rokem 1580 získal císař odúmrtním právem ještě ves Svémyslice. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, I., s. 373 ad.

[49] Např. v roce 1560 byly odprodány vsi Dolní Slivno a Hřivno k sousednímu panství Košátky jako část kompenzace za koupi lesa Dlouhý běh, v roce 1580 vykoupil císař na návrh nejvyššího lovčího od Viléma z Oppersdorfu mlýn ve Skorkově a dvory v Hlavenci a Kostelním Hlavně spolu s kusem lesa mezi Hlavencem a Sobětuchy. V roce 1584 byly naproti tomu odprodány pro vzdálenost od „*forštu*" Šestajovice a Nusle. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 373 ad.

[50] Ves Oujezdec a část vsi Vestce byly majetkem kapituly ve Staré Boleslavi, která je za náhradu postoupila za účelem svedení k revíru k brandýskému panství. J. V. PRÁŠEK, Brandejs nad Labem, díl III., s. 492-493, 287-288, 503-504.

[51] Statek Vrábí sestával z městečka Vrábí a vsí Dřevčic, Všetat, Popovic, Chrástu, Nedomic, Ovčár, Oujezdce a dílu Čečelic a byl získán koupí od Hynka Vrábského z Vrábí. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 373 ad.

[52] Jiřice prodal císaři Jiří st. Popel z Lobkovic. Ke statku náležely Jiřice, Čakovičky, Zadní Rudeč, Nová Ves, Kozly a Tišice. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 373 ad.

[53] Kostelec nad Labem byl v roce 1586 vyplacen ze zástavy sirotkům po Jindřichovi Vančurovi z Řehnic. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 373 ad.

[54] Celý majetek odprodal císaři Mikuláš Bryknar z Brukštejna. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 373 ad.

[55] Ves Chotětov byla oddělena od panství Bělá, které císař v roce 1587 prodal Aleši Berkovi z Dubé a z Lipé. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 373 ad.

[56] Jenštejn zabrala česká komora pro dluhy po smrti Jana Dobřichovského z Dobřichova. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 373 ad.

Tehdy byly k panství přičleněny vsi Ostrov, Nedomice, Ovčáry a Brázdim.[57] Těmito majetkovými transakcemi se v zásadě uzavřel územní vývoj brandýského panství.[58]

2. Sídelní struktura panství

Odhlédneme – li od dočasně připojených vsí na počátku třicetileté války, teritoriální skladba brandýského panství byla dotvořena v roce 1615. K panství tehdy přináležela města Brandýs a Kostelec nad Labem, samosprávné městečko Čelákovice, šest ryze agrárních městeček bez privilegií i prvků městské samosprávy[59] a celkem 34 vesnic. Panství ovšem netvořilo ve všech směrech zcela homogenní celek. Právě naopak. Rozdíly v geografických a přírodních charakteristikách utvářely rozdílné předpoklady pro zemědělskou výrobu, jednotlivé lokality se podstatně lišily mírou a podobou feudálního zatížení, města a městečka také rozsahem práv a svobod, významem samosprávných institucí, půdorysným uspořádáním a hmotnou tvářností. Rozdílné výchozí podmínky nacházely svůj výraz ve formování různých zájmových celků na územním principu. Projevilo se to především v průběhu třicetileté války, kdy při prosazování vlastních zájmů vystupovali koordinovaně poddaní z úrodnější a hospodářsky významnější levobřežní labské části panství, své síly spojovali také obyvatelé agrárních městeček a vsí v oblasti labského pravobřeží a zcela samostatně obvykle jednali poddaní z územně odlehlé a přitom ekonomicky velmi dobře disponované vsi Chotětova. Teritoriální odloučenost této lokality od správního centra panství v průběhu celého 17. století významným způsobem ovlivňovala postavení zdejších poddaných ve vztahu k vrchnosti. Jedním z projevů svébytné situace Chotětovských byla jejich trvalá rezistence vůči snahám vrchnostenské správy o zvýšení feudálního zatížení, která jinde na panství neměla obdoby. Specifickému postavení se těšily také tři sídliště s výraznou úlohou městské samosprávy – města Brandýs a Kostelec nad Labem a městečko Čelákovice, tentokrát ovšem nikoliv svými geografickými charakteristikami, nýbrž v důsledku historického vývoje.

---

[57] Ostrov získala komora v roce 1609 koupí od vdovy po Kašparovi z Milštejna, Nedomice a Ovčáry koupeny v roce 1615 od města Mělníka, Brázdim v témže roce od Jana Rudolfa Trčky z Lípy. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 373 ad.

[58] Jen dočasně byly k panství připojeny pobělohorské konfiskáty Třeboradice, Letňany, část Čečelic a Dříz. Třeboradice a Letňany byly v roce 1621 odkoupeny od Marie Magdaleny Trčkové z Lípy, ale již v roce 1631 znovu prodány. Čečelice a díl Dříz, získané pobělohorskými konfiskacemi, byly rovněž následně zcizeny. Dřísy získala staroboleslavská kapitula a Čečelice prodány vdově po brandýském lesmistru Alexandru z Orderlíku Anjele z Bonvicinu. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 373 ad.

[59] Jenštejn, Zápy, Vrábí, Toušeň, Stará Boleslav, Mečeříž.

2. 1. *Přírodní prostředí a komunikační síť*

Velký vliv na heterogenní sídelní strukturu panství měly rozdíly v konfiguraci činitelů formujících přírodní prostředí jeho teritoria. Podle regionálního geomorfologického členění náleží zkoumané území brandýského panství v rozsahu, kterého dosáhlo na počátku 17. století, ke dvěma celkům subprovincie Česká tabule – Středolabské a Jizerské tabuli.[60] Jde o území jen málo členité s plochým nebo jen mírně zvlněným reliéfem a nadmořskou výškou okolo 200 metrů nad mořem, náležející ke klimaticky nejteplejšímu regionu Čech. Celá oblast představuje starou kulturní krajinu, kontinuálně osídlenou již pravěkými společnostmi a intenzivně zemědělsky využívanou.[61] Kvalita a zemědělský potenciál zdejších půd ovšem nejsou zcela vyrovnané.[62] Nejúrodnější půdy se koncentrují především v části panství náležejícího k labskému levobřeží. Jde o oblast s výrazným zastoupením půd černozemního typu, uložených na pleistocénních sedimentech, především spraších, jen místy se jako půdotvorné substráty uplatňují vápnité pískovce. Karbonátové a typické černozemě sledovaného území představují vůbec nejhodnotnější půdy v naší zemi, vhodné k pěstování nejnáročnějších plodin. Ve sledovaném období byly tyto půdy označovány jako pšeničné. Na brandýském panství jsou černozemě nejvýrazněji zastoupeny v katastrech vsí Dřevčice, Vrábí, Ostrov, Brandýs nad Labem, Popovice a Svémyslice, v menší míře v katastrech Polerad, Jenštejna, Brázdimi, Mstětic, Toušeně a Záp. V ostatních vsích náležejících k brandýskému panství na labském levobřeží se v různé míře uplatňují půdy s nižším zemědělským potenciálem – hnědé půdy, hnědé půdy na píscích a štěrcích, pararedziny, pelosoly, silně hydromorfní černice a nivní půdy vázané na vodoteče. Využitelnost těchto půd

---

[60] T. CZUDEK, *Regionální členění reliéfu ČSR*, in: Soubor map fyzickogeografické regionalizace ČSR, Brno 1973.

[61] Pravěké a středověké osídlení části sledovaného území, které náleželo do mělnického okresu, sleduje K. SKLENÁŘ, *Pravěk na soutoku*, Mělník 1993. Archeologická naleziště a literaturu k nim zpřístupňuje K. SKLENÁŘ, *Pravěké nálezy na Mělnicku a Kralupsku. Archeologický místopis okresu Mělník v pravěku a rané době dějinné*, Mělník 1982. Novější nálezy a literaturu registrují dodatky k soupisu TÝŽ, *Pravěké nálezy na Mělnicku a Kralupsku. Archeologický místopis okresu Mělník v pravěku a rané době dějinné. Řada oprav a doplňků*, Mělník 1994. K sídelnímu vývoji území náležejícího do mladoboleslavského okresu R. TUREK, *Počátky Mladoboleslavska*, in: Mladá Boleslav od minulosti k dnešku, Mladá Boleslav 1974.

[62] Ke klasifikaci půdní skladby *Půdní mapa ČR*, List 12-24 Praha, Praha 1988; *Půdní mapa ČR*, List 12-22 Mělník, Praha 1991; *Půdní mapa ČR*, List 13-13 Brandýs nad Labem-Stará Boleslav, Praha 1990; V. MÜLLER(ed.), *Vysvětlivky k souboru geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů v měřítku 1:50000*, List 12-24 Praha, Praha 1992; V. MÜLLER(ed.), *Vysvětlivky k souboru geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů v měřítku 1:50000*, List 12-22 Mělník, Praha 1992; V. MÜLLER(ed.), *Vysvětlivky k souboru geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů v měřítku 1:50000*, List 13-13 Brandýs nad Labem-Stará Boleslav, Praha 1991; V. MÜLLER(ed.), *Vysvětlivky k souboru geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů v měřítku 1:50000*, List 13-11, Benátky nad Jizerou, Praha 2001; k charakteristice jednotlivých půdních typů M.TOMÁŠEK, *Půdy České republiky*, Praha 2000.

v soudobé zemědělské výrobě je vyjádřena v systému bonitních tříd tereziánského katastru z první poloviny 18. století.[63]

Bonitní třídy terez. katastru (rustikálu) – labské levobřeží

3. třída – Vrábí

4. třída – Ostrov, Brandýs nad Labem, Popovice, Svémyslice

5. třída – Kostelec nad Labem, Toušeň

6. třída – Čelákovský Hrádek, Zápy, Mstětice, Velký a Malý Brázdim, Nová Ves

7. třída – Čelákovice, Jenštejn, Polerady, Čakovičky, Jiřice

Nižší zemědělský potenciál registrujeme ve vsích náležejících k pravobřežní části panství. Toky Labe a Jizery i menších přítoků tu lemují nivní půdy, ohrožované periodickými záplavami a vybřežováním, v okolí Tišic, Chrástu a Všetat má v půdní skladbě výrazné zastoupení silně hydromorfní černice. V oblasti labské terasy podél toku řeky snižuje využitelnost půd podloží, v němž se uplatňují především terasové a místy i naváté písky s hnědými půdami, arenosoly a podzoly, tedy vesměs půdy s nízkou užitnou hodnotou, ohrožované navíc suchem a větrnou erozí. Jihozápadní svahy Jizerské tabule jsou pokryty převážně pararedzinami na opukových horninách. V prostoru mezi Konětopy, Předměřicemi a Hlavencem, tedy ve východní a severovýchodní části panství, mají významné zastoupení také málo úrodné ilimerizované půdy a pseudogleje, v okolí Kostelního Hlavna a Předměřic najdeme na plochách navátých písků arenosoly – půdy s nejnižším přirozeným zemědělským potenciálem. Ze severu zasahují jen zčásti do zájmového území zemědělsky kvalitní hnědozemě, pokrývající náhorní plošinu Jizerské tabule, okolí Chotětova je oblastí výskytu degradované černozemě. Právě ves Chotětov disponuje nejkvalitnějším půdním pokryvem v pravobřežní části panství, který i v klasifikaci tereziánského katastru náleží do třetí a čtvrté

[63] A. CHALUPA-J. NUHLÍČEK-F. RAJTORAL, *Tereziánský katastr český*, sv. 2, Praha 1964, s. 42-44. Zčásti odlišně charakterizuje kvalitu půdní skladby starší berní rula, která rozlišuje tři bonitní třídy. Nejkvalitnější „*role ourodné*" shledává v Čelákovicích, Toušeni, Vrábí, Svémyslicích, Dřevčicích, Malém a Velkém Brázdimi, „*role prostřední*" v Kostelci nad Labem, Zápech, Mstěticích, Poleradech, Nové Vsi, Čakovičkách a Velké Rudči, nejhorší „*role špatné*" nejsou registrovány nikde. U některých lokalit, např. pustých a měst, údaj o bonitě schází. Jde o Brandýs nad Labem, Jenštejn, Popovice, Záryby a Jiřice. Srv. M. HAASOVÁ, *Berní rula 18. Kraj kouřimský*, díl I., Praha 1952, s. 61-95. Pohled na půdní mapu dokládá větší přesnost tereziánského katastru.

bonitní třídy. Většina ostatních vsí zde katastr řadí do šesté až osmé, tedy nejnižších bonitních tříd.[64]

Bonitní třídy terez. katastru (rustikálu) – labské pravobřeží

3. třída – Chotětov (Bláhovský dvůr)

4. třída – Chotětov

5. třída – Kozly, Kostelní Hlavno, Všetaty

6. třída – Mečeříž, Kochánky, Tišice, Nedomice, Chrást, Hlavenec, Křenek, Lhota, Tuřice, Sobětuchy, Předměřice, Čečelice, Stará Boleslav

7. třída – Skorkov, Sudovo Hlavno, Ovčáry

8. třída – Sojovice, Rudeč, Konětopy

Údaje o bonitě půdy, vyjádřené násobkem výsevku doplňují v katastru charakteristiky sledovaných pozemků z hlediska druhů pěstovaného obilí. Nejkvalitnější půdy jsou označovány jako pšeničné a žitné, půdy střední a nižší kvality jako žitné, ovesné a ječmenné.

Pšeničná a žitná půda:

Levobřeží: Dřevčice, Vrábí, Ostrov, Zápy, Svémyslice (2 díly polí), Jenštejn (2 díly), Toušeň (2 díly), Brázdim (2 díly), Popovice (2 díly)

Pravobřeží: Mečeříž, Skorkov, Chotětov (2 díly), Sudovo Hlavno (2 díly), Hlavenec (díl), Všetaty (2 díly), Nedomice (2 díly), Chrást (1 díl)

Žitná půda:

Levobřeží: Polerady (2 díly), Jiřice (1 díl), Jenštejn (1 díl)

Pravobřeží: Předměřice, Sobětuchy, Tuřice, Sojovice, Kostelní Hlavno, Čečelice, Tišice, Křenek, Kozly (1 díl)

Žitná, ovesná a ječmenná půda:

---

[64] A. CHALUPA-J. NUHLÍČEK-F. RAJTORAL, *Tereziánský katastr český*, sv. 2, Praha 1964, s. 42-44. Zčásti odlišně charakterizuje kvalitu půdní skladby starší berní rula, která rozlišuje tři bonitní třídy. Nejkvalitnější *„role ourodné"* shledává v Chotětově, Předměřicích a Sojovicích, *„role prostřední"* v Mečeříži, Kozlech, Tišicích, Všetatech, Nedomicích, Křenku, Lhotě, Konětopech, Kostelním Hlavně, Hlavenci, Skorkově, Tuřici a Kochánkách, nejhorší *„role špatné"* nejsou registrovány nikde. U některých lokalit, především pustých, údaj o bonitě schází. Jde o Starou Boleslav, zaniklou Malou Rudeč, Chrást, Čečelice, Ovčáry a Sudovo Hlavno. Srv. M. HAASOVÁ, *Berní rula 18. Kraj kouřimský*, díl I., Praha 1952, s. 61-95.

Levobřeží: Rudeč, Čakovičky (1 díl), Nová Ves (2 díly), Popovice (1 díl)
Pravobřeží: Ovčáry, Sudovo Hlavno (1 díl)

Nejobvyklejší negativní pedologický vliv podle hodnocení tereziánského katastru představuje písčité a kamenité podloží. Jako písčitou nebo kamenitou označuje tento pramen půdu v Předměřicích, Kochánku, Tuřici, Sobětuchách, Skorkově, Sojovicích, Konětopech, Staré Boleslavi, Ovčárech a Křenku v pravobřežní a v Zárybech a Rudči v levobřežní části panství. Zčásti jsou tyto vlivy registrovány v Popovicích, Poleradech, Čakovičkách, Jiřicích, Mstěticích a Brázdimi v levobřežní a v Chrástu, Čečelicích, Nedomicích, Kozlech, Hlavenci, Lhotě a Sudově Hlavně v pravobřežní části dominia. Zhoubné působení vodních toků Labe a Jizery pramen zmiňuje v Kozlech, Ovčárech, Rudči a Tuřici, větrná eroze ohrožuje úrodu v Předměřicích. V severní a severovýchodní části panství přistupuje k nepříznivým faktorům i svažitý terén (Kochánky, Mečeříž, Čečelice). Jeden z nejtíživěji pociťovaných škodlivých vlivů však představovaly již od 16. století škody od lesní zvěře, chované v brandýské královské oboře. Pramen jej registruje v jedenácti vsích, až na jedinou výjimku soustředěných v bezprostředním dosahu lesního komplexu v oblasti labského pravobřeží.[65]

Významný faktor působící při formování sídlištní sítě představovaly vedle charakteristik přírodního prostředí veřejné komunikace. Z dochovaných pramenů je zřejmé, že prostor, který se na přelomu 16. a 17. století stal součástí brandýského panství, byl již od středověku silně komunikačně vytížen. Přímo v Brandýse nad Labem, místě frekventovaného labského přechodu, se křižovaly dvě celozemsky a mezinárodně důležité silnice, tzv. žitavská cesta, spojující Prahu se Žitavou a cesta vedoucí ze Saska až do rakouských zemí.[66] Obě cesty mají hluboké středověké kořeny. Na počátku 18. století byla za významnou komunikaci považována také cesta spojující Starou Boleslav s Mělníkem[67] a vedoucí přes Českou Lípu dále na sever. Jižní levobřežní část panství pak protínala silnice z Prahy do východních Čech.[68] Celý prostor byl mimo to protkán hustou sítí komunikací nižšího řádu.[69] Dobrá komunikační disponovanost na jedné straně přinášela řadu ekonomických výhod, na straně

[65] Nedomice, Ovčáry, Mečeříž, Křenek, Tuřice, Sobětuchy, Sojovice, Skorkov, Jiřice, Konětopy, Stará Boleslav.
[66] I. VÁVRA, *Žitavská cesta*, Historická geografie 12, 1974, str. 27-91; J. DVOŘÁK, *Dvě pražské pozdně gotické středověké cesty*, Historická geografie, 11, 1973, s. 139-161; *Müllerova mapa Čech z roku 1720*, vyd. K. KUCHAŘ, Praha 1948.
[67] Komunikace byla hojně využívána i v průběhu třicetileté války. K tomu srv. kapitolu Třicetiletá válka na Brandýsku.
[68] *Müllerova mapa Čech z roku 1720*, vyd. K. KUCHAŘ, Praha 1948.
[69] Srv. První a druhé vojenské mapování Čech dostupné na internetové adrese Laboratoře geoinformatiky Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem.

druhé se např. v době třicetileté války stala jednou z hlavních příčin rozsáhlé devastace sídlení struktury.[70]

2. 2. Města a městečka

Přihlédneme – li k dobové nomenklatuře, pak podle údajů urbářů z let 1592 a 1651 byla před třicetiletou válkou více než polovina osedlého obyvatelstva na panství (52%) soustředěna v lokalitách urbánního typu, označovaných dobovými prameny jako „*města*" a „*městečka*".[71] Míra městskosti těchto sídlišť, tedy zastoupení znaků charakteristických pro institucionální města[72], byla ovšem velmi různorodá a ani samotná nomenklatura nebyla vždy jednotná.[73] Jestliže lokality tak rozdílného právního postavení, hospodářského charakteru, sociální skladby, historického významu a hmotné tvářnosti jako byly kupř. Kostelec nad Labem, Čelákovice, Zápy, Jenštejn či Vrábí mohou v dobové klasifikaci vystupovat ve společné kategorii „*městečka*", lze se oprávněně ptát, jakou poznávací hodnotu můžeme tomuto pojmu přisoudit, co nám tento atribut sám o sobě sděluje či dovoluje předpokládat o životě obyvatel příslušného sídliště a o míře urbanizace zkoumaného teritoria.[74] Lze mít oprávněně za to, že v řadě případů nepředstavovala značka „*městečko*" více než jen výraz nenaplněných ambicí svých zakladatelů či pouhý odznak snahy o zvýšení prestiže např. správního centra panství.

Právě k takovým typům sídlišť lze bez váhání na brandýském panství v 16. a 17. století přiřadit lokality Vrábí a Jenštejn.[75] Obě místa byla z iniciativy svých majitelů jakožto správní centra samostatných statků povznesena ze vsi na městečko s vysokou

---

[70] Srv. kapitolu Třicetiletá válka na Brandýsku.

[71] Archiv pražského hradu, fond Sbírka rukopisů různé provenience, rukopisy č. 2, Urbář panství Brandýs nad Labem z r. 1592; SÚA Praha, fond Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze, Urbář panství Brandýs nad Labem z roku 1651, nesignováno.

[72] Základní vlastnosti institucionálních měst se podnětně pokusil postihnout J. KEJŘ, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998.

[73] V dobových pramenech různé provenience kolísá označení právního statutu např. u Kostelce nad Labem, který berní rula klasifikuje jako městečko, zatímco prameny patrimoniální provenience ze stejného období jej důsledně označují městem (Srv. K. KUČA, *Města a městečka*, díl III, Praha 1998, s. 88, H. KLÍMOVÁ(ed.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, Kouřimsko, Praha 1997, s. 55). Vyhraněně se k nominálnímu statutu svého sídliště stavěli samotní obyvatelé Kostelce. V roce 1568 se rychtář Duchek při soudním řízení ohradil, že „*že není městečko, ale město Jeho Milosti Císařské a věno Její Milosti Královské*" J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 433.

[74] Problému urbanizace Čech v raném novověku naposledy věnoval pozornost E. MAUR, *Urbanizace Čech v raném novověku*, Historická demografie, 25, 2001, s. 5-64.

[75] K dějinám těchto lokalit J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I, s. 401-402, 419 - 420; díl III, s. 99 - 108; K. KUČA, *Města a městečka*, díl II, s. 612; J. KYPTA-J. ŠULC, *K formám pronikání slohových výtvarných prvků do prostředí venkovské usedlosti (Pozdně gotické brány v Jenštejně a Dřevčicích)*, Památky středních

pravděpodobností až v průběhu 16. století.[76] Svojí historií, velikostí (11 a 14 usedlostí), půdorysným uspořádáním, socioprofesní skladbou bez zastoupení řemesel i právní pozicí svých obyvatel se obě místa nijak neodlišovala od vsí v úrodné levobřežní části panství. Držitelé zdejších usedlostí byli, pokud se nejednalo o nepoddanskou emfyteutickou držbu stavovských osob, spravováni brandýskou vrchnostenskou správou jako ostatní poddaní.[77] Obě agrární sídliště nedisponovala žádnými výsadami a vyjma samotného nominálního označení u nich nenajdeme jediný atribut charakteristický pro institucionální města.[78] Podobný charakter měla vyjma Čelákovic i ostatní „*městečka*" na panství – Zápy, Toušeň, Stará Boleslav a Mečeříž.[79] Také jejich obyvatelům scházela v 16. a 17. století městská svoboda a vyšší míra samosprávy, i tato sídliště byla agrárními či agrárně-řemeslnickými centry, která nebyla obdařena jediným výročním trhem, podíl řemeslné výroby v nich byl trvale nízký. Od předchozích dvou zmíněných lokalit se však přeci jen lišila - Zápy, Toušeň, Mečeříž i Stará Boleslav velikostí, která je stavěla na roveň nejlidnatějších vsí na panství (31, 40, 31, 37 usedlostí), půdorysným uspořádáním s náznakem velkého centrálního pravidelného prostoru „*náměstí*", Zápy a Mečeříž pak jedinou výsadou svobodného šenku.[80] Specifický význam mělo sídliště Stará Boleslav, které se v 17. a 18. století stalo jedním z předních poutních míst a center církevního života. Jako jediné z městeček této kategorie byla Stará Boleslav opevněna.

Výrazně nižší míru redukce základních městských znaků naproti tomu shledáváme u Čelákovic, Kostelce nad Labem a Brandýsa nad Labem, třebaže prvně zmíněné místo bylo nominálně rovněž „*městečkem*", v případě Kostelce nebyla terminologie zcela jednotná, a

---

Čech, 18/1, 2004, s. 25-39; C. MERHOUT, *Jenštejn, hrad a městečko*, Časopis Společnosti přátel starožitností, 8, 1900, s. 16-30, 64-71.

[76] Městečko Vrábí bylo správním centrem stejnojmenného statku sestávajícího ještě z osmi okolních vsí, který byl od 14. století v držení rodu Vrábských či Tluksů z Vrábí. V roce 1547 byl Jan Vrábský z Vrábí jakožto účastník stavovského odboje přinucen přijmout původně svobodný majetek od krále do manského držení. V roce 1571 byl pak poté, co Janovi synové nesložili manskou přísahu, prohlášen za odumřelé léno a v roce 1584 připojen k brandýskému panství. Srv. J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 401-402. Ves Jenštejn, tvořící samostatný deskový statek, vystřídala v průběhu 14.-16. století větší množství držitelů z řad šlechty i měšťanů. Na městečko byla prokazatelně povýšena teprve mezi lety 1561-1592, tedy s nejvyšší pravděpodobností z iniciativy Jana Dobřichovského z Dobřichova. K dějinám Jenštejna naposledy J. KYPTA-J. ŠULC, *K formám pronikání slohových výtvarných prvků do prostředí venkovské usedlosti*, s. 25-39.

[77] Obě místa se od okolních vsí neodlišovala ani mírou samosprávy. V čele obcí stáli rychtáři a konšelé, poddanské nemovitosti byly vedeny vrchnostenskou kanceláří v běžných vesnických gruntovních knihách, právní pořízení probíhala po vzoru venkovských obcí.

[78] Privilegia a výsady všech lokalit na panství obsahuje urbář panství z roku 1651. SÚA Praha, fond Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze, Urbář panství Brandýs nad Labem z roku 1651.

[79] K dějinám lokalit J. V. Prášek, *Brandejs nad Labem*, díl I-III., passim.

[80] Archiv pražského hradu, fond Sbírka rukopisů různé provenience, rukopisy č. 2, Urbář panství Brandýs nad Labem z r. 1592, fol. 225, 236; SÚA Praha, fond Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze, Urbář panství Brandýs nad Labem z roku 1651, nesignováno, fol. 182/110, 194/119. „*Svoboda šenku*" Zápských, která patrně vznikla teprve mezi lety 1592-1651, byla omezena povinností nakupovat pivo v brandýském vrchnostenském pivovaru.

Brandýs nad Labem byl povýšen na město teprve v roce 1581. Z hlediska velikosti náležely Brandýs a Kostelec nad Labem se svými 143 a 114 domy[81] k nejběžnějšímu typu měst v Čechách předbělohorského období. Podle zjištění E. Maura patřilo 42 % ze 138 českých měst ke kategorii sídlišť se 101 – 200 domy.[82] Také počet domů v Čelákovicích (55) představoval typickou rozlohu českého městečka, která se v naprosté většině případů pohybovala mezi 21 – 100 domy.[83] Hlavní rozdíl mezi zmíněnými třemi lokalitami a ostatními sídlišti na panství musíme ovšem hledat v jejich právním zakotvení. Jen zde totiž platila známá zásada o osvobozujícím městském vzduchu. Obyvatelé všech tří míst byli brandýskou vrchnostenskou správou považováni za svobodné[84], mohli se bez omezení stěhovat a prodávat své domy. Brandýs nad Labem disponoval na takovou svobodu privilegiem Arnošta Krajíře z Krajku z roku 1545.[85] V urbáři z roku 1651 je její rozsah popsán následovně: „*Obyvatelé téhož města mají obdarování svá od předešlých pánův a držitelův panství brandejského, tak že grunty své sobě, jak a pokud se jim kdykoliv líbí neb líbiti bude, jedni druhým odprodávati i jinam svobodně jako lidé ze všeho člověčenství propuštění se stěhovati, svobodu a vůli mají...*“ Teprve ti z obyvatelů Brandýsa, Kostelce a Čelákovic, kteří se hodlali usadit v některé ze vsí nebo venkovském městečku na panství, slibovali „*poddanost a pravé člověčenství Jeho Milosti Císařské panství brandejskému*“.[86] Všechny tři lokality také disponovaly značným stupněm správní autonomie. Jejím výrazem byla i existence radnic a řada privilegií, jimiž tato místa byla vybavena.[87] Do roku 1511 se vrchnosti ve všech místech vzdaly odúmrtního práva, všechna měla vysazeno několik výročních trhů, disponovala privilegii na městský znak a od 16. století pečetila červeným voskem. Ke společným svobodám patřila i možnost šenkování a volného nákupu ječných piv a vína. Historicky nejvýznamnější byl Kostelec nad Labem, ležící na cestě ze Saska do rakouských zemí a při labském přechodu, který byl již od 14. století spádovým místem pro oblast Dolnojizerské tabule mezi Labem a Jizerou.[88] Ve městě byly provolávány odúmrti,

---

[81] Počty domů podle brandýského urbáře z roku 1651. SÚA Praha, fond Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze, Urbář panství Brandýs nad Labem z roku 1651.

[82] E. MAUR, *Urbanizace Čech v raném novověku*, s. 18. Autor se ve studii opírá o klasifikaci berní ruly a tereziánského katastru a Kostelec nad Labem tak řadí do kategorie městeček.

[83] TAMTÉŽ, s. 22.

[84] Jako svobodní jsou obyvatelé Brandýsa, Kostelce nad Labem a Čelákovic označeni soupisem poddaných podle víry z roku 1651. Srv. H. KLÍMOVÁ, *Soupis poddaných podle víry*, s. 48 - 61.

[85] SÚA Praha, fond Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze, Urbář panství Brandýs nad Labem z roku 1651, nesignováno, fol. 130.

[86] Mnoho takových případů registruje zhostní kniha brandýského panství z let 1683-1732. SOA Praha, fond Velkostatek Brandýs nad Labem, č. 331, nefoliováno.

[87] Eviduje je urbář brandýského panství z roku 1651. SÚA Praha, fond Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze, Urbář panství Brandýs nad Labem z roku 1651

[88] K dějinám místa J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 426-440.

před zdejším městským soudem byly projednávány spory okolních zemanů a měst. Patrně od první poloviny 16. století bylo sídliště opevněno. V roce 1364 obnovil Karel IV. Kostelci mílové právo. Město vystupovalo též v roli feudála, zdejší špitál měl již před rokem 1560 jednoho poddaného v Ovčárech. Překotný vývoj zaznamenal v 16. století Brandýs nad Labem.[89] Někdejší trhová ves a městečko a od 14. století správní centrum panství, umístěné při důležitém labském přechodu a na křižovatce dvou zemských cest byla nejprve v roce 1559 sloučena se vsí Hrádek a v roce 1581 povýšena Rudolfem II. na město. Počet domů mezi lety 1459 a koncem 16. století vzrostl z 55 na 144. Na urbanistickém rozvoji města se podílela i skutečnost, že panství s velkou lesní državou bylo ve druhé polovině 16. století vyhledávaným místem oddechu a kratochvíle českých panovníků. V průběhu 16. století se starší středověký hrad proměnil v jeden z nejvýstavnějších renesančních zámeckých komplexů v Čechách. Obě městská sídliště – Kostelec i Brandýs nad Labem se institucionálním městům blížila i socioprofesní skladbou obyvatelstva s vysokým zastoupení držitelů malých přídělů půdy a bezzemků a větším významem řemeslné výroby.[90] Také jejich půdorysné uspořádání s výrazným centrálním prostorem náměstí mělo městský charakter. V Brandýse nad Labem již v první polovině 16. století existovalo i významné židovské osídlení, koncentrované ve dvou sídelních okrscích. Židovská komunita, soustředěná do samostatné náboženské obce je ve stejné době doložena i v Kostelci nad Labem. Naproti tomu převážně agrární ráz si i přes poměrně výraznou právní autonomii udrželo městečko Čelákovice. Od okolních agrárních středisek jej odlišovala také existence výročních trhů.

Shrneme-li otázku urbanizace prostoru brandýského panství ve sledovaném období, pak je zřejmé, že za urbánní sídliště je možné považovat jen Brandýs nad Labem, Kostelec nad Labem a v omezené míře i Čelákovice, které se jak z hlediska právního postavení, hospodářské pozice a socioprofesní skladby, tak z hlediska historického významu (mimo Čelákovice) a půdorysného uspořádání, blížily spíše institucionálním městům než vsím. Opak platí pro ostatní lokality na panství, nesoucí značku „*městečko*", které měly zřetelný charakter agrárních poddanských sídlišť, a nic na tom nemění ani jednotlivé znaky městskosti, které u nich nacházíme. Je evidentní, že takto vymezené kategorie, které můžeme pracovně označit jako autonomní sídliště městského charakteru a agrární nebo agrárně-řemeslnická městečka bez městské autonomie, nekonvenují s dobovou nomenklaturou, která se v případě kategorie „*městeček*" ukázala jen jako vnější atribut malého významu. Jako nutnost se naopak při

[89] Dějiny Brandýsa zpracoval J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 3-357.
[90] Což dokládá berní rula i tereziánský katastr. Srv. M. HAASOVÁ, *Berní rula 18. Kraj kouřimský*, díl I., Praha 1952, s. 61-68; A. CHALUPA-J. NUHLÍČEK-F. RAJTORAL, *Tereziánský katastr český*; k charakteru sídlišť dále J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I.

zkoumání míry urbanizace určitého území jeví zohlednění komplexu všech kritérií, kterým jsme věnovali pozornost. Jelikož je naše práce zacílena na studium venkovské společnosti, od analýzy vývoje ve třech zmíněných autonomních sídlištích městského charakteru – Brandýse nad Labem, Kostelci nad Labem a Čelákovicích, bude v dalším textu upuštěno.[91] Naproti tomu se jako plně oprávněné ukázalo zařazení ostatních sídlišť s atributem *„městečka"* do našeho rozboru. Pro zjednodušení budeme v dalších částech práce tato místa souhrnně označovat pojmem *„venkovská městečka"*.

Tabulka č. 1

Města a městečka na panství Brandýs nad Labem

a/ Právní postavení[92]

Místo	Statut sídliště	Privilegia do 1700	Radnice /znak,pečeť	Zděné hradby	Výroční trhy	Osobní svoboda	Právo výčepu	Hrdelní soud	Robota 1651/1757
	a	b	c	D	e	f	g	h	i
Brandýs n. L.	m	15	ano/ano	ne	ano	ano	ano	II. tř.	ano/ne
Kostelec n. L.	m/ms	22	ano/ano	ano	ano	ano	ano	II. tř.	ne/ne
Čelákovice	ms	11	ano/ano	ne	ano	ano	ano	II. tř.	ano/ne
Toušeň	ms	0	ne/ne	ne	ne	ne	ne	ne	ano/ano
Zápy	ms	0	ne/ne	ne	ne	ne	ano	ne	ano/ano
Mečeříž	ms	0	ne/ne	ne	ne	ne	ano	ne	ano/ano
Stará Boleslav*	ms	0	ne/ne	ano	ne	ne	ne	ne	ano/ano
Jenštejn	ms	0	ne/ne	ne	ne	ne	ne	ne	ne/ano
Vrábí	ms	0	ne/ne	ne	ne	ne	ne	ne	ano/ano

[91] To si vynutil také stav pramenné základy, neboť každá z těchto samosprávných lokalit disponuje vlastním rozsáhlým archivním materiálem, jehož zpracování nebylo možné souběžně s výzkumem pramenů patrimoniální provenience realizovat.

[92] Sloupec **a** uvádí nejvyšší dosažený statut sídliště do roku 1700 (u Kostelce nad Labem v některých pramenech kolísá)-m=město, ms=městečko, sloupec **b** počet všech známých privilegií od středověku až do roku 1700, sloupec **c** indikuje existenci radnice/znaku a pečeti jako atributů právně autonomního postavení, sloupec **d** existenci zděných hradeb, sloupec **e** existenci výročních trhů, sloupec **f** osobní svobodu obyvatel, sloupec **g** udělení práva volné šenku a nákupu piva a vína, sloupec **h** existenci hrdelního soudu do roku 1765 a jeho třídu, sloupec **i** indikuje robotní povinnosti obyvatel podle evidovaných urbářem z roku 1651 a tereziánským katastrem s platností k roku 1757.

b/Počet domů a socioprofesní skladba[93]

Místo	Počet domů 1651/1654/1757	Proc.podíl ber.kategorií podle BR	Prům.rozloha půdy podle BR sous./chal.	Řemeslníci podle BR/TK
	a	b	c	d
Brandýs n. L.	144/143/111	30/14/39/17*	36,8/10,5	22/60
Kostelec n. L.	114/108/87	28/41/31	34,8/6,3	10/59
Čelákovice	55/54/51	44/46/10	60,4/8,7	9/16
Toušeň	40/39/32	15/82/3	91/12,2	7/10
Zápy	31/30/30	23/67/10	74/9,1	2/8
Mečeříž	31/31/32	48/52/0	81,5/21,4	7/3
Stará Boleslav*	19/16/11	60/13/27	30,2/10	6/?
Jenštejn	14/14/14	36/50/14	149/19,9	0/0
Vrábí	11/11/8	18/45/36	100/11	0/0

2. 3. Vesnice

Podobně jako tomu bylo u měst a městeček, ani vesnická sídliště netvořila na brandýském panství v 16. a 17. století homogenní celek. Na rozdíl od sídel, která se hlásila k urbánnímu typu, nebyly ale vsi teoreticky vzájemně odlišeny právním statutem svých stálých obyvatel, který v optimálním případě u usedlého obyvatelstva zakládala instituce *„poddanosti a pravého člověčenství"*. Životní praxe ovšem byla méně rigorózní, a především musela reagovat na proměny situačních kontextů, takže ani právní postavení držitelů usedlostí nebylo vždy stejnorodé. V předbělohorském období byla jednota na brandýském panství výrazně narušována především měšťanskou a rytířskou držbou poddanské nemovitosti, která hlavně v levobřežní části panství dosahovala značných rozměrů, po třicetileté válce zase vedl nedostatek obyvatelstva k tomu, že na gruntech se někdy usazovaly nepoddané osoby. Ve vesnicích také žilo nemalé množství neosedlého obyvatelstva – podruhů, čeledi a zaměstnanců panských provozů, jehož část rovněž nebyla poddanými brandýského panství. Situace se ještě více komplikovala v době sezónních prací, kdy do úrodného kraje přicházeli cizopanští dělníci z hor. Výsledný obraz právního statutu obyvatel vesnice tak byl pestřejší

[93] Sloupec **a** uvádí vývoj velikosti sídlišť podle počtu domů-podle urbáře z roku 1651 a berní ruly (pro předbělohorský stav) a tereziánského katastru s platností k roku 1757, sloupec **b** procentuální podíl berních kategorií na celkovém počtu domů podle berní ruly v pořadí sousedé, chalupníci, zahradníci a ostatní, sloupec **c** průměrnou rozlohu půdy u berních kategorií sousedů a chalupníků podle berní ruly jako indikátor významu zemědělské výroby v místě, sloupec **d** uvádí počet řemeslníků v místě podle berní ruly a tereziánského katastru.
. U Staré Boleslavi uvedena jen část náležející k brandýskému panství. 17 nemovitostí v Brandýse nad Labem patřilo židům a šlechticům jako šosovní domy.

než by se mohlo na první pohled zdát. Ilustrativní příklad takové situace zčásti podává soupis poddaných podle víry z roku 1651.[94]

Graf č. 1.

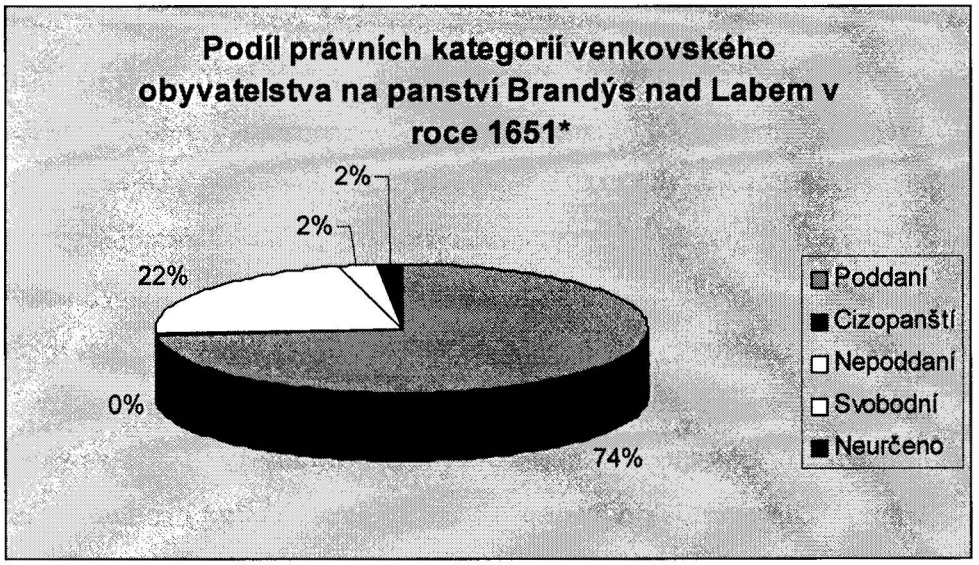

*Zahrnuti obyvatelé poddanských usedlostí a panských dvorů ve vesnicích a venkovských městečkách.

Ještě jeden důvod vedl k tomu, že právní postavení poddaných nebylo na celém panství totožné. Byla to míra zasažení negativními hospodářskými vlivy císařské honitby. Jak již bylo uvedeno, poddaným ze vsí ležících při „*forštu*" byly zhoršené podmínky v hospodaření kompenzovány vedle osvobození z berně také rozšířením jejich dědického práva.[95]

Odlišné od autonomních sídlišť městského typu byly také postavení a úloha samosprávných vesnických institucí, především rychtářů a konšelů, kteří na jedné straně vystupovali jako zástupci zájmů venkovských obcí a garanti veřejného pořádku s delegovanými pravomocemi, na straně druhé ovšem zároveň působili jako prostředkující mocenský článek mezi vrchnostenskou správou a poddanými. Celkově tak byla vesnická samospráva oproti městské ve svém rozhodování výrazně méně samostatná a delegovaná podstatně nižšími kompetencemi.

V životě venkovských sídlišť na brandýském panství hrála naprosto dominantní úlohu zemědělská výroba, tudíž jedním z hlavních faktorů, působících na rozrůzněnost vsí, byla konfigurace činitelů přírodního prostředí utvářejících jejich ekonomický potenciál. Vesnice se

[94] H. KLÍMOVÁ(ed.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, Kouřimsko, Praha 1997, s. 48 - 67; A. PAZDEROVÁ, *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, Boleslavsko I., Praha 1994, s. 17-39.
[95] Viz kapitolu Poddanská nemovitost, majetkové transakce a platební schopnost poddaných.

navzájem lišily také svojí velikostí, půdorysným uspořádáním, sociální skladbou, rozsahem feudálních povinností a hmotnou tvářností. Uvedené znaky přitom nebyly statické, ale v průběhu sledovaného období doznávaly větších či menších proměn. Pokusit se postihnout dynamiku tohoto pohybu je jedním z cílů, které si klade tato práce. Z hlediska velikosti pak můžeme na brandýském panství rozlišit několik typů sídlišť. Vycházet přitom budeme z údajů berní ruly, které v zásadě, až na drobné rozdíly v řádu jednotek, odpovídají pramenům patrimoniální provenience, tedy urbáři z roku 1651 a pozemkovým knihám.[96] Rula tedy zachycuje stav před započetím třicetileté války, kdy došlo k dokončení teritoriální výstavby brandýského velkostatku. Absence některých sídel připojených k panství teprve po roce 1592 a desítky chybějících listů nám brání využít k tomuto účelu urbář z roku 1592. Seskupení všech čtyřiceti venkovských sídlišť na panství do velikostních kategorií s rozhraním po pěti a deseti usedlostech nám ukazuje, že nejvíce lokalit náleželo do kategorie nejmenších vsí s počtem 5 – 10 usedlostí. Takových bylo na brandýském panství plných 40 %. Z hlediska počtu usedlostí byl ale jejich význam přibližně o polovinu nižší, protože se v nich nacházelo jen 19 % z celkového počtu poddanských usedlostí. Nejvíce osedlých poddaných žilo v sídlištích náležejících do skupiny 11 – 20 usedlostí (34 %). Takových míst bylo na panství patnáct, což činilo 38 % z celkového počtu venkovských sídel. Velký význam měla také skupina největších sídlišť s 31 – 40 usedlostmi. Těch se sice na panství vyskytovalo jen pět, tedy 13 % z počtu všech sledovaných míst, nicméně nacházelo se v nich 29 % všech usedlostí. K brandýskému panství ovšem v těchto největších lokalitách někdy přináležela jen část majetku, což se týkalo především největší vesnice Čečelic (39 usedlostí), kde k brandýskému panství patřily před třicetiletou válkou jen tři grunty.

Tabulka č. 2

Velikost venkovských sídel na brandýském panství k r. 1654[97]

Počet usedlostí	Počet míst	%	Celkem usedlostí	%	*Seskupení v %*
5 - 10	16	*40*	123	*19*	*19*
11 - 15	8	*20*	94	*15*	
16 - 20	7	*18*	125	*20*	*34*
21 - 25	1	*3*	25	*4*	
26 - 30	3	*8*	88	*14*	*18*
31 - 35	1	*3*	31	*5*	
36 - 40	4	*10*	152	*24*	*29*
Celkem	40	*100*	638	*100*	*100*

[96] M. HAASOVÁ, *Berní rula 18. Kraj kouřimský*, díl I., Praha 1952, s. 61-68.
[97] Hodnoty podle berní ruly. M. HAASOVÁ, *Berní rula 18. Kraj kouřimský*, díl I., Praha 1952, s.

Rozptýlenou feudální držbu prameny ve sledovaném období registrují také ve Staré Boleslavi, kde se panství dělilo o pozemkový majetek se staroboleslavskou kapitulou. Podle berní ruly tu k brandýskému panství přináleželo patnáct a ke kapitule 22 usedlostí. Jde o jediný případ, kdy se údaje ruly a patrimoniálních pramenů ve větší míře odlišují. Brandýské urbáře z roku 1592 i 1651 totiž v místě registrují nikoliv patnáct, ale devatenáct usedlostí.[98] V rule schází čtyři usedlosti, které sice přináležely k brandýskému panství, ale před třicetiletou válkou na nich byli osedlí poddaní staroboleslavské kapituly nebo je kapitula užívala sama. Nelze ale vyloučit, že v rule jsou tyto usedlosti součástí kapitulního majetku. Podobně komplikovanou situaci totiž zjišťujeme také v Kostelním Hlavně, kde se rovněž panství dělilo o pozemkový majetek se staroboleslavskou kapitulou. Ve vsi bylo osm osedlých poddaných postoupených kapitule, většina z nich ale přesto podle urbáře z roku 1651 odváděla rentu, nebo byla povinna robotou k brandýskému panství. V rule však figurují jako pozemkový majetek kapituly. Mezi kapitulu a brandýské panství byla rozdělena také ves Popovice[99] a o pozemkový majetek se brandýský velkostatek dělil ještě v dalších čtyřech lokalitách – Mstěticích, Ovčárech, Sudově Hlavně a Chotětově, v nichž ale k panství náležena naprostá většina usedlostí.[100]

[98] SÚA Praha, fond Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze, Urbář panství Brandýs nad Labem, nesignováno; Archiv pražského hradu, fond Sbírka rukopisů různé provenience, rukopisy č. 2, Urbář panství Brandýs nad Labem z roku 1592.

[99] K brandýskému panství tu patřilo deset usedlostí a ke kapitule šest.

Tabulka č. 3.

Venkovská sídliště na panství Brandýs nad Labem

a/labské levobřeží[101]

Sídliště	Vrchn. dvůr	Fara	Bonita v TK	Sedláci		Chalupníci		Zahradníci		Počet gruntů
					%		%		%	
Toušeň	rež.	ne/ne	5	6	*15*	32	*82*	1	*3*	39
Zápy	zrušen	far/fil	6	7	*23*	20	*67*	3	*10*	30
Jiřice	rež.	ne/ne	7	8	*44*	10	*56*		*0*	18
Dřevčice	rež.	far/fil	4	8	*50*	8	*50*		*0*	16
Jenštejn	zrušen	ne/ne	7	5	*36*	7	*50*	2	*14*	14
Nová ves	ne	ne/ne	6	5	*38*	8	*62*		*0*	13
Vrábí	rež.	ne/ne	3	2	*18*	5	*45*	4	*36*	11
Záryby	ne	ne/ne	8	9	*82*	2	*18*		*0*	11
Popovice	ne	ne/ne	4	4	*40*	3	*30*	3	*30*	10
Mstětice, díl	ne	ne/ne	6	9	*90*	1	*10*		*0*	10
Malý Brázdim	ne	ne/ne	6	3	*33*	6	*67*		*0*	9
Polerady	ne	ne/ne	7	9	*100*	0	*0*		*0*	9
Čakovičky	ne	ne/ne	7	4	*50*	4	*50*		*0*	8
Svémyslice	ne	far/fil	4	5	*63*	3	*38*		*0*	8
Rudeč Velká	ne	ne/ne	8	1	*14*	6	*86*		*0*	7
Ostrov	rež.	ne/ne	4	2	*33*	4	*67*		*0*	6
Velký Brázdim	rež.	ne/ne	6	0	*0*	5	*100*		*0*	5
Celkem	-	-	-	**87**	***39***	**124**	***55***	**13**	***6***	**224**

[100] V Mstěticích patřily dvě usedlosti staroboleslavské kapitule, v Ovčárech jeden grunt špitálu v Kostelci nad Labem, v Sudově Hlavně dvě usedlosti ke špitálu sv. Pavla v Praze a v Chotětově čtyři grunty k panství Košátky.

[101] Sloupec **Vrchn. dvůr** informuje o existenci vrchnostenského dvora ve vsi na přelomu 16. a 17. století (rež.=režijní dvůr, pron.=pronajatý dvůr, ne=bez dvora), sloupec **Fara** o existenci fary před/po třicetiletou válkou, sloupec **Bonita TK** o bonitě půdy podle tereziánského katastru, sloupce **Sedláci, Chalupníci, Zahradníci** o podílu berní kategorií na sociální skladbě vsi podle berní ruly včetně pustých, sloupec **Počet gruntů** o počtu usedlostí podle berní ruly.

b/labské pravobřeží[102]

Sídliště	Vrchn. dvůr	Fara	Bonita TK	Sedláci		Chalupníci		Zahradníci		Počet gruntů
					%		%		%	
Kochánky	pron.	ne/ne	6	16	*43*	17	*46*	4	*11*	37
Mečeříž	ne	fil/fil	6	15	*48*	16	*52*		*0*	31
Všetaty	pron.	fil/fil	5	12	*38*	19	*59*	1	*3*	32
Předměřice	ne	far/far	6	13	*52*	10	*40*	2	*8*	25
Chotětov, díl	ne	far/far	4	22	*92*	2	*8*		*0*	24
Sojovice	ne	ne/ne	8	8	*40*	12	*60*		*0*	20
Sudovo Hlavno, díl	pron.	ne/ne	7	12	*63*	7	*37*		*0*	19
Nedomice	ne	ne/ne	6	11	*65*	6	*35*		*0*	17
Stará Boleslav, díl	ne	far/far	6	9	*60*	2	*13*	4	*27*	15
Kostelní Hlavno, díl	pron.	fil/fil	5	4	*36*	6	*55*	1	*9*	11
Křenek	ne	ne/ne	6	7	*64*	4	*36*		*0*	11
Tuřice	ne	ne/ne	6	7	*64*	4	*36*		*0*	11
Hlavenec	ne	ne/ne	6	8	*73*	3	*27*	0	*0*	11
Chrást	ne	ne/ne	6	6	*60*	4	*40*		*0*	10
Kozly	ne	fil/fil	5	5	*56*	4	*44*		*0*	9
Ovčáry, díl	ne	ne/ne	7	5	*56*	4	*44*		*0*	9
Lhota	ne	ne/ne	6	7	*78*	2	*22*		*0*	9
Konětopy	emf.	ne/ne	8	4	*50*	4	*50*		*0*	8
Skorkov	ne	fil/fil	7	2	*29*	5	*71*		*0*	7
Sobětuchy	ne	ne/ne	6	5	*71*	2	*29*		*0*	7
Rudeč Malá	ne	ne/ne	8	0	*0*	6	*100*		*0*	6
Tišice	ne	ne/ne	6	4	*80*	1	*20*		*0*	5
Čečelice,díl	ne	far/fil	6	3	*100*	0	*0*		*0*	3
Celkem				**185**	*55*	**140**	*42*	**12**	*4*	**337**

[102] Sloupec **Vrchn. dvůr** informuje o existenci vrchnostenského dvora ve vsi na přelomu 16. a 17. století (rež.=režijní dvůr, pron.=pronajatý dvůr, ne=bez dvora), sloupec **Fara** o existenci fary před/po třicetiletou válkou, sloupec **Bonita TK** o bonitě půdy podle tereziánského katastru, sloupce **Sedláci, Chalupníci, Zahradníci** o podílu berní kategorií na sociální skladbě vsi podle berní ruly včetně pustých, sloupec **Počet gruntů** o počtu usedlostí podle berní ruly.

2. 4. Vrchnostenské provozy

Výrazným prvkem sídelní struktury venkovské krajiny raného novověku byly vrchnostenské provozy.[103] Základ ekonomiky raně novověkého feudálního velkostatku tvořila dvorová výroba.[104] Majetkový průnik do úrodné levobřežní labské části, který jsme popsali v předešlé části, se odrazil v restrukturalizaci režijního hospodaření velkostatku. Režijní dvory byly zprvu, po roce 1547, provozovány jen v Brandýse nad Labem, Toušeni, Konětopech, Opočně a Kochánkách. Do roku 1580 byly připojeny poplužní dvory v Sudově Hlavně a Kostelním Hlavně. V rozmezí let 1580 – 1615 brandýský komorní statek získal dalších jedenáct poplužních dvorů. Následně došlo k přesunu režijní výroby do úrodnější levobřežní části panství. Dvůr v Opočně již před rokem 1592 musel ustoupit potřebám honitby, méně úrodná zemědělská půda u dvorů v Sudově a Kostelním Hlavně, Konětopech, Všetatech, Kostelci nad Labem a Kochánkách byla pronajímána, dvůr v Jenštejně byl zrušen a půda připojena ke dvoru v Dřevčicích, podobně bylo naloženo s dvory v Zípcích (půda připojena ke dvoru v Ostrově) a Hlavenci, který zčásti musel ustoupit bažantnici, zčásti byl pronajat a zčásti rozdělen pod běžný plat poddaným. Budování bažantnice postihlo i dvůr v Brandýse nad Labem, jehož další část získal darem od Rudolfa II. brandýský lesmistr. Omezen byl i chov potažního dobytka, takže některé menší dvory užívaly potažní kapacity dvorů větších. Režijní výroba tak byla před třicetiletou válkou provozována v osmi dvorech (Brandýs nad Labem, Toušeň, Stránka, Dřevčice, Vrábí, Jiřice, Brázdim a Ostrov).

Klíčové odvětví vrchnostenské výroby představovala výroba piva, která byla soustředěna v brandýském pivovaru, zatímco druhý pivovar na panství v Kostelci nad Labem byl po připojení k brandýskému velkostatku zrušen. Odbyt piva na panství byl realizován prostřednictvím husté sítě více než 45 výsadních krčem ve venkovských sídlištích. Monopol velkostatku tady byl narušován jen právem šenku pro všechny sousedy v Mečeříži a Zápech.

Vrchnostenských mlýnů bylo celkem šest, z nichž největší byl Podzámecký v Brandýse nad Labem o devíti moučných a jednom stupním kole. Při mlýnu byla také pila a

---

[103] O struktuře vrchnostenských režijních provozů nás pro předbělohorské období zevrubně informují především urbáře panství z let 1592 a 1651. SÚA Praha, fond Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze, Urbář panství Brandýs nad Labem, nesignováno; Archiv pražského hradu, fond Sbírka rukopisů různé provenience, rukopisy č. 2, Urbář panství Brandýs nad Labem z roku 1592. Na téma hospodaření polabských komorních velkostatků na přelomu 16. a 17. století vznikla disertační práce V. BERÁNKA, *Hospodářskosociální poměry komorních velkostatků na středním Labi v letech 1547-1630 (panství Brandýs nad Labem, Přerov nad Labem a Lysá nad Labem)*, obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2003. Autorovi jsem vděčen za její zpřístupnění.

[104] E. MAUR, *Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*; TÝŽ, *Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku*; V. LEDVINKA, *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období.*

nově vybudovaná *„šlajferna k pulérování kamení drahého, kteréž Jeho Milost Císařská z hor trutnovských vozí.“* Další mlýn byl provozován v Kostelci nad Labem, mlýn ve Skorkově, který komora v roce 1592 v rámci monopolizace vykoupila od poddaného, byl pronajímán, stejně jako mlýn v Zápech, který však mohl být vzhledem k nedostatku vody provozován nepravidelně a pronajímán proto jen na týdenní smlouvy. Nájemní mlýny byly také ve Vrábí a Čelákovicích. Vrchnostenský monopol na mletí nebyl na panství v předbělohorském období plně realizován a kromě zmíněných provozů se tu nacházelo ještě několik dalších poplatních mlýnů, třebaže se správa panství již od 60. let 16. století pravidelně pokoušela prostřednictvím zákazů a nařízení usměrňovat mletí poddaných jen do vrchnostenských mlýnů.

K rozvinutým odvětvím náleželo také rybníkářství. V předbělohorském období se na panství nacházelo celkem 25 rybníků a několik sádek, v nichž byla realizována třígenerační produkce ryb.

Ve výrobní skladbě velkostatku nescházela produkce vína, na panství se nacházelo osm vinic (Brandýs nad Labem, Zápy, Hlavenec, Kostelní Hlavno, Nedomice, Všetaty, Skorkov, Kochánky), jedna z nich ale byla již v předbělohorském období pro malé výnosy pronajímána (Kostelní Hlavno). Chmel byl pěstován na pěti chmelnicích. Louky přidělené k hájemství byly soustředěny především podél vodních toků Labe, Jizery a několika menších potoků. Část z nich byla pronajímána poddaným, část užívána pro potřeby dvorů a za vlády Rudolfa II. také ve výrazné míře ke krmení lesní zvěře.

Třicetiletá válka přinesla na brandýském panství rozsáhlou devastaci výrobní základny vrchnostenské i poddanské ekonomiky.[105] Obnova výrobních struktur se i proto protáhla na několik desetiletí. Až do počátku 60. let tak byly na panství v provozu jen tři dvory (Dřevčice, Brázdim, Ostrov), teprve následně se podařilo obnovit dvorovou výrobu ve Stránce, Vrábí a Jiřicích a následně také v Toušeni. Až na sklonku 17. století tak mohlo na brandýském panství dojít k dalšímu rozšiřování výrobní základny, které bylo z větší části realizováno sváděním pusté rustikální půdy.[106] V té době byly zřízeny nové dvory v Čakovičkách a Konětopech, na počátku 18. století byl v provozu ještě další dvůr v Kostelním Hlavně. Podle dominikální fasse tereziánského katastru[107] tak panství ve druhé desetiletí 18. století hospodařilo celkem na dvanácti dvorech.[108]

---

[105] Tento problém sleduje zevrubně kapitola Třicetiletá válka na Brandýsku.
[106] Viz kapitolu Pozemková držba a její proměny.
[107] SÚA Praha, fond Tereziánský katastr, inv. č. 1460.
[108] Zemědělské výrobou na pobělohorském komorním velkostatku se zabýval ve svých pracích E. MAUR, *Český komorní velkostatek v 17. století*; TÝŽ, *Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách*;

II. Ekonomické, sociální a právní postavení poddaných na brandýském panství v 16. – 18. století.

1. Zemědělská výroba, řemesla a vývoj sociálních struktur

Vývoji pobělohorských venkovských sociálních struktur v Čechách byla v posledním desetiletí 20. století věnována soustavná pozornost v rámci mezinárodního projektu Soziale Strukturen in Böhmen.[109] Výzkum, který si kladl za cíl zaplnit jednu z mezer českého agrárně historického bádání, přinesl závažné poznatky, které výrazně posunuly naše vědomosti o dynamice sociostrukturního vývoje české venkovské společnosti v období raného novověku. Důraz na regionální kontinuitu v tempu a konfiguraci základních sociostrukturních prvků, která nebyla zásadnějším způsobem narušena ani konfliktem třicetileté války, zpochybnil starší názory o významném vlivu poválečné agrární deprese, která měla vést k dočasnému zastavení procesu nárůstu sociální stratifikace českého venkova. Posouzení dopadu válečného dění na sociostrukturní vývoj venkovského obyvatelstva v prostoru brandýského panství, které patřilo k jedné z nejintenzivněji vytížených válečných oblastí v zemi, je i cílem následujícího pojednání.

1.1. Pozemková držba a její proměny

V sociální skladbě venkovského obyvatelstva na Brandýsku se již v předbělohorském období zrcadlila poloha panství v oblasti úrodného „kraje".[110] Základní výrobní prostředek tu představovala půda, zatímco význam neagrárních zdrojů obživy byl výrazně zatlačován do pozadí. Výsledkem pak bylo, že sociální polarizace venkovské společnosti dosahovala v této části země znatelně nižšího stupně a disponovala menší dynamikou než tomu bylo v oblastech s větším podílem neagrární produkce. Díky zřetelné převaze rostlinné výroby v poddanské ekonomice získává při studiu sociálního rozvrstvení zdejší venkovské společnosti na významu jako základní diferenciační kriterium rozsah a kvalita půdního fondu. Naše pozornost proto

---

k brandýskému panství také M. VOLF, *Brandýské panství na sklonku patrimoniálního období*, Středočeský sborník historický, 5, 1970, s. 55-64.

[109] M. CERMAN-E. MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750*; M. CERMAN-H. ZEITLHOFER (hrsg.), *Soziale Strukturen in Böhmen.* Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert, Wien-München 2002.

[110] K sociální a ekonomické charakteristice *„kraje"* J. PETRÁŇ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 53-86.

bude v první řadě věnována vývojovým proměnám v alokaci zemědělské půdy a jejich důsledkům pro sociální skladbu usedlého venkovského obyvatelstva v období od konce 16. do první čtvrtiny 18. století. Východiskem analýzy nám nejprve bude rozdělení poddanských usedlostí podle celkového výsevku, jak jej v první polovině 50. let 17. století zachytila berní rula. Srovnání s prameny patrimoniální provenience (urbáře, pozemkové knihy) prokázalo, že evidenci ruly uniklo jen velmi málo z poddanských usedlostí, existujících před válečnou devastací, a proto tento pramen může poskytnout poměrně spolehlivý obraz sociální skladby osedlého obyvatelstva na prahu třicetileté války. Jakkoliv je třeba brát v úvahu možnou nepřesnost údajů o celkovém i produktivním výsevku nebo stavech živočišné výroby, poskytuje nám rula znatelně lepší hrubý přehled ekonomické a sociální struktury usedlého obyvatelstva než jiné srovnatelné prameny, např. urbáře či pozemkové knihy, založené na záhonovém měrném systému, který nijak neodráží variabilitu v bonitě a výnosnosti zemědělské půdy, ani rozdíly celkového a produktivního výsevku.[111]

Tabulka č. 4

Poddanské usedlosti podle celkového výsevku v roce 1654 (%)[112]

a/ Vesnice

Skupina	0 str.	0,1 - 5,0	5,1 - 15	15,1 – 30	30,1 - 60	60,1 - 90	90,1 +	Nez.
Sedláci	-	-	-	6,1	48,5	24,9	20,1	0,4
Chalupníci	-	16,6	42,0	35,4	5,5	-	-	0,5
Zahradníci	100,0	-	-	-	-	-	-	-
Hamfeštní	-	-	-	-	-	-	100,0	-
Celkem	1,9	7,2	18,1	18,6	28,9	13,6	11,2	0,5

b/ Venkovská městečka

Skupina	0 str.	0,1 - 5,0	5,1 - 15	15,1 - 30	30,1 - 60	60,1 - 90	90,1 +	Nez.
Sousedé	-	-	7,0	11,6	23,3	23,3	32,5	2,3
Chalupníci	-	21,4	48,8	25,0	2,4	-	-	2,4
Zahradníci	100,0	-	-	-	-	-	-	-
Celkem	9,9	12,8	31,2	18,4	8,6	7,1	9,9	2,1

c/ Venkovská sídliště celkem

Skupina	0 str.	0,1 - 5,0	5,1 - 15	15,1 - 30	30,1 - 60	60,1 - 90	90,1 +	Nez.
Sedl/Sous.	-	-	1,1	7,0	44,5	24,6	22,1	0,7
Chalupníci	-	18,1	44,2	32,1	4,5	-	-	1,1
Zahradníci	100,0	-	-	-	-	-	-	-
Celkem	3,9	8,6	21,4	18,6	23,8	12,0	10,9	0,9

[111] Kritiku výpovědní hodnoty našich nejstarších katastrů z hlediska výzkumu sociálních struktur provedli M. CERMAN-L. MATUŠÍKOVÁ-H. ZEITLHOFER, *Projekt „Sociální struktury v Čechách". Rozbor pramenů s použitím počítače*, část I., Archivní časopis 49, 1999, s. 112-128, úplnost katastrů sledoval také E. MAUR, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, Sborník archivních prací, XIV., 1964, s. 57-87.

Zaměříme – li svou pozornost na venkovská sídliště, pak podle záznamů berní ruly byla rustikální půda na panství Brandýs nad Labem v rozloze 23826 str. před třicetiletou válkou rozdělena mezi 560 poddanských usedlostí v šesti venkovských městečkách a 34 vsích. Usedlostní struktura odpovídala oblasti úrodného kraje. Nejvyšší podíl v ní měla hospodářství, jejichž celkový výsevek přesahoval 30 strychů (46, 7 %). Tato hodnota byla v naprosté většině případů hranicí oddělující berní kategorie sedláků a chalupníků. Počet gruntů s výsevkem nižším než 30 strychů, zařazených do kategorie sousedů a sedláků byl nepatrný.[113] O něco vyšší byl podíl chalupníků s výsevkem, který hranici 30 strychů přesahoval (4,5 %), a to především ve vesnicích.[114] Celkově měla na panství největší zastoupení kategorie usedlostí s výsevkem v rozmezí 30,1 – 60 strychů (23,8 %), odpovídajících v místních poměrech přibližně 0,5 – 1 lánu, následovaná kategorií gruntů, jejichž výsevek hodnotu 60 strychů přesahoval (22,9 %). Typickou vlastností usedlostní struktury v oblasti úrodného kraje bylo také malé zastoupení hospodářství s nejnižšími hodnotami výsevku, tedy bezzemků a usedlostí s výsevkem do pěti strychů. Na brandýském panství berní rula zaregistrovala 3,9 % usedlostí bez půdy a 8,6 % usedlostí s výsevkem v rozmezí 0,1 – 5,0 str. Nepočetná skupina rulových bezzemků byla bez výjimky řazena do berní kategorie zahradníků a evidence byť jen minimálního rozsahu půdy představovalo dělící kriterium mezi zahradníky a chalupníky. Skupina povětšinou chalupnických usedlostí s výsevkem 5,1 – 30 str. tvořila 40 % z celkového počtu poddanských hospodářství ve venkovských sídlištích. Vyšší míru polarizace pozemkové držby než vesnice vykazovala venkovská městečka. Zatímco ve vesnicích byla nejvíce zastoupena střední selská hospodářství s výsevkem v rozmezí 30,1 – 60 str. (28,9 %) a usedlosti s více 30 strychy výsevku tu tvořily 53,7 % z celkového počtu vesnických gruntů, ve venkovských městečkách měla zřetelnou převahu hospodářství s méně než 30 strychy výsevku (72,3 %) a nejpočetněji zastoupenou kategorií tu byly usedlosti s 5,1 – 15 str. výsevku. Předběžně lze mít ta to, že tato situace byla odrazem agrárně – řemeslnického charakteru těchto sídlišť.

Rozsah a dynamika sociální polarizace osedlého venkovského obyvatelstva byla v předbělohorském období ovlivňována působením řady faktorů. Vysoká poptávka po zemědělských produktech jako důsledek populačního vzestupu a rychlého rozvoje prvních

---

[112] Hodnoty určují procentuální podíl výsevkových skupin v berních kategoriích podle berní ruly. M. HAASOVÁ (ed.), *Berní rula, Kraj kouřimský*, I., Praha 1952, s. 61-95.

[113] Méně než 30 str. výsevku registruje rula u pěti sousedských usedlostí v městečku Staré Boleslavi (u dvou z nich je zaznamenáno řemeslo) a dvou vesnických selských gruntů v Čečelicích.

[114] V městečkách rula eviduje jen dva chalupníky s výsevkem 37-45 str., ve vesnicích bylo do kategorie chalupníků zařazeno deset usedlostí se zaznamenaným výsevkem 35-45 strychů. Většina z těchto usedlostí, jež

protoindustriálních oblastí, jejichž zásobování potravinami muselo být zajišťováno prostřednictvím trhu, vedly ke vzniku několika velkých spotřebních oblastí s vlastními zásobovacími okruhy.[115] Je dnes známo, že zvýšenou poptávku po potravinách pokrývala především poddanská hospodářství, zatímco režijní podnikání vrchností těžilo z ovládání některých sfér místního trhu, vymezeného hranicemi panství či dominia.[116] Disproporce mezi nerovnoměrným vývojem poptávky po zemědělských výrobcích a produkčním potenciálem zemědělských podniků tak představuje významný hybný moment procesu cenové revoluce.[117] Zrychlený růst ceny zemědělských produktů, a z nich především obilí, neměl na českém venkově rovnoměrný dopad. Prosperitu mohl přinášet především usedlostem s dostatečně velkou výměrou bonitní půdy v zemědělsky příhodných oblastech a v dosahu větších spotřebních center nebo v místech s dobrým komunikačním zázemím, které dokázaly svojí produkcí pokrýt vlastní spotřebu a navíc realizovat tržní přebytky. S klesajícím produkčním potenciálem ostatních složek venkovské společnosti odeznával i příznivý dopad cenového růstu potravin, až k vrstvám, které byly nuceny nakupovat převážnou většinu potravin na trhu a u kterých převažoval vliv nepříznivý. Mimořádné nároky na zásobování zemědělskými produkty měla naše největší aglomerace – pražské souměstí. Podle J. Petráně je v předbělohorském období zajišťovaly užší a širší zásobovací okruh. Zatímco užší oblast, ohraničená na severozápadě Kralupy nad Vltavou a na severovýchodě patrně Brandýsem nad Labem, se vedle obilí produkce specializovala na pěstování dalších komodit – různých druhů ovoce, zeleniny a vína, v širší oblasti, tvořené tržními okruhy měst za touto linií byla hlavní tržní komoditou pšenice jako nejdůležitější pivovarnická surovina.[118] Jestliže je v pozdější době, na počátku 18. století, doloženo, že část zdejší produkce pravidelně odebírali také formani přijíždějící z hor, pak lze soudit, že podobná praxe mohla existovat i v období agrární konjunktury před Bílou horou.[119] Orientace zdejší poddanské ekonomiky na rostlinnou výrobu a především obilnářství se již ve druhé polovině 16. století projevovala v rostoucím tlaku na

---

byly v roce 1654 osazeny, měla podle záznamů o stavech dobytka disponovat i potažním dobytkem. Kriterium, rozhodující o jejich zařazení mezi chalupníky je tak nejasné.

[115] J. PETRÁŇ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války.*

[116] E. MAUR, *Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*; TÝŽ, *Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku*; V. LEDVINKA, *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období.*

[117] A. KOSTLÁN, *„Cenová revoluce" a její odraz v hospodářském vývoji Čech*, Folia historica Bohemica, 11, 1987, s. 161-207.

[118] J. PETRÁŇ, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*, s. 212.

[119] J. PETRÁŇ, *Ceny obilí a tržní okruhy v 18. a počátkem 19. století*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, Studia historica XVII., 1977, s. 9-49; M. BORSKÁ-URBÁNKOVÁ, M., *Obilní trhy a ceny obilí v Čechách v 18. století*, Acta Universitatis Carolinae, 1977, č. 3, s. 109-138; M. BORSKÁ-URBÁNKOVÁ, M., *Zásobování Prahy obilím v 18. století ve světle tereziánského katastru*, Pražský sborník historický, 24, 1991, s. 51-96; SÚA Praha, fond Tereziánský katastr, inv č. 1460.

kultivaci nové půdy. Tato situace se odráží v urbářových poplatcích za kopaniny a nově připojenou půdu, i ve vysokém zájmu poddaných o nájem byť i méně úrodné dominikální půdy.[120] Současně docházelo k zatlačování ostatních z hlediska obilnářství neproduktivních kultur, což spolu s administrativními opatřeními brandýské lesní správy, bránilo většímu rozvoji živočišné výroby.[121] Převážné zaměření na komerční zemědělství mělo za následek, a to především ve vesnicích, že na panství jen velmi pozvolna přibývalo vrstev nedostatečně vybavených zemědělskou půdou. Likvidace půdních rezerv ve druhé polovině 16. století a možnost nájmu vrchnostenské a farní půdy naopak pozemkovou držbu venkovského obyvatelstva posilovaly. Drobení pozemkové držby bránily také administrativní překážky ze strany vrchnostenské správy, která s ohledem na vlastní ekonomické zájmy neumožňovala dělení poddanských usedlostí a volný prodej půdy mezi poddanými. V tomto směru byla odlišná situace v agrárně-řemeslnických sídlištích městského typu, kde byl prodej půdy možný. K jisté dynamizaci sociálního rozvrstvení obyvatelstva však na venkově přispívaly jiné faktory. V některých městečkách to byla existence řemeslné výroby, která byť měla jen lokální charakter, doplňovala možnosti obživy zdejšího obyvatelstva a působila na vyšší stupeň sociální polarizace těchto míst. V řadě obcí, situovaných při tocích Labe a Jizery, se část obyvatelstva živila říčním rybolovem, k vyššímu stupni stratifikace z hlediska rozsahu půdního fondu vedla v některých vsích také existence poddanských vinic.[122] Na sociální skladbu vesnice potencionálně působily také dominikální podniky a režijní dvory nepoddanských osob, utvářející trh pracovní síly.

Specifická byla situace některých vsí v levobřežní části panství při jižní hranici dominia, jejichž sociální skladba měla rysy, charakteristické pro strukturu příměstských krajin, jak ji definoval J. Petráň.[123] Jedním z jejích podstatných znaků byl vysoký stupeň majetkové diferenciace, kdy vedle běžných poddanských usedlostí a drobných chalup existovala v těchto vsích také neobyčejně rozsáhlá hospodářství, která se stávala předmětem zájmu měšťanů a šlechticů. Prameny sice dokládají, že stavovská držba poddanské nemovitosti došla největšího rozšíření ve druhé polovině 16. a počátkem 17. století, na druhou

[120] Pronájem dominikální půdy dosahoval již na přelomu 16. a 17. století na panství velkých rozměrů. Svědčí o tom rubrika běžných platů v urbářích z let 1592 a 1651. Archiv pražského hradu, fond Sbírka rukopisů různé provenience, rukopisy č. 2, Urbář panství Brandýs nad Labem z r. 1592; SÚA Praha, fond Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze, Urbář panství Brandýs nad Labem z roku 1651, nesignováno.
[121] K těmto opatření viz kapitolu Geneze panství a jeho územní rozsah v 16.-18. století.
[122] Viz níže.
[123] J. PETRÁŇ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 70-81.

stranu ale bezpečně víme, že kořeny tohoto jevu leží hlouběji v minulosti.[124] O tom, že již v polovině 14. století nešlo o věc zcela bez významu, svědčí článek návrhu zemského zákoníku Karla IV. (tzv. Majestas Carolina), upravující povinnosti měšťanů - držitelů zákupních statků.[125] Je ovšem zřejmé, že ve 14. a 15. století neměla emfyteutická držba stavovských osob takový význam jako později. Důvodů pro to je několik. V situaci velké majetkové roztříštěnosti našeho venkova, utvářející předpoklady pro existenci drobných feudálních majetků, dávali zájemci o venkovský majetek přednost svobodné držbě. Ta jim přinášela ve srovnání se závislými formami držby řadu výhod. Svobodný majetek se stával zdrojem úvěru, předmětem spekulace, zajišťoval stálý a pravidelný důchod a jak doložil již před lety J. Mezník, v případě měšťanů také významně posiloval jejich pozici ve městě a stával se důležitým krokem na cestě k feudalizaci měšťanstva. Existence svobodného měšťanského majetku na venkově měla nemalý význam i pro města jako taková.[126] Oproti tomu méně předností nabízela držba purkrechtní. Její uživatel především nemohl těžit z výhod spojených s vrchnostensko–pozemkovými právy u svobodného majetku. Na druhé straně mu užívání půdy skýtalo možnost v případě režijního hospodaření participovat na agrární konjunktuře druhé poloviny 16. století, v případě dalšího pronájmu pak zajišťovalo pravidelný zdroj stálých příjmů. Prosazení režijního velkostatku spojené s likvidací drobné feudální držby jako důsledkem arondizačních snah podstatně znesnadnilo měšťanstvu a dalším svobodným osobám možnost svobodného zakupování na venkově. Ve stejné době sledujeme v řadě oblastí růst významu závislých forem držby, kulminující na přelomu 16. a 17. století. Z hlediska zájmu držitele pozemkově vrchnostenských práv ovšem postoupení poddanské nemovitosti svobodné osobě přinášelo některá rizika. Především tu bylo nebezpečí, že taková osoba v budoucnu vztáhne na nemovitost plné vlastnické právo a v praxi k tomu nejednou i na brandýském panství skutečně docházelo.[127] Měly tomu bránit jednak speciální klauzule trhových smluv a vrchnosti si mimo to většinou u těchto transakcí vyhrazovaly poslední slovo. V případě komorních statků bylo obvyklé svolení české komory. Vedle toho trhové smlouvy v takových případech kladou důraz na dodržování řádných poddanských povinností.

---

[124] Emfyteutické držbě stavovských osob jako samostatnému fenoménu věnovalo u nás pozornost především právněhistorické bádání. Srv. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963, s. 167-176.

[125] *Codex iuris Bohemici*, II/2, ed. H. Jireček, Praha 1870, s. 166-167. Nejnověji pořídili překlad návrhu zákoníku M. BLÁHOVÁ-R. MAŠEK, *Karel IV. Státnické dílo*, Praha 2003, s. 147-253.

[126] J. MEZNÍK, *Venkovské statky pražských měšťanů v době předhusitské a husitské*, Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, ročník 75, sešit 2, Praha 1965.

[127] Jeden takový případ poddanské usedlosti v držení stavovských osob, která byla v průběhu třicetileté války neoprávněně zapsána do zemských desek jako svobodný majetek jsem pojednal ve studii J. KYPTA-J. ŠULC, *K formám pronikání slohových výtvarných prvků do prostředí venkovské usedlosti (Pozdně gotické brány v Jenštejně a Dřevčicích)*, Památky středních Čech, 18/1, 2004, s. 25-39.

Důvodem byla skutečnost, že si stavovský držitel zákupní usedlosti pochopitelně uchovával osobní svobodu, takže reálně hrozilo, že vrchnost přijde o některé požitky plynoucí z poddanského svazku. Někdy se ale naproti tomu vrchnosti dobrovolně části nebo celé feudální renty samy vzdávaly. Držitel obvykle na takové osvobození získával písemné potvrzení – hamfešt. Zmíněná rizika byla příčinou toho, že se feudálové takovým transakcím často bránili. Institutu tak bylo užíváno hlavně u rozměrných usedlostí, pro něž nebylo možno najít zájemce mezi poddanými, jako forma ekonomického zajištění úřednictva na dominiu, jako forma vyrovnání existujících finančních závazků, roli často hrály také zájmy politické.

Příhodná poloha v blízkosti hlavního města a vysoký ekonomický potenciál zdejších poddanských usedlostí přispívaly k tomu, že oblast v okolí Brandýsa nad Labem byla již od 14. století cílem majetkové expanze pražských měšťanů.[128] Měšťanské svobodné majetky se v průběhu 14. a 15. století koncentrovaly ponejvíce v úrodnější levobřežní části Labe (Starý Brázdim, Velký Brázdim, Zápy, Toušeň, Mstětice, Čelákovice, Újezd, Jiřice, Ostrov, Popovice, Záryby, Rudeč, Tišice). Možnosti měšťanů získávat v této oblasti svobodné majetky se v podstatě uzavřela v 16. století v souvislosti s procesem arondizace drobné feudální držby. Ve druhé polovině 16. století bylo jejím hlavním podnětem rozšiřování územního rozsahu brandýského komorního velkostatku. Jedinou možností participace na soudobé zemědělské konjunktuře v takové situaci pro zájemce o půdu v okolí Brandýsa nad Labem zůstávalo emfyteutické, případně hamfeštní zakupování na usedlostech. Vzhledem ke stavu dochované pramenné základny je možné úplný rozsah této držby sledovat až pro poslední čtvrtinu 16. století, z jednotlivých dokladů je ale zřejmé, že i na Brandýsku jsou kořeny tohoto jevu starší.[129] Počet poddanských usedlostí ve vsích a městečkách, na kterých v poslední čtvrtině 16. a počátkem 17. století registrujeme měšťany, šlechtice a další svobodné osoby, je vyšší než pět desítek. Mezi nimi najdeme měšťany pražských měst, úředníky české komory, úředníky a personál správy brandýského velkostatku a osoby s vazbami na královský dvůr. Cestu k povolení české komory otevíraly i příbuzenské a klientské vazby. Personální skladba této skupiny tak byla ve velké míře ovlivněna faktem, že Brandýs byl komorním panstvím. Sondy do jednotlivých vesnic ukazují, že měšťané a šlechtici obvykle osazovali usedlosti s rozsáhlým půdním fondem, někdy i několikanásobně přesahujícím sto korců výsevku, třebaže najdeme měšťany a personál panství i na usedlostech menších. V případě, že šlechtic či měšťan hospodařil na gruntu ve vlastní režii, docházelo často k jeho rozšiřování přikupováním dalších usedlostí ve vsi. Běžné bylo, že k takovým

[128] J. MEZNÍK, *Venkovské statky pražských měšťanů*.
[129] Doklady snesl, třebaže ne úplně J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl I., s. 357-370.

dvorům byly přikupovány menší chalupy pro čeleď. Existence těchto usedlostí, fakticky plnících funkci poplužních dvorů, nezůstala bez důsledků pro život vesnice. Kumulace půdního fondu několika usedlostí a potřeba pracovních sil zasahovala do sociální skladby vesnice a někdy také vytvářela příležitost k proměně zástavby intravilánu a mohla plnit úlohu zprostředkovatele stavebních inovací v architektuře vsi. Na druhé straně emfyteutická držba stavovské osoby mohla při jednostranném zájmu o rychlou exploataci dostupných zdrojů přinést i zpustnutí usedlosti.[130] Rozsah emfyteutické držby měšťanů a šlechticů kulminoval na brandýském panství v prvních dvou desetiletích 17. století, následně jej zastavila třicetiletá válka. Usedlostní struktura byla existencí takových rozměrných usedlostí v držení nepoddanských osob nejvíce ovlivněna v městečkách Vrábí[131] a Jenštejně[132] a ve vsích Popovice[133], Čakovičky[134], Polerady[135] a v 16. století také v Ostrově.[136]

Obtížnou hospodářskou a sociální situaci poddaných v průběhu třicetileté války sledujeme v samostatné kapitole, zbývá však ještě zodpovědět otázku jakým způsobem válka zasáhla do vývoje sociální struktury venkovského obyvatelstva. Podle starších výkladů měly úbytek obyvatelstva a množství volných pustých usedlostí vést k zastavení procesu sociální stratifikace našeho venkova a k přesunům v rozdělení půdy.[137] Situaci na brandýském panství šest let po skončení války nám znovu přiblíží berní rula. Pozornost budeme nyní věnovat posunu v podílu berních kategorií a výsevkových skupin obyvatel vesnic a venkovských městeček na celkovém počtu osazených usedlostí v těchto místech.

---

[130] J. KYPTA-J. ŠULC, *K formám pronikání slohových výtvarných prvků.*

[131] Podle berní ruly držel v městečku Vrábí dva grunty s výsevkem 100 strychů brandýský měšťan Václav Bukač, ve vsi byly dále čtyři chalupy s rozsahem výsevku 4-15 korců a čtyři zahradnické grunty bez půdy.

[132] V předbělohorském období bylo v městečku více dvorů, držených nepoddanskými osobami. Největší z nich byl poplatní dvůr, u něhož rula eviduje 300 str. orných rolí. Na přelomu 16. a 17. století jej vybudoval důchodní písař a posléze purkrabí a hejtman brandýského komorního velkostatku Jan Cingulín Podvinský z Opočna. Ke gruntu patřila ještě další chalupa ve vsi. Srv. J. KYPTA-J. ŠULC, *K formám pronikání slohových výtvarných prvků.*

[133] Ves byla rozdělena mezi dva feudály. V brandýské části držel v roce 1654 dva selské dvory s rozsahem polí 445 str. a dvě chalupy s 10 str. polí Diviš Mizeron.

[134] V roce 1654 byl ve vsi pustý dvůr knížete z Lobkovic se 130 str. polí.

[135] Berní rula registruje v roce 1654 ve vsi pustý Dvůr Landovský s 380 str. polí.

[136] Před rokem 1615 byly ve vsi dvě poplatní usedlosti, dvůr s 43 kopami záhonů rolí a krčma s 6 kopami záhonů rolí, která drželi bratři Jan a Tomáš Strakové. Větší dvůr byl v roce 1615 skoupen správou brandýského panství k rozšíření poplužního dvora ve Stránce a na jeho místě zůstala chalupa s 3 kopami záhonů orných rolí.

[137] M. CERMAN-E.MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur*, s. 741.

Tabulka č. 5

a/ Podíl berních kategorií a výsevkových skupin na celkovém počtu venkovských osedlých před válkou a v roce 1654 (%)[138]

Skupina	0 str.	0,1 - 5,0	5,1 – 15	15,1 - 30	30,1 - 60	60,1 – 90	90,1 +	Nez.	Celkem
Hamfeštní	-	-	-	-	-	-	0,2/0,3	-	0,2/0,3
Sedl./Sous	-	-	0,5/0,3	3,4/4,9	21,6/23,0	12,0/10,7	10,7/12,2	0,4/0,6	48,6/51,9
Chalupníci	-	8,6/5,2	20,9/21,2	15,2/17,5	2,1/2,5	-	-	0,5/0,9	47,3/47,2
Zahradníci	3,9/0,6	-	-	-	-	-	-	-	3,9/0,6
Celkem	3,9/0,6	8,6/5,2	21,4/21,5	18,6/22,5	23,7/25,5	12,0/10,7	10,9/12,5	0,9/1,5	100,0

b/ Změna usedlostní skladby osedlého venkovského obyvatelstva během třicetileté války (%)[139]

Skupina	0 str.	0,1 - 5,0	5,1 – 15	15,1 - 30	30,1 - 60	60,1 – 90	90,1 +	Nez.	Celkem
Hamfeštní	-	-	-	-	-	-	0,1	-	0,1
Sedl./Sous	-	-	- 0,2	1,5	1,4	- 1,3	1,5	0,2	3,3
Chalupníci	-	- 3,4	0,3	2,3	0,4	-	-	0,4	- 0,1
Zahradníci	- 3,3	-	-	-	-	-	-	-	-
Celkem	- 3,3	- 3,4	0,1	3,9	1,8	- 1,3	1,6	0,6	0,0

Tabulka č. 6

Podíl pustých usedlostí v berních kategoriích a ve výsevkových skupinách v roce 1654 (%)[140]

Skupina	0 str.	0,1 - 5	5,1-15	15,1-30	30,1-60	60,1-90	90+	Celkem
Sedl./Sous.	-	-	66,7	15,8	38,0	47,8	33,3	37,7
Chalupníci	-	64,5	41,0	32,9	33,3	-	-	41,8
Zahradníci	90,9	-	-	-	-	-	-	90,9
Celkem	90,9	64,5	41,7	29,8	37,6	47,8	33,3	x

Tři uvedené tabulky nám poskytnou odpověď na dvě základní otázky. Které kategorie poddanských usedlostí ve vesnicích a venkovských městečkách byly nejvíce zasaženy třicetiletou válkou? Jak se třicetiletá válka projevila na poválečné sociální struktuře venkovského obyvatelstva? Řešení první otázky obsahuje tabulka č. 6. Z ní je zřejmé, že největší úbytek postihl usedlosti s nejnižšími půdními výměrami. Usedlosti bezzemků byly pusté z více než 90 % a usedlosti s výsevkem 0,1 – 5 str. z 64,5 %. Největší stabilitu naopak vykazovaly usedlosti s výsevkem 15,1 – 30 str. (29,8 % pustých). Vysvětlení je třeba hledat

[138] Tabulka přináší procentní podíly výsevkových skupin a berních kategorií na celkovém počtu osedlých před třicetiletou válkou a v roce 1654. M. HAASOVÁ (ed.), Berní rula, Kraj kouřimský, I., Praha 1952, s. 61-95.

[139] Tabulka informuje o úbytku či přírůstku osedlých ve výsevkových skupinách a berních kategoriích v průběhu třicetileté války. Vyjádřena je v procentech. M. HAASOVÁ (ed.), Berní rula, Kraj kouřimský, I., Praha 1952, s. 61-95.

v dobové situaci poddanské ekonomiky. Zatímco usedlosti do 5 str. výsevku samy o sobě podle našich znalostí nebyly sto pokrýt náklady na spotřebu běžné poddanské domácnosti, výsevek 15,1 – 30 str. plně korespondoval s běžným produktivním výsevkem, který byla poddanská ekonomika za situace agrární deprese, nedostatku dobytka a škod na hmotném inventáři v polovině 50. let schopna realizovat. Překvapivější může být odpověď na otázku druhou. Ani výrazný úbytek usedlého obyvatelstva nejnižších výsevkových kategorií zásadním způsobem nezměnil celkovou usedlostní strukturu. Důvodem byla především skutečnost, že podíl těchto hospodářství byl již před třicetiletou válkou velmi nízký. I nadále si mezi osazenými grunty vůdčí postavení udržela střední selská usedlost s 30 – 60 strychy výsevku (23,7 %), hospodářství s 15,1 – 30 korci výsevku početně vzrostla z předválečných 18,6 na 22,5 %. Podíl usedlostí s 5,1 – 15 strychy zůstal takřka nezměněn (21,5 %), podíl nejmenších usedlostí do 5 str. výsevku poklesl z 12,5 na 5,8 %. Na takřka stejné úrovni zůstal také podíl největších usedlostí s výsevkem přes 60 str. (23,2 %). Bereme-li ovšem v úvahu produktivní výsevek těchto velkých hospodářství, pak se i tato, jak ještě uvidíme, řadila po bok středních kategorií.

Celkově tedy lze konstatovat, že třicetiletá válka nepřinesla na brandýském panství i přes výrazné populační ztráty a velký rozsah pustých usedlostí výraznější posun v usedlostní struktuře. Tato situace byla způsobena především nízkým stupněm sociální polarizace zdejší venkovské společnosti, především malým zastoupením bezzemků a osedlých s nejnižšími výsevky, která byla charakteristická již pro předbělohorský vývoj. I nadále si v usedlostní struktuře udržovala rozhodující podíl střední selská a chalupnická usedlost. Vývoj poválečné sociální struktury na brandýském panství tak vykazuje podobné rysy, které zjistil obdobný výzkum zjistila dalším polabském komorním panství Poděbrady.[141]

Ve druhé polovině 17. a na počátku 18. století čelila poddanská ekonomika v mnoha ohledech proměněné situaci.[142] Základem pro výklad vývoje usedlostní struktury v tomto období nám budou data okulární vizitace tereziánského katastru z roku 1719.[143]

---

[140] Tabulka přináší procentní podíly pustých usedlostí v jednotlivých výsevkových skupinách a berních kategoriích. M. HAASOVÁ (ed.), Berní rula, Kraj kouřimský, I., Praha 1952, s. 61-95.

[141] Srv. M. CERMAN-E. MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750*, s.748.

[142] E. MAUR, E. MAUR, *Český komorní velkostatek v 17. století*; TÝŽ, *K utužení feudálních vztahů na komorních statcích v době pobělohorské*, in: Z českých dějin. Sborník prací in memoriam prof. dr. Václava Husy, Praha 1996, s. 151-169.

[143] V zájmu co nejúplnějšího postižení usedlostí struktury a podílu výsevkových skupin na rozdělení rustikálního půdního fondu byly do tabulky zahrnuty také usedlosti osazené poddanými na obecní a dominikální půdě a několik vrchnostenských zaměstnanců s přídělem rustikálu.

Tabulka č. 7

Podíl výsevkových skupin na celkovém počtu osedlého venkovského obyvatelstva v roce 1719[144]

a/Počet usedlostí

Skupina	0 str.	0,1 - 5,0	5,1 - 15	15,1 – 30	30,1 - 60	60,1 - 90	90,1 +	Celkem
Městečka	7	12	31	29	22	11	20	132
Vesnice	21	9	42	65	127	73	75	412
Obecní us.	6	8	7	8	3	1	0	33
Celkem	34	29	80	102	152	85	95	577

b/Procentní vyjádření[145]

Skupina	0 str.	0,1 - 5,0	5,1 - 15	15,1 – 30	30,1 - 60	60,1 - 90	90,1 +	Celkem
Městečka	5,3	9,1	23,5	22,0	16,7	8,3	15,2	100,0
Vesnice	5,1	2,2	10,2	15,8	30,8	17,7	18,2	100,0
Obecní us.	18,2	24,2	21,2	24,2	9,1	3,0	0,0	100,0
Celkem	5,9	5,0	13,9	17,7	26,3	14,7	16,5	100,0

Pohled na tabulku č. 7 ukazuje, že ani v období let 1654 – 1719 nedošlo na brandýském panství k výraznější změně dynamiky sociální stratifikace venkovské společnosti ve smyslu výraznějšího nárůstu osedlých vrstev obyvatelstva bez nebo jen s malým množstvím zemědělské půdy. Podíl bezzemků a osedlých s rozsahem zemědělské půdy do 5 str. výsevku se z poválečných 5,8 % sice zvýšil na 10,9 %, stále však zůstával na nižší úrovni než v předbělohorském období. Z hlubšího srovnání obou katastrů plyne, že za tímto nárůstem stála jen v malé míře obnova pustých předbělohorských gruntů. Řada z usedlostí, náležejících v době pořízení berní ruly do nejnižších výsevkových kategorií totiž zcela zanikla (41 % rulových zahradníků), jiné se v tereziánském katastru často posunuly do vyšších kategorií. Za pozvolným růstem počtu bezzemků, jejichž podíl na všech osedlých vzrostl oproti předválečným 3,9 % na 5,9 %, je tak třeba ve většině případů hledat proces zakládání nových usedlostních jednotek, který od sklonku 17. století reagoval na překonání dlouhé fáze poválečné agrární deprese. Přesvědčivě to dokládá následující přehled.

[144] Tabulka přináší počty usedlostí ve výsevkových skupinách v městečkách a vesnicích, samostatně jsou sledovány obecní nemovitosti. SÚA Praha, fond Tereziánský katastr, fasse pro panství Brandýs nad Labem.

[145] Tabulka přináší procentní podíl usedlostí ve výsevkových skupinách v městečkách a vesnicích, samostatně jsou sledovány obecní nemovitosti. SÚA Praha, fond Tereziánský katastr, fasse pro panství Brandýs nad Labem.

Tabulka č. 8

Usedlosti a osedlí bez půdy v roce 1654 a 1719

Usedlosti bez půdy podle berní ruly celkem	**22**	**100,0%**
Rulové usedlosti bez půdy zaniklé	9	40,9%
Rulové usedlosti bez půdy, v tereziánském katastru ve stejné kategorii	6	27,4%
Rulové usedlosti bez půdy, v tereziánském katastru v kat. 0,1 - 5 str.	1	4,5%
Rulové usedlosti bez půdy, v tereziánském katastru v kat. 5,1 - 15 str.	5	22,7%
Rulové usedlosti bez půdy, v tereziánském katastru v kat. 15,1 - 30 str.	1	4,5%
Osedlí bez půdy podle tereziánského katastru celkem	**34**	**100,0%**
Noví osedlí a osedlí v chalupách na obci a dominikálu bez půdy v TK	22	64,7%
Obecní nemovitosti bez půdy v TK	6	17,6%
Osedlí bez půdy v TK s návazností za rulové zahradníky	6	17,6%

Při srovnání usedlostní struktury v letech 1654 a 1719 je dále patrný posun k vyššímu zastoupení výsevkových skupin nad 30 str., jejichž podíl vzrostl z předválečných cca 47 % a poválečných 49 % na 57,5 % v roce 1719. Vysvětlení tohoto trendu, jemuž již byla naším dějepisectvím věnována pozornost, není vůbec jednoduché a je zřejmé, že při něm působila řada někdy i protichůdných momentů.[146] Prvním důvodem byla pouze částečná srovnatelnost obou našich nejstarších katastrů, které byly značně odlišeny obsahem, mechanismem i dobou potřebnou k jejich pořízení. Zatímco tak o relativně vysoké hodnotě tereziánského katastru, třebaže i ona měla své limity, není důvodu pochybovat, méně důvěry bylo v našem dějepisectví vždy vkládáno do úplnosti a správnosti údajů berní ruly. Je zřejmé, že poměrně krátký čas, vyměřený pro její sepsání a tím i omezené kontrolní mechanismy za mnohdy stále málo přehledné poválečné situace, kdy v zemi stále zůstávalo mnoho pustých usedlostí, vsí a neobdělávané či lesem a křovinami porostlé půdy, utvářely vhodné předpoklady pro únik části zemědělské půdy z berní evidence. Důvody pouze částečné srovnatelnosti obou pramenů plynuly dále z rozdílů a nejasností v měrném systému, neboť otázka užití pražského sháněného či vrchovatého korce, případně i lokálních měrných systému v roce 1654 činila problémy již při sestavování tereziánského katastru.[147] Podle odpovědi brandýského hejtmana na jednu z otázek vizitační komise bylo třeba brát v úvahu také rozdíly v hustotě setby, která byla v prvních letech po třicetileté válce, kdy pole byla odpočatá, vyšší, než později, kdy se

[146] Srv. E. MAUR, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, s. 57-67; M. CERMAN-L. MATUŠÍKOVÁ-H. ZEITLHOFER, *Projekt „Sociální struktury v Čechách"*. Rozbor pramenů s použitím počítače, s. 125-127.

[147] Brandýský hejtman tímto způsobem zdůvodňuje schodek v rustikálních polích ve srovnání s rokem 1654, když uvádí, že není vůbec jasné, jakých měr se v roce 1654 užívalo, zda sháněného či vrchovatého korce, a současně dokládá, že stejná situace na panství nastala i při pořizování fasse tereziánského katastru, kdy někteří poddaní udávali výsevky svých polí ve sháněných a jiní ve vrchovatých korcích, takže se někde museli přiznání vypracovat znovu. SÚA Praha, fond Tereziánský katastr, inv. č. 1461.

v důsledku rostoucí intenzity hospodaření užitná hodnota půdy snižovala.[148] Rozsah výsevku mohl být navyšován také kultivací nové půdy nebo poválečných porostlin, které unikly pořizovatelům berní ruly. Okulární vizitace dokládá, že od konce 17. století docházelo k likvidaci zbytků rustikálních lesů, které tvořily základ části nové zemědělské půdy. Příznačné je, že okulární vizitace tereziánského katastru registruje již jen velmi málo rustikálních lesů, o jejichž existenci v předbělohorském období často slyšíme při stížnostech poddaných na škody zvěře nebo omezování možností jejich užívání ze strany brandýské lesní správy.

I přes posun usedlostní struktury brandýského panství směrem k vyšším výsevkovým kategoriím si ústřední postavení i nadále udržela střední selská usedlost s 30 – 60 str., mezi chalupníky pak usedlost s 15,1 – 30 str. výsevku. Nejvýrazněji vzrostl podíl usedlostí s více než 90 str. výsevku, který se zvýšil z předválečných 10,9 a poválečných 12,5 na 16,5 %.

Již samotný vývoj usedlostní struktury v letech 1654 až 1719 naznačuje, že i přes zrychlený rozvoj brandýského komorního velkostatku, který po fázi poválečné obnovy přistoupil na přelomu 17. a 18. století k rozšíření výrobní základny, nelze počítat s větším významem odnímání rustikální půdy v zájmu rozšiřování režijní výroby komorního velkostatku. Podle okulární vizitace tereziánského katastru z roku 1719 bylo velkostatkem k vlastnímu užívání zabráno cca 700 str. rustikální půdy. Ve většině případů se přitom jednalo o pozemky dvorů stavovských osob (63 %), které byly v naprosté většině případů po třicetileté válce likvidovány, a dále o půdu pustých poddanských usedlostí, které se po válce nepodařilo osadit. Jen v nepatrné míře se rozšiřování komorních režijních podniků dotklo obecní půdy (zabráno jen 8 str.). Poněkud citelnější dopad na rustikální půdu mělo zřízení nového dvora v Čakovičkách, při němž bylo v roce 1708 zabráno celkem 109 str. zemědělské půdy od šesti poddanských usedlostí v Nové Vsi a Čakovičkách. Většina půdy zaniklých dvorů stavovských osob i poddanských usedlostí ovšem byla dědičně rozdělena mezi ostatní poddanská hospodářství. Menší část z těchto pozemků, především to platí o zaniklé vsi Malá Rudeč a Velký Brázdim, byla poddaným přenechána za podíl na úrodě (4 mandel).

Svůj význam v zemědělské výrobě poddaných si i v pobělohorském období udržel pronájem dominikální a církevní půdy, který posiloval pozemkovou držbu poddaných.

[148] Tamtéž.

Tabulka č. 9

Pronájem dominikální a církevní půdy poddaným

a/ Podíl výsevkových skupin na celkovém počtu osedlého venkovského obyvatelstva v roce 1719 včetně pronajaté dominikální a církevní půdy (%).

Skupina	0 str.	0,1 - 5,0	5,1 - 15	15,1 - 30	30,1 – 60	60,1 - 90	90,1 +	Celkem
Městečka	3,8	4,5	26,5	24,2	17,4	8,3	15,2	100,0
Vesnice	4,4	0,7	10,7	16,0	30,3	19,7	18,2	100,0
Obecní us.	15,2	24,2	24,2	24,2	9,1	3,0	0,0	100,0
Celkem	4,9	2,9	15,1	18,4	26,2	16,1	16,5	100,0

b/ Podíl pronajaté dominikální a církevní půdy na celkovém výsevku nájemců.[149]

Výsevkové skupiny bez d./c. půdy	Pronajatá d./c. půda ve str.	Podíl d./c. půdy na celk. výsevku nájemců (%)	Počet nájemců ve skupině	Posun náj. do vyšších skupin
0	42,3	100,0	6	+6 (17,6%)
0,1-5,0	71,0	61,0	14	+12 (41,4%)
5,1-15,0	132,3	29,8	33	+11 (13,8%)
15,1-30,0	137,3	19,3	29	+7 (6,9%)
30,1-60,0	247,9	10,9	46	+8 (5,3%)
60,1-90,0	53,8	4,6	16	0
90,1 +	58,3	4,4	11	0
Celkem	742,8	12,2	155	+44 (7,6%)

Podle okulární vizitace tereziánského katastru užívali v roce 1719 osedlí poddaní na brandýském panství celkem 742,8 str. pronajaté dominikální a církevní půdy. Nájemci obvykle za tuto půdu odváděli pronajímateli část z výnosu (tzv. čtvrtý mandel). Podíl této půdy na celkové výměře rustikálu sice nebyl vysoký (2,29 %), nicméně u některých sociálních kategorií měly takové pozemky poměrně značný význam. Platí to především o usedlostech bezzemků a osedlých s celkovým výsevkem do 5 str. Podíl pronajaté dominikální a církevní půdy na celkovém dostupném výsevku nájemců činil 61 % u skupiny 0,1 – 5,0 str., u bezzemků pak tvořila pronajatá půda 100 % výsevku najímatelů. S růstem celkového výsevku naopak význam této půdy pro držitele usedlostí klesal. Pronájem půdy využívaly všechny výsevkové kategorie, přičemž největší část byla rozdělena mezi osedlé s výsevkem 5,1-30,0 str. a sedláky s výsevkem 30,1-60,0 str. Dominikální a církevní půda v užívání poddaných působila v jisté míře na sociální strukturu panství směrem k dalšímu zeslabování významu nejnižších dvou výsevkových skupin, jejichž podíl na celkovém počtu osedlého venkovského obyvatelstva při započítání této půdy poklesl z 10,9 % na 7,8 %. Posun osedlých

do vyšších sociálních skupin se nejvýrazněji projevil u výsevkové skupiny 0,1-5,0 str., jejíž podíl poklesl z 5,0 % na 2,9 % celkového počtu osedlých. K posunu tu došlo u více než 41 % osedlých a v usedlostí struktuře vesnice tato skupina takřka přestala existovat (0,7 % vesnických osedlých).

Z dalších kultur, které poddaní v roce 1719 měli v užívání byly nejdůležitější pastviny a louky, zatímco lesy nebo vinice byly zastoupeny jen zcela minimálně a ovocné a travní zahrady, které byly registrovány u většiny usedlostí, dosahovaly obvykle výměr jen v řádu věrtelů. Většina poddanských vinic byla podle okulární vizitace v roce přeměněna v orná pole. Vybavení loukami a pastvinami bylo na brandýském panství zcela nedostatečné a do značné míry limitovalo možnosti chovu dobytka. Podle okulární vizitace tereziánského katastru nemělo 41 % osedlých k dispozici vůbec žádné vlastní louky, dalších 45 % procent pak disponovalo lukami s výnosem 1 – 3 dvouspřežních vozů sena. Otava se sklízela jen výjimečně. Podobná situace byla také u pastvin. K pastvě byly užívány pozemky u obecních nemovitostí, ve většině vsí si také poddaní byli nuceni vypomáhat pastvou ve strništích, úhorech a zarostlých polích.

1.2. Zemědělská výroba poddanské usedlosti

Když měl někdy po roce 1560 podat brandýský úředník komoře zprávu o hodnotě a užitku dvora Petra Šatného z Brodec v Kostelním Hlavně napsal:

„jaký by ho ročně užitek byl, z té relaci pánů komisařův to se vytáhnouti nemůže, neb by se také musil náklad a vydání na ty dvory roční věděti, a k tomu takovejch dvorů nejistí užitkové bývají, pro příčiny ty, že jednoho roku lepší ourody a hojnější nežli druhého bejvají a jeden hospodář lépeji nežli druhej s hospodářstvím vůkol jíti a sobě takové věci k užitku přivozovati umí a může...“[150]

Uvedená slova dobového svědka dobře vystihují jednu ze základních charakteristik poddanského hospodářství sledovaného období, jíž byla nestálost a nejistota výnosu. Hospodářský užitek poddanských dvorů byl výslednicí rovnice o mnoha proměnných. Svojí roli přitom hrály souběžně vlivy přírodního prostředí, které samy do jisté míry podmiňovaly možnosti a orientaci poddanské ekonomiky a v podobě častých klimatických výkyvů přímo působily na výsledky hospodaření, jevy z oblasti společenských vztahů, tedy např. proměnlivý vývoj poměru venkovských společenství vůči vrchnostem a státu, stav nabídky a

[149] Údaje posledního sloupce informují o počtu usedlostí, které se díky pronajaté dominikální a církevní půdě posunuly do vyšších výsevkových skupin a údaj v závorce uvádí procentní podíl těchto usedlostí na celkovém počtu usedlostí v příslušné kategorii bez započtení pronajaté půdy.

[150] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/36, fol. 10.

poptávky po produktech poddanského hospodářství a vývoj tržních vztahů, ale také jevy z oblasti čistě „politických" dějin nebo dokonce vývoje mezinárodních vztahů. Vlivu politické situace v zemi a stavu mezinárodních vztahů na ekonomiku poddanské usedlosti věnuje zvýšenou pozornost i tato práce v kapitole o následcích válečných událostí první poloviny 17. století nebo v části, která sleduje problém geneze brandýského komorního velkostatku. V neposlední řadě nelze pominout vliv psychosociálních faktorů, tedy různou míru a podobu schopností, potřeb a osobnostních rysů obyvatele českého venkova raného novověku, kterou, jak si ještě ukážeme, lze jen stěží vtěsnat do jediného výkladového schématu.

Zemědělská výroba tvořila na brandýském panství hlavní zdroj obživy venkovského obyvatelstva, která byla více ve venkovských městečkách a méně na vsích doplňována základním souborem lokálních řemesel. Takový obraz poskytují berní prameny z druhé poloviny 17. a počátku 18. století, tomuto obrazu odpovídá také skladba obyvatelstva z hlediska rozsahu držby půdy, jak jsme jej sledovali v předchozí části i nízká dynamika sociální polarizace v celém sledovaném období. Za takové situace získává při sledování ekonomického a sociálního postavení zdejšího venkovského obyvatelstva analýza zemědělské výroby poddaných klíčový význam. Zevrubnou pozornost věnoval problematice zemědělské výroby a následně také jejím vztahům k sociální a ekonomické stratifikaci venkovského obyvatelstva v předbělohorských Čechách již před lety ve svých pracích Josef Petráň, který přitom rozdělil zemi z hlediska vývoje sociální struktury do pěti základních regionálních typů.[151] Za základní znak poddanské ekonomiky agrární oblasti úrodného území středních Čech, kam náleží i brandýské panství, považuje Petráň její trvalou orientaci na komerčně orientovanou rostlinnou výrobu, především pak obilnářství, podmíněnou převahou selských hospodářství ve zdejší usedlostní struktuře. Cílem našeho rozboru zemědělské výroby poddaných na brandýském panství v předbělohorském období bude určit podíl usedlostí, které mohly za situace běžného provozu udržovat pravidelné spojení s obilním trhem a těžit tak z agrární konjunktury tohoto období, což nám umožní hlouběji pochopit význam rozsahu držby a kvality půdy pro sociální strukturu panství. Naším záměrem tak bude charakterizovat výrobní potenciál poddanské zemědělské usedlosti z hlediska skladby a rozsahu rostlinné i živočišné výroby a vybavení usedlosti živým i mrtvým inventářem. Při určování hranice soběstačnosti ve výrobě budeme užívat ekonomického modelu, vytvořeného Petráněm, který budeme ověřovat s ohledem na místní situaci.

[151] J. PETRÁŇ, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století.*; TÝŽ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války.*

Výzkum skladby a rozsahu zemědělské produkce poddanského hospodářství za běžného provozu představuje metodicky značně obtížný úkol. Jestliže se pro druhou polovinu 17. a začátek 18. století v tomto směru můžeme při řešení některých otázek opírat o údaje obou nejstarších katastrů, pak pro období před třicetiletou válkou jsme odkázáni především na inventáře pozemkových knih, jejichž vypovídací hodnota ovšem má značná omezení. Plynou především z toho, že tyto soupisy živého a mrtvého inventáře prakticky nikdy nebyly pořizovány za situace běžného provozu, o který se nám jedná, nýbrž vždy v souvislosti s majetkovými transakcemi, vyvolanými např. prodejem či směnou usedlosti, úmrtím, případně útěkem hospodáře apod. Všechny tyto okolnosti se samozřejmě mohly více či méně odrážet na hmotném vybavení gruntu. Nadto je třeba mít na vědomí různorodou kvalitu a úplnost inventářů i fakt, že do gruntovních knih byl obvykle při prodejích zapisován jen majetek, který ve formě tzv. *„přídavků"* přenechával odstupující držitel nabyvateli gruntu. Stav obilních zásob i vysetého obilí byl prakticky vždy ovlivňován obdobím, kdy došlo k pořízení inventáře. Jiný obraz skladby obilní výroby tak může u jedné a téže usedlosti poskytnout inventář pořízený brzy po žních či uprostřed zimy. Obtíže se srovnatelností inventářových údajů je při vědomí značných výkyvů způsoben také skutečností, že u jednotlivých usedlostí byly pořizovány v různém časovém intervalu, takže prakticky není možné získat údaje všech subjektů zkoumané lokality z jednoho období. Značný vliv na hmotný stav usedlosti také měly schopnosti, potřeby a osobnostní rysy jejího držitele, které rovněž byly, jak o tom podávají svědectví dobové prameny, značně různorodé, stejně jako se proměňoval situační kontext. Vyloučit působení těchto vlivů přitom lze jen zčásti. O to více je třeba ocenit existenci pramene přinášejícího svědectví samotných venkovských poddaných o výrobním potenciálu vlastních zemědělských podniků v oblasti našeho zájmu. Právě takový pramen je k dispozici na sousedním panství Košátky. Košátecký velkostatek, ze severu vklíněný do brandýské komorní državy byl panstvím střední velikosti (99 osedlých v l. 1615 a 1620, 80 osedlých v roce 1654) s obdobnou skladbou výrobní a sociální struktury jako brandýské panství.[152] Podle údajů berní ruly měla v usedlostní struktuře panství nejsilnější zastoupení kategorie sedláků (60 %), následovaná chalupníky (35 %), zatímco do nejnižší berní kategorie zahradníků tu náleželo jen 5 % usedlostí. Také košátecké panství, podobně jako jiné statky ve středním Polabí, utrpělo v průběhu třicetileté války značné materiální škody. Před rokem 1652 bylo na panství pustých 37 % selských, 48 % chalupnických a 23 %

[152] Základní údaje o historii košáteckého velkostatku, vrchnostenské výrobě a jeho usedlostní struktuře jsem se před několika lety pokusil zpracovat v populární práci J. ŠULC-J. JAROŠ-J. KOŠŤÁK, *Košátky, Slivna a okolí od minulosti k dnešku*, Mělník 1999.

zahradnických usedlostí.[153] Restaurace poddanského osídlení tu probíhala po celá 60. a 70. léta a teprve v roce 1677 se podařilo až na jedinou výjimku osadit všechna poddanská hospodářství.[154] V rámci této obnovy došlo v roce 1668 z rozhodnutí Jana Václava Novohradského z Kolovrat k založení nových pozemkových knih, jež měly nahradit starší knihy, odvezené z panství v průběhu třicetileté války předchozí vrchností Annou Magdalenou z Lobkovic.[155] Pro nás je důležité, že v nových knihách, vedených vložkovým způsobem, byly v čele zápisu u velkého počtu usedlostí zaznamenány ocenění a inventáře původního příslušenství usedlostí včetně údaje o množství a druhu osévaného obilí[156] slovy pramene „*za předešlých dobrých let*", tedy nejpozději ve 20. letech 17. století.[157] Záznamy se opíraly o informace místních poměrů dobře znalých rychtářů a konšelů, kteří, zdá se, alespoň v některých případech disponovali i písemnými záznamy v podobě „*purkrechtů*".[158] Celkem máme k dispozici údaje o vybavení a skladbě výsevku u 45 usedlostí na panství. Sociální kategorizace usedlého obyvatelstva bude vycházet z urbáře panství z roku 1627, přihlížet budeme i k berní rule. Oba prameny vykazují u sledovaných usedlostí až na dvě výjimky plnou kompatibilitu, takže v případě košáteckého panství neplatí předpoklad vyslovovaný některými autory o fiktivním charakteru rulových berních kategorií.[159] Nejvíce zastoupenou sociální kategorií mezi osedlým obyvatelstvem představovali držitelé selských usedlostí, urbářem označovaných jako grunty. Podle tohoto pramene to byly usedlosti s rozsahem orné půdy v rozmezí 5 – 22 kop záhonů, které na rozdíl od chalup s rozlohou orné půdy 1,5 – 6 kop záhonů tížila potažní robota. Podle záznamů berní ruly se měl jejich celkový výsevek

---

[153] A.CHALUPA-J. ČECHURA-M. RYANTOVÁ (ed.), *Berní rula*, 8-9, *Kraj Boleslavský*, Praha 2001, s. 224-228.

[154] Plyne to z rozboru trhových smluv v pozemkových knihách ze 17. století (SOA Praha, fond Velkostatek Košátky, Gruntovní knihy panství z roku 1668 (dva svazky)).

[155] Anna Magdalena z Lobkovic, později podruhé provdaná za Jindřicha Julia Sasko-lauenburského, nabyla panství závětí Zbyňka Leopolda Novohradského z Kolovrat, který zemřel bez zanechání potomků v roce 1630. Proti závěti se ohradil člen jiné větve rodu Zdeněk Novohradský z Kolovrat a v roce 1643 statek skutečně získal. Jeho dědicem byl právě Jan Václav Novohradský z Kolovrat. Anna Magdalena si ponechala v držení pozemkové knihy jako záruku za pohledávky, které jí na panství vznikly v průběhu třicetileté války tím, že za poddané hradila kontribuce, zapůjčovala jim obilí k osevu a poskytovala pivo na dluh. Srv. J. ŠULC-J. JAROŠ-J.KOŠŤÁK, *Košátky, Slivna a okolí*, s. 37-38.

[156] O tom, že záznamy představují osevní skladbu usedlostí svědčí slova, která někdy údaje o obilí provázejí, jako například: „*co se při témž gruntu síti mělo*" nebo „*za obilí, co by oseté býti mělo*".

[157] Na charakter těchto inventářů ukazují slova, jimiž bývají uvedeny, například: „*A poněvadž týž grunt pustý a spálený jest, sráží se za nepřítomné a tu býti mající hospodářství, totiž ...*" nebo „*Že však při tom níže psaní nábytkové, kteří býti mají se nenachází, sráží se tehdy za takové, jakž následuje ...*" případně „*Poněvadž ale nyní to, co prve bylo, tu se nenachází, sráží se za to ...*", eventuelně „*Dálej poněvadž při tom gruntě níže psané věci, co prve bylo, když týž grunt v takové sumě šacován byl, nyní se nenachází, pročež se za ně sráží*".

[158] SOA Praha, fond Velkostatek Košátky, sign. I, fol. 66, 124. Praví se tu: „*...prošacován grunt švandovský k ruce Václavovi Růžičkovi, tak jak Jakub Kilián zprávu činí, že se v purkrechtu nachází, jak předešle koupen byl za sumu 100 kop míšenských grošů*" nebo „*...prošacován grunt po Jiříkovi Krosovi k ruce Šťastnýmu Horčicovi za summu, jak v purkrechtu se nachází 50 kop míšenských grošů.*"

[159] Srv. M. CERMAN-E. MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách*, s. 746-747.

pohybovat v rozmezí 30 – 100 str., u chalupníků pak v rozmezí 6 – 20 str. V našem rozboru máme k dispozici inventáře u dvaceti pěti gruntů-sedláků a dvaceti chalupníků. Sedláky resp. grunty od chalupníků odlišovalo v prvé řadě to, že šlo o samostatné výrobní jednotky, plně vybavené veškerým potřebným zemědělským náčiním. Patřil k němu vůz, pluh a brány, z drobnějšího nářadí pak kladní a ruční sekery, vidle, kopáče, motyky a rýče. Vozy, pluhy a brány najdeme až na jeden grunt-krčmu ve všech selských usedlostech. Vůz i pluh byl obvykle jeden, u usedlostí s výsevkem vyšším než 60 strychů a rozlohou polí od 11 kop záhonů někdy dva. Naproti tomu u většiny chalupníků pluhy a vozy scházely, výjimku představují jen tři chalupy s rozsahem orných rolí 6 kop záhonů a rulovým výsevkem 15 – 20 str., které z hlediska výbavy mrtvým inventářem představují mezní kategorii. Obdobná byla situace u koní, užívaných k potahu. Zatímco u chalupníků vyjma zmíněných mezních případů scházeli, sedláci chovali po páru a usedlosti s výsevkem od 65 str. a rozlohou polí přes 17 kop záhonů tři až čtyři. Za nejcennější položku inventářů je pak třeba považovat údaje o osevní skladbě, kterou přináší tabulka č. 10.

Tabulka č. 10

Osevní skladba poddanských usedlostí na panství Košátky před třicetiletou válkou podle záznamů z roku 1668[160]

Kategorie		Chalupníci			Grunty/Sedláci				
Orná půda		1-2,5	3 - 4	5 – 6	5 - 6	7 - 9	10 - 12	13 - 15	16 +
Počet us.		11	7	2	3	11	2	3	6
Pšenice	1	0/2	0,5/4	5/6	4/6	6/18	12/14	12/15	20/25
	2	0,9	2,1	5,5	5,3	9,7	13	14	20,8
	3	18,2	26,9	27,5	28,1	30,2	32	33,1	36,6
Žito	1	1/2	2/3	5/6	6/6	5/15	10/12	8/10	10/20
	2	2	2,4	5,5	6	8	11	9	14,2
	3	34,5	30,5	27,5	31,6	25,1	27,1	22,1	24,9
Hrách	1	0/1	0/0,5	1	0/0,5	1/3	1/2	1/2	2/4
	2	0,2	0,2	1	0,3	1,4	1,5	1,7	2,8
	3	4,6	3,1	5	1,8	4,2	3,7	3,9	4,8
Ječmen	1	0,25/1	0,5/1	2	2/4	2/7	3/4	3/5	4/6
	2	0,7	0,9	2	2,7	3,6	3,5	4	4,8
	3	14,1	11,7	10	14	11,3	8,6	9,5	8,5
Oves	1	0,5/3	1/4	6	4/6	6/15	10/12	10,5/15	10/20
	2	1,4	2,2	6	4,7	9,1	11	12,5	14,2
	3	28,6	27,8	30	24,6	28,2	27,1	29,6	24,9
Ostatní	1	0	0	0	0	0,1-1,5	0/1,25	0,8/1,6	0/1
	2	0	0	0	0	0,3	0,6	0,8	0,2
	3	0	0	0	0	0,9	1,5	1,9	0,3

[160] Výměry orné půdy jsou uvedeny v záhonovém systému. V řádce 1 je uvedeno rozmezí hodnot, v řádce 2, průměr na usedlost v příslušné kategorii a v řádce 3 průměrné procentní zastoupení plodiny v celkovém výsevku usedlosti.

Skladba rostlinné výroby poddaných na panství Košátky ve světle uvedeného pramene do jisté míry relativizuje zjištění J. Petráně, založená na výzkumu inventářů pozemkových knih, pořizovaných při převodech nemovitostí. Ten charakterizoval rostlinou výrobu poddaných takto: *„Všude, i v úrodných oblastech, převládají výsevky ovsa, u ozimů se v nejlepším případě přibližuje výsevek žita a pšenice poměru 1:1 a jen výjimečně je výsevek pšenice o málo větší než žita, přesahuje 25 % všeho osevu. V méně úrodných krajinách převládá žito v ozimech naprosto, pšenice se pěstuje jen tam, kde jsou úrodnější pole a zásoba žita plně postačuje pro vlastní spotřebu. Podobně je tomu i v úrodných oblastech na menších usedlostech.“*[161] Obraz, který přinášejí košátecké gruntovní knihy, je do značné míry odlišný. Pšenici, jako hlavní tržní komoditu, nacházíme v osevním plánu všech usedlostí, vyjma nejmenších chalup s 1 – 2,5 kopami záhonů rolí se její podíl na celkovém osevu pohybuje mezi 27 – 37 %. Jinak ovšem platí, že s poklesem výměry pozemkové držby klesal i její význam. Sledujeme – li vzájemný poměr žita a pšenice ve výsevku, pak v celkovém souhrnu u usedlostí s rozsahem orné půdy převyšující půl lánu (6 kop záhonů) ve většině případů výsevek pšenice přesahoval výsevek žita (u 73 % usedlostí). U těchto hospodářských jednotek tak lze uvažovat o jejich tržní orientaci. Přechodovou kategorií byla hospodářství s 5 – 6 kopami záhonů, tedy přibližně půllánové usedlosti, u nichž byl buď výsevek obou plodin totožný nebo se jen mírně přikláněl k té či oné plodině. U chalup menších než 5 kop záhonů již byly ve výsevku zřetelně upřednostňovány žito a oves, tedy obilniny určené k samozásobení, třebaže ani u nejmenších usedlostí nebyla obvykle pšenice zcela eliminována a její podíl na celkovém výsevku tu neklesl pod 18 %. I pšenice, podobně jako ječmen a hrách nakonec tvořily součást dobového spotřebního koše a např. v čeledních dávkách, deputátech nebo výměnkách se s nimi počítalo.[162] Hospodářství, v jejichž obilní skladbě měla dominantní zastoupení pšenice, vysévala obvykle 7 – 20 str. žita, jen u některých z těchto usedlostí, stejně jako u přechodné kategorie půlláníků najdeme zapsáno 5 – 6 str. žita. Znamená to, že právě 5 – 6 str. vysetého žita bylo pořizovateli košáteckých odhadních inventářů považováno za hranici dostatečného výsevku k samozásobení, který umožňoval orientovat rostlinou výrobu na tržní produkci pšenice. Podle výpočtů z roku 1592 platných pro úrodnou oblast panství Roudnice nad Labem, která v zásadě byla s mírným navýšením potvrzena moderními výpočty

[161] J. PETRÁŇ, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*, s. 94.
[162] J. HONC, *Roční spotřeba žita a chleba v čeledních dávkách, deputátech, výměncích a ve špitálních dávkách v letech 1452-1845*, Acta Universitatis Carolinae, 1971, Philosophica et historica 1, s. 190, 197.

J. Honce i pro jiné oblasti,[163] činila průměrná roční spotřeba jedné rodiny 26 strychů žita, což při častých výkyvech sklizní znamenalo následující výsevek:

1:2	1:3	1:4	1:5	1:6
13	8,6	6,5	5,2	4,3

I z tohoto pohledu se tak usedlosti s 5–6 korci výsevku žita pohybovaly při respektování uvedené spotřební normy žita na hranici soběstačnosti, a při horších úrodách této hranice nedosahovaly. Jejich výhodou oproti menším chalupám byl vyšší výsevek pšenice (4–6 strychů), díky němuž mohly případný nedostatek chlebového obilí kompenzovat tržní realizací této komodity. Za dostačující byl naproti tomu zřejmě považován výsevek 7 - 10 strychů žita, který obvykle nacházíme u středních selských usedlostí. Důležitou plodinu v osevní skladbě všech hospodářů představoval také oves jako krmivo koní i doplňková potravina, jehož podíl na celkovém výsevku kolísal mezi 25 – 30 %. Zatímco u malých chalupníků byl vesměs zastíněn žitem, u sedláků obvykle pšenicí. Nižší význam v rostlinné výrobě zastávaly ječmen (8,5 – 14 % výsevku) a hrách (1,8 – 4,8 %), z ostatních plodin se u některých usedlostí lze v malém množství setkat též pohankou, čočkou, prosem, vikví a semencem.

Nezbytnou součástí poddanského hospodářství byla živočišná výroba. Na košáteckém panství byly podle zkoumaného inventáře v poddanských usedlostech chovány krávy, jalovice, prasata, ovce, husy a slepice. Nejvíce dobytka drželi hospodáři na velkých usedlostech s rozsahem půdy přes 16 kop záhonů. Chovali obvykle 6 – 8 krav, 3 – 4 jalovice, 4 - 12 sviní, 30 – 60 ovcí, 3 – 7 hus a 10 až 20 slepic. U ostatních „*gruntů*" najdeme povětšinou 3 – 6 krav, 0 – 2 jalovice, 2 – 6 sviní, 2 – 4 husy, 8 – 15 slepic, u některých sedláků s rozsahem orné půdy vyšším než 6 kop záhonů také stádo ovcí o 20 – 60 kusech. Chalupníci obvykle chovali 1 – 3 krávy, 1 – 2 jalovice, 1 – 2 svině, 1 – 3 husy a 5 – 11 slepic. V chalupnických usedlostech naproti tomu absentoval chov ovcí.

Nastíněný ekonomický model, který je podložen svědectvím samotných venkovských kolektivů o osevní skladbě předválečného poddanského hospodářství stojí, jak již jsme uvedli, v jistém rozporu se studiemi J. Petráně. Především to platí pro zastoupení pšenice ve výsevku. Petráň konstatuje, že v severní části brandýského panství byla pšenice pravidelně pěstována až u třičtvrtělánových usedlostí, které vysévaly okolo 10 strychů žita, a teprve u

[163] J. HONC, *Roční spotřeba žita a chleba v čeledních dávkách, deputátech, výměncích a ve špitálních dávkách*, s. 206.

lánových usedlostí (12 kop záhonů) se poměr výsevku žita a pšenice místy přibližoval poměru 1:1 a tyto usedlosti mohly udržovat pravidelnější spojení s trhem.[164] Takové tvrzení ovšem podle našeho názoru neobstojí, a to nejen v konfrontaci se situací, kterou jsme zjistili na panství Košátky, ale ani na samotném brandýském panství. Je koneckonců zčásti v rozporu i s výsledky autorovy analýzy inventářů, pořízených vesměs ve dvacátých a třicátých letech 17. století v městečku Mečeříži a vsi Kochánky, v severní části brandýského panství. Pšenice tu byla zapsána i u řady usedlostí s výsevkem žita v rozmezí 3 – 9 strychů a podobná situace zjevně existovala i na dalších statcích zkoumaných Petráněm.[165] Mimo to zůstává otázkou, je – li možné autorem publikovaný soubor, sestávající na brandýském panství ze 27 inventářů pořízených vesměs v průběhu třicetileté války, považovat za dostatečně reprezentativní pro vyslovení závěrů o zemědělské výrobě zdejších poddaných v období druhé poloviny 16. a počátku 17. století, o němž práce pojednává. Rozbor brandýských gruntovních knih také ukazuje, a i sám autor takový doklad přináší, že pšenice byla pěstována i na chalupách a v usedlostech sedláků menších než 9 kop záhonů rolí. Za hlavní problém však považuji kvalitu, úplnost a omezené vypovídací schopnosti těchto inventářů, pořizovaných vždy mimo situaci běžného provozu, za okolností, které nepochybně v řadě případů nepříznivě ovlivňovaly skladbu zemědělské výroby. Úmrtí hospodáře tak mohla předcházet jeho nemoc nebo omezená pracovní způsobilost daná stářím, časté bylo kratší či delší provizorní hospodaření vdovy, poddaní prodávající své usedlosti pro předlužení nebyli sto obstarat dostatek osiva, řada držitelů hospodařila nedbale, skladbu výsevku mohl ovlivňovat také záměr hospodáře zcizit usedlost. Zastoupení jednotlivých druhů plodin ve výsevkové skladbě bylo rozhodujícím způsobem ovlivněno ročním obdobím, v němž byl inventář pořizován a platí to dvojnásob u zásob obilí v zrně či slámě především pro ty komodity, které byly určeny k tržní realizaci – tedy v první řadě pšenici. Teprve zohlednění všech zmíněných a řady dalších možných zkreslení spolu s vytvořením rozsáhlejšího souboru dat, by položilo legitimní základ pro vyslovení závěrů obecnější povahy. Vedení hranice oddělující poddanské usedlosti udržující pravidelné spojení s obilním trhem od ostatních po linii lánových hospodářství by rovněž neúnosně zúžilo tržní základnu producentů obilí jen na poměrně úzkou vrstvu držitelů největších selských gruntů s celkovým výsevkem přes 60 strychů. Na panství Brandýs by tak mělo podle této představy pravidelně dodávat obilí na trh jen asi 23 % osedlých poddaných.

[164] J. PETRÁŇ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, str. 24, 65.
[165] Srv. J. PETRÁŇ, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*, s. 94.

Pohled a zkušenosti samotných poddaných z panství Košátky, kteří na začátku druhé poloviny 17. století podali svědectví o skladbě a rozsahu vlastního hospodaření před válečnou devastací, byly ovšem jiné. Zcela v nich chybí náznak předpokládané specializace nižších vrstev osedlého obyvatelstva jen na určité druhy obilí. Třebaže v osevní skladbě těchto usedlostí získávalo na významu pěstování žita a ovsa a pšenice tu ustupovala do pozadí, podle zmíněného svědectví měly za situace běžného provozu i v malých chalupách své místo všechny základní druhy obilí – pšenice, žito, oves, ječmen a hrách, doplňované nezřídka také malými výsevky pohanky a čočky. Přitom je třeba mít na vědomí, že všechny uvedené plodiny tvořily součást běžného spotřebního koše venkovského člověka sledovaného období. Zřetelná hranice oddělující hospodářské jednotky orientované na tržní produkci obilí od usedlostí se zaměřením na pokrytí vlastní spotřeby nebyla rychtáři a konšely z košáteckého panství vedena po linii lánových usedlostí, nýbrž po linii přibližně půllánových hospodářství (v měrném systému berní ruly se na nich vysévalo 18-32 strychů), která i v urbariálních pramenech oddělovala selské grunty od chalup a v berní rule chalupníky od sedláků.[166] Rozpory mezi ekonomickým modelem platným pro optimální hospodářské poměry, zachyceným v košáteckých pozemkových knihách, a reálnou praxí v situacích mimo běžný provoz, které se odrážejí v inventářích pořizovaných při převodech nemovitostí nám mimo jiné nechávají pochopit na začátku této kapitoly citovaných rozpaků brandýského úředníka z 60. let 16. století nad obtížným úkolem, který před něj postavila komorní správa, když jej pověřila sestavením relace o hospodářském výnosu jednoho z poddanských dvorů. Zmíněné kontradikce současně relativizují reálnost a neměnnost ostře vedených linií při vymezování ekonomických a sociálních kategorií venkovského obyvatelstva a vyzývají k potřebě zohlednění různých podob lidského jednání pod tlakem proměnlivých situačních kontextů při snaze o nalezení odpovědi na otázku ekonomického a sociálního postavení obyvatel venkova.

K nejvýznamnějším determinantům stimulujícím lidské jednání patřila v první polovině 17. století třicetiletá válka. O tom, co tento vojenský konflikt přinesl do všedního dne obyvatel vsí a městeček na brandýském panství jsme obsáhle pojednali v samostatné kapitole, poznali jsme také rozsáhlé, byť ve své hloubce přeci jen rozrůzněné negativní důsledky války pro poddanskou ekonomiku i situaci poddanského osídlení. Ukázali jsme, že ani rozsáhlé škody na majetku a značné ztráty na životech se nestaly příčinou významnějších posunů v rozdělení půdy a sociální skladbě usedlého obyvatelstva, která byla již před

[166] Berní rula se od praxe dělení usedlostí mezi chalupníky a sedláky v patrimoniálních pramenech odchýlila na košáteckém panství jen ve dvou případech. Novým prvkem bylo jen zavedení kategorie zahradníků pro osedlé bez zemědělské půdy.

třicetiletou válkou ovlivňována nízkou dynamikou sociální polarizace, především pak nízkým zastoupením kategorie bezzemků a osedlých s výsevkem do 5 str. a zřejmou tendencí naopak posilovat pozemkovou držbu. Konstatovali jsme, že v usedlostí skladbě si i po třicetileté válce udržely rozhodující postavení střední selské usedlosti s výsevky 30,1–60,0 str., vzrostl také význam chalupníků s 15,1–30,0 str., své postavení si udržela i skupina chalup s výsevkem 5,1 – 15,0 str. Zbývá však ještě osvětlit stabilní postavení hospodářství s výsevky přes 60 str. a skutečnost, že usedlosti nad 90 str. dokonce mírně posílily. Řešení získáme tehdy, přesuneme – li svou pozornost od celkových výsevků k výsevkům produktivním.

Tabulka č. 11

Průměrný produktivní výsevek poddanských usedlostí podle berních a výsevkových kategorií v roce 1654 (strychy)

Skupiny	0 str.	0,1-5,0	5,1-15,0	15,1-30,0	30,1-60,0	60,1-90,0	90,0+	Celkem
Hamfeštní	-	-	-	-	-	-	75	75
Sedl./Sous.	-	-	8	9,57	18,1	24,6	37,1	22,5
Chalupníci	-	2,41	4,87	9,35	10,5	-	-	6,6
Zahradníci	0	-	-	-	-	-	-	0
Celkem	0	2,41	4,91	9,39	17,4	24,6	38	15,3

Z hlediska produktivního výsevku, který ve srovnání s jinými regiony Čech dosahoval poměrně vysokých hodnot,[167] se usedlostní struktura panství jeví ještě méně diferencovaná než při zohlednění celkového výsevku. Tím se i usedlosti s vysokými hodnotami celkového výsevku přibližovaly situaci středních selských gruntů. Příčin bylo několik. Na jedné straně to byl špatný fyzický stav těchto hospodářství, doprovázený nedostatky na živém i mrtvém inventáři, což samo o sobě ztěžovalo obdělání velkých ploch půdy, na druhé straně hrála roli situace na trhu, tedy špatné odbytové možnosti jako důsledek poválečné agrární deprese.[168] Vysvětlení poválečné stability kategorií usedlostí s velkými plochami půdy, které jsme zjistili, tak musíme hledat v nižší intenzitě zemědělské výroby oproti usedlostem středních sedláků a chalupníků.

Druhý nejvýznamnější zdroj obživy poddaných na brandýském panství představoval chov dobytka. O jeho skladbě, jak ji zachytila berní rula, nás seznámí následující tabulky. Přitom je ovšem třeba mít na vědomí skutečnost, že právě data o dobytku jsou obecně považována za málo spolehlivá. Cílem tedy nemůže být sledování drobných nuancí, ale spíše hrubé určení potenciálu v chovu dobytka.

[167] Srv. M.CERMAN-E. MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách*, s. 750-751.
[168] Podobně M.CERMAN-E.MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách*, s. 751.

Tabulka č. 12[169]

Chov dobytka v poddanských usedlostech podle berní ruly (kusy)

a/ Potažní dobytek a krávy

Dobytek	Potažní dobytek								Krávy								Usedlostí
Kategorie	0	1	2	3	4	5	6-9	10+	0	1	2	3	4	5	6-9	10+	v kategorii
0 str.	2									1			1				2
0,1 - 5 str.	16	1								3	8	3	3				17
5,1 - 15 str.	53	6	6	1		1			3	16	22	15	9	1	1		67
15,1 - 30 str.	37	8	19	3	1					6	24	19	13	4	2		68
30,1 - 60 str.	6	1	48	16	7	2				6	26	16	20	7	5		80
60, 1 - 90 str.	1		21	9	2		1		1	3	10	9	3	5	3		34
90, 1+	2		13	10	6	1	4	3	2		6	3	13	8	4	3	39
Zahradníci	2									1			1				2
Chalupníci	108	16	19	3					3	24	52	36	26	4	1		146
Sous./Sedl.	7		88	36	16	4	5	2	3	10	44	29	35	21	14	2	158
Hamfeštní								1								1	1
Vesnice	81	14	87	30	14	3	3	3	4	23	77	49	49	21	9	3	235
V.městečka	36	2	20	9	2	1	2		2	12	19	16	13	4	6		72
Celkem	117	16	107	39	16	4	5	3	6	35	96	65	62	25	15	3	307

b/ Jalovice a svině

Dobytek	Jalovice								Svině								Usedlostí
Kategorie	0	1	2	3	4	5	6-9	10+	0	1	2	3	4	5	6-9	10+	v kategorii
0 str.	1	1							2								2
0,1 - 5 str.	7	5	2	2	1				10	2	4				1		17
5,1 - 15 str.	29	16	12	4	5		1		36	11	5	5	2	4	4		67
15,1 - 30 str.	17	12	22	8	5		3	1	35	3	9	6	3	3	9		68
30,1 - 60 str.	12	13	24	10	8	7	5	1	31	8	15	9	9	2	5	1	80
60, 1 - 90 str.	10	9	7		3		5		8	2	5	3	4	2	8	2	34
90, 1+	8	3	7	8	3	5	4	1	11	1	3	3	4	3	7	7	39
Zahradníci	1	1							2								2
Chalupníci	48	33	35	15	11	1	2	1	77	17	20	10	4	5	13		146
Sous./Sedl.	35	25	39	17	14	11	15	2	54	10	21	16	18	9	21	9	158
Hamfeštní							1									1	1
Vesnice	61	38	60	25	22	11	15	3	110	20	31	18	15	7	24	10	235
V.městečka	23	21	14	7	3	1	3		23	7	10	8	7	7	10		72
Celkem	84	59	74	32	25	12	18	3	133	27	41	26	22	14	34	10	307

[169] Tabulky přinášejí počty usedlostí podle výsevkových skupin a berních kategorií, které chovají určené

c/ Ovce

Dobytek	Ovce							Usedlostí
Kategorie	0	1-5	6-10	11-15	16-20	21-30	30+	v kategorii
0 str.	2							2
0,1 - 5 str.	16				1			17
5,1 - 15 str.	66	1						67
15,1 - 30 str.	64	1	1	1	1			68
30,1 - 60 str.	76	1			1	2		80
60, 1 - 90 str.	29	3	1		1			34
90, 1+	29	1	2	4		1	2	39
Zahradníci	2							2
Chalupníci	139	2	1	1	3			146
Sous./Sedl.	140	5	3	4	1	3	2	158
Hamfeštní	1							1
Vesnice	219	5	1	3	3	2	2	235
V.městečka	63	2	3	2	1		1	72
Celkem	282	7	4	5	4	2	3	307

Z hlediska poddanského hospodářství a ve druhé polovině 17. století při růstu významu robotní práce poddaných také z hlediska zájmů komorního velkostatku měl velkou důležitost chov potažního dobytka. Přítomnost potahu vyznačovala v klasifikaci berní ruly především selská hospodářství. Vyjma několika nově osazených či spojených usedlostí měli potahy chovat všichni sedláci (96%). K nejobvyklejší výbavě selských gruntů podle ruly náležela dvě potažní zvířata (56% případů), asi u třetiny především větších sedláků najdeme někdy 3-4 kusy (33% případů), jen výjimečně pak pět a více kusů (7%).[170] Bez potahů naproti tomu zůstávala převážná část rulových chalupníků (74%). Potahy drželo celkem 38 z nich, kteří větší částí náleželi k mezní kategorii hospodářů s celkovým výsevkem 15 – 45 str. (z 66%). Z hlediska výsevkových skupin bylo držení potahů takřka pravidlem u usedlostí s celkovým výsevkem nad 30 str., potažní dobytek držela také nemalá část z výsevkové kategorie 5,1–15,0 strychů (46%). Nezbytností pro samozásobení se jeví být hovězí dobytek. Chov krav registruje berní rula u naprosté většiny osedlých, schází jen u některých spojených či nově osazených usedlostí. Nejčastěji bylo zastoupeno držení dvou krav (31%), poměrně často se ale u sedláků i chalupníků lze setkat s počtem 3 – 4 krav (41% usedlostí). Vyšší počty pak rula registruje již jen u menší skupiny převážně rozměrnějších usedlostí (14%). Výsledkem bylo, že nadpoloviční většina osedlých na panství měla v rule zapsány více než dva kusy krav (55%). Méně rozšířený byl chov jalovic, které schází u 27 % hospodářství. Většina usedlostí podle ruly držela 1-4 kusy, především mezi sedláky rula registruje skupinu gruntů s pěti a

množství dobytka.

více kusy (11%). Nepravidelně byl zastoupen také chov vepřů, které nenajdeme u více než 43% usedlostí. U těch, kteří se chovu věnovali, bylo množství dobytka značně variabilní a kolidovalo mezi 1 – 9 vepři. Zcela marginální význam měl v poddanské zemědělské výrobě podle berní ruly chov ovcí. Nelze pochybovat, že tato situace byla odrazem regulace ze strany komorního velkostatku, kterých v řadě vsí při forštu chov ovcí poddaným již od 16. století zapovídal a i v dalších lokalitách je omezoval. Chov ovcí i proto absentoval u 92 % usedlostí.

Situaci na konci sledovaného období zachycuje tereziánský katastr. Užívat budeme ověřená a úplnější data okulární vizitace. O situaci rostlinné výroby nás informuje poměr produktivní a neproduktivní půdy.

Tabulka č. 13

Průměrný produktivní výsevek poddanských usedlostí podle výsevkových kategorií v roce 1719

Skupiny	0 str.	0,1-5,0	5,1-15,0	15,1-30,0	30,1-60,0	60,1-90,0	90,0+	Celkem
Městečka	0,0	3,3	9,3	18,9	34,8	72,1	115,1	36,6
Vesnice	0,0	3,0	8,7	19,8	40,8	68,5	122,6	51,9
Celkem	0,0	3,1	8,9	19,5	39,9	69,0	121,1	45,4
Index růstu	0,0	1,3	1,8	2,1	2,3	2,8	3,2	3,0

Jak je patrné, podobně jako v tereziánském katastru vzrostlo oproti berní rule celkové množství zemědělské půdy, zvýšila se také intenzita hospodaření takřka všech kategorií. Především je to zřetelné u vyšších výsevkových skupin. Celkovým indexem nárůstu 3,0 se brandýské panství posunulo do skupin dominií s nejvyššími produktivními výsevky.[171] O intenzitě hospodaření na počátku 18. století vypovídá skutečnost, že podle dat okulární vizitace činil na brandýském panství podíl neproduktivní půdy (lada, pustá a zarostlá pole) na celkové orné půdě pouhých 5 %, zatímco v roce 1654 to bylo 79 %.

[170] Na dvou usedlostech svobodných osob v Chotětově a Popovicích rula registruje 10-13 kusů potažního dobytka. Šest kusů potahů bylo zapsáno u pěti usedlostí s celkovým výsevkem v rozmezí 80-150 str.

[171] Srv. M.CERMAN-E.MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur*, s. 756.

Tabulka č. 14

Chov dobytka v poddanských usedlostech v roce 1719.

a/ Potažní dobytek

Dobytek	*Potažní dobytek – koně*								*Potažní dobytek - voli*							*Usedlostí*
Kategorie	*0*	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6-9*	*10+*	*0*	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6-9*	*v kategorii*
0 str.	23								23							23
0,1 - 5 str.	21								19	1	1					21
5,1 - 15 str.	69	2	2						44	17	11	1				73
15,1 - 30 str.	81	4	9						16	17	61					94
30,1 - 60 str.	78	4	64		2				30	10	101	4	3			148
60, 1 - 90 str.	3	2	54	17	8				24	6	52	2				84
90, 1+			25	16	41	8	5		48	7	35	2	3			95
Celkem	275	12	154	33	51	8	5	0	204	58	261	9	6	0	0	538
Vesnice	193	8	130	28	37	7	5		133	37	223	9	6			408
V.městečka	82	4	24	5	14	1			71	21	38					130
Celkem	275	12	154	33	51	8	5	0	204	58	261	9	6	0	0	538

b/ Hovězí dobytek

Dobytek	*Krávy*								*Jalovice*							*Usedlostí*
Kategorie	*0*	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6-9*	*10+*	*0*	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6-9*	*v kategorii*
0 str.	21	2							23							23
0,1 - 5 str.	3	18							20	1						21
5,1 - 15 str.		64	8	1					31	39	3					73
15,1 - 30 str.	1	54	35	4					17	58	19					94
30,1 - 60 str.		28	81	37	2				5	74	60	8	1			148
60, 1 - 90 str.			33	33	17	1				26	39	18	1			84
90, 1+		1	15	18	31	20	9	1	1	17	38	33	5		1	95
Celkem	25	167	172	93	50	21	9	1	97	215	159	59	7	0	1	538
Vesnice	19	106	130	80	45	19	8	1	53	167	127	53	7		1	408
V.městečka	6	61	42	13	5	2	1		44	48	32	6				130
Celkem	25	167	172	93	50	21	9	1	97	215	159	59	7	0	1	538

c/Vepři a ovce

Dobytek	*Ovce*								*Svině*							*Usedlostí*
Kategorie	*0*	*1-5*	*6-10*	*11-15*	*16-20*	*21-30*	*30+*		*0*	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6-9*	*v kategorii*
0 str.	23								23							23
0,1 - 5 str.	20	1							15	6						21
5,1 - 15 str.	48	20	5						16	56	1					73
15,1 - 30 str.	36	40	18						5	86	3					94
30,1 - 60 str.	14	48	79	6	1				1	143	4					148
60, 1 - 90 str.	6	9	56	13						75	9					84
90, 1+	2	2	31	41	14	3	2			48	43	2	1	1		95
Celkem	149	120	189	60	15	3	2	0	60	414	60	2	1	1	0	538
Vesnice	81	101	159	50	12	3	2		37	319	48	2	1	1		408
V.městečka	68	19	30	10	3				23	95	12					130
Celkem	149	120	189	60	15	3	2	0	60	414	60	2	1	1	0	538

Předchozí tabulky o skladbě živočišné výroby v roce 1719, dokládají, že i zde došlo k určitým změnám, což se týká především chovu ovcí, který ve sledovaném mezidobí zaznamenal velký rozmach. Zatímco v roce 1654 podle berní ruly drželo ovce jen 17 % osedlých, v době pořízení okulární vizitace tereziánského katastru měl podíl hospodářství s chovem ovcí činit již 72 %. To se mohlo stát jen tehdy, jestliže velkostatek přestal omezovat chov ovcí, jak to v zájmu ochrany lesní državy činil po celé předešlé období.

1.3. Řemeslná výroba

Řemeslná výroba byla po celé sledované období ve venkovských sídlištích brandýského panství pouze doplňkovým zdrojem obživy, a to do značné míry platí i pro venkovská městečka. Pro naprostou většinu hospodářů, evidovaných v berní rule, byla zdrojem obživy zemědělská výroba. Rula tak eviduje jen 22 řemeslníků a držitelů živností, povětšinou ve venkovských městečkách. Šlo přitom jen o řemesla lokálního rázu, pokrývající běžné potřeby místních obyvatel (krejčí, kolář, krejčí, pekař, rybář, tesař, tkadlec, zedník, šenkýř).[172]

Je zřejmé, že berní rula v otázce zastoupení řemeslné výroby jen málo odráží situaci, která na panství existovala před třicetiletou válkou, což je na jedné straně způsobeno velkým počtem pustých hospodářství, na straně druhé pak rozvratem ekonomiky za třicetileté války. Vzhledem k této skutečnosti není možné sledovat proměny významu řemeslné výroby pro lokální poddanskou ekonomiku ve vztahu k předbělohorskému období. Ve srovnání se situací z roku 1654 ve druhé polovině 17. a na počátku 18. století počet řemeslníků ve venkovských sídlištích rostl a to především ve venkovských městečkách.[173] Fasse a okulární vizitace tereziánského katastru uvádí ve venkovských sídlištích celkem 63 osob s příjmy z řemeslné výroby. Roční příjmy těchto lidí se podle tohoto prameny pohybovaly ve velkém rozmezí od 8 do 250 zlatých. U naprosté většiny řemeslníků ovšem příjem nepřekročil 50 zlatých. Vyšší částky vydělávali jen dva kováři, řezník a panský šenkýř. Podobně jako v roce 1654 byla skladba řemesel určována místní potřebami. Nejvíce byli zastoupení kováři (13x) a krejčí (18x), pramen dále registruje zedníky, tesaře, ševce, stolaře, pekaře, mlynáře a šenkýře. Jen menšina z řemeslníků se přitom řadila k neosedlému obyvatelstvu (20%).

---

[172] M. HAASOVÁ (ed.), Berní rula, Kraj kouřimský, I., Praha 1952, s. 61-95.
[173] SÚA Praha, fond Tereziánský katastr, inv. č. 1461.

1.4. Poddanská nemovitost a majetkové transfery

Jedním z významných příspěvků ke studiu sociálního a ekonomického postavení venkovského obyvatelstva v období raného novověku je výzkum poddanské nemovitosti, který se v našem prostředí může opřít o neobyčejně rozsáhlou pramennou bázi, tvořenou především bohatstvím pozemkových knih. V české agrární historiografii sice tento pramen nalezl uplatnění již na počátku 20. století[174], v jeho dalším průběhu však zájem badatelů o pozemkové knihy kolísal. Důkladné a všestranné formální a právněhistorické analýzy se tento pramen dočkal teprve v 60. letech, a to především ve studiích Vladimíra Procházky, završených v roce 1963 monografií *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století.*[175] Důležitým předpokladem výraznějšího využití pozemkových knih v historickém výzkumu bylo provedení jejich evidence, realizované rovněž v 60. letech.[176] Za soustavným zájmem českých archivářů a právních historiků o pozemkové knihy do značné míry zaostávalo jejich využití ve výzkumu hospodářského a sociálního postavení venkovského obyvatelstva. V 60. letech využíval pozemkových knih při výzkumu zemědělské výroby venkovského obyvatelstva J. Petráň[177], v 70. a začátkem 80. let byl jediným historikem, který se tomuto prameni systematicky a dlouhodobě věnoval, Josef Tlapák. Rozborem rozsáhlého materiálu dospěl k řešení původu a významu tzv. nezákupní držby půdy v pobělohorském období.[178] K obratu v dosavadním převážně na právní postavení poddaných zaměřeném výzkumu došlo až na přelomu 80. a 90. let, kdy se svými pracemi vystoupil B. Chocholáč. Jeho práce, orientované na studium ceny usedlosti, splátkového systému, obchodu s dědickými podíly, úvěru a zadlužení poddaných směřovaly k postižení finanční situace

[174] Za průkopnické práce českého výzkumu pozemkových knih lze považovat práce J. SALABY, *Příspěvky k dějinám selského práva dědického v 17. století*, Český časopis historický, 12, 1906, 191-197; TÝŽ, *Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových knih aj. knih, katastrů, map, starých účtů atd.*, Selský archiv, 14 - 16, 1921-1923; F. VACKA, *Urbáře a pozemkové knihy*, Časopis pro dějiny venkova, 13, 1926, 8-31; v praktickém využití tohoto pramene v historické práci především J. PEKAŘE, *Kniha o Kosti.*

[175] Vydáno v Praze.

[176] Pro středočeský kraj zhodnotil výsledky soupisové akce, realizované v průběhu 60. let M. VOLF, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji*, Sborník archivních prací, 16, 1966, s. 50-127. Kriticky vůči dosavadní právněhistorické perspektivě výzkumu vystoupil J. HANZAL, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, Sborník archivních prací, 14, 1964.

[177] J. PETRÁŇ, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*; TÝŽ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války.*

[178] Souhrnně J. TLAPÁK, *K některým otázkám poddanské nezákupní držby v Čechách v 16. až 18. století*, Právněhistorické studie, 19, 1975, s. 177-209. Pozemkových knih využívali v dílčích studiích také další badatelé. Jejich výčet podává B. CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, C 40, 1993, s. 51-61.

venkovského obyvatelstva v raném novověku.[179] V průběhu 90. let se pozemkovým knihám dostalo pozornosti také od badatelů, podílejících se na výzkumném projektu zkoumající vývoj venkovských sociálních struktur v Čechách po roce 1648.[180]

Za nejvýznamnější přednost pozemkových knih jako historického pramene je třeba považovat jejich dynamický charakter, který je zřetelně odlišuje od statických katastrů a urbářů. Potenciál výpovědní hodnoty tohoto pramene je tak odvozen především ze skutečnosti průběžného zachycení transferu poddanských nemovitostí, platební schopnosti poddaných, rozsahu poddanského úvěru a obchodu s dědickými podíly a každodenní praxe v oblasti dědického práva poddaných. Některým z vybraných problémů, které nám pomohou vnést do dosavadního spíše statického pojednání potřebnou dynamiku, věnujeme pozornost v této kapitole. Hned úvodem budiž řečeno, že se tu nemá jednat o všestrannou analýzu brandýských pozemkových knih, která již ostatně byla realizována.[181] Naším cílem bude prostřednictvím vybraných ukazatelů poukázat na vývojovou dynamiku ekonomického a sociálního postavení osedlého venkovského obyvatelstva s důrazem na postižení významu proklamovaného bělohorského mezníku. Sledovat tak budeme dva vybrané problémy - rozsah a motivaci transferů poddanských nemovitostí na straně jedné a platební potenciál poddanských hospodářství na straně druhé.

Brandýské pozemkové knihy z období raného novověku dnes představují ucelený soubor o více než dvou desítkách jednotek, dochovaných bez mezer od konce 16. či počátku 17. století až do konce sledovaného období.[182] Ze samotných gruntovnic i z dalších pramenů plyne, že knihám, založeným mezi lety 1592 – 1615 (podle doby připojení příslušných vsí k panství) předcházely starší pozemkové knihy, dnes nedochované, které zahrnovaly období druhé poloviny 16. století. Kromě odkazů úvodních částí jednotlivých vložkových zápisů máme dnes k dispozici jen několik jejich výpisů.[183] Ještě v 50. letech 16. století nadto brandýský hejtman disponoval pozemkovými knihami ještě z dob, kdy panství náleželo

---

[179] B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století*, Brno 1999.

[180] Srv. např. J. GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Táborsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, Jihočeský sborník historický, 63, 1994, s. 44-54; A. PAZDEROVÁ, *Venkovští poddaní rychnovského panství v 17. století ve světle gruntovní knihy (Příspěvek k problematice tzv. druhého nevolnictví)*, Historická demografie, 22, 1998, s. 51-68; D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí.* Situace *na frýdlantském panství v letech 1558-1750*, Historická demografie, 22, Praha 1998, s. 107-144.

[181] J.DOBEŠOVÁ, *Poddanská usedlost v pozemkových knihách na komorním panství brandýsko-přerovském* v 17. století, diplomová práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2001.

[182] Soubor je uložen v SOA Praha, fond Velkostatek Brandýs nad Labem.

[183] Výpis z pozemkové knihy z roku 1555 pro ves Konětopy je přiložen ke spisu z roku 1573, další výpis z roku 1565 se je přiložen k případu sporu o dědickou spravedlnost z roku 1571 pro ves Dřevčice. SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/93, B 94/94, karton 200.

Johance z Krajku (před r. 1513). Evidence majetkových transferů poddaných v pozemkových knihách tedy měla na panství na přelomu 16. a 17. století již delší tradici.[184] Po obsahové stránce se brandýské pozemkové knihy z let 1592 – 1715 nijak neodlišují od běžné dobové praxe.[185] Knihy jsou od počátku vedeny podle vložkového principu, převažujícím typem zápisu jsou trhové smlouvy na poddanské usedlosti a jejich splácení. Z hlediska kvality a obsažnosti zapsaných smluv je zřejmá tendence od jednoduššího a stručnějšího k důkladnějšímu a z hlediska skladby pravidelnějšímu zápisu. Nejnižšího bodu bylo v tomto směru dosaženo za třicetiletá války, kdy vklady do gruntovních knih v některých válečně vyhrocených letech zcela ustávaly a řada poddaných držela usedlosti bez řádného zápisu.[186]

Knihy byly již na konci 16. století vedeny v brandýské vrchnostenské kanceláři a zápis do nich byl považován za obligatorní součást majetkové transakce. Vyjma již zmíněné vyhrocené situace za třicetileté války měla po celé období z hlediska právního poměru poddaných k půdě rozhodující význam tzv. zákupní držba.[187] V dědickém řízení byl po celé období uplatňován český systém rovných dílů[188], přičemž ovšem existovaly možnosti jeho modifikace.[189] Poddaní ve venkovských sídlištích, situovaných „*ve forštu*" měli již od Ferdinanda I. uděleno právo pořizovat o svých statcích testamenty a této možnosti také užívali, třebaže i kšafty podléhaly dodatečné sankci vrchnostenského správce.[190] Poddaným, kteří museli snášet škody od lesní zvěře v císařských revírech, tentýž panovník rozšířil navíc dědické právo v tom smyslu, „*aby statky po nich zůstalé nejbližší přátelé jejich krevní, avšak toliko ti, kteříž by na panství a gruntech našich osedlí aneb osaditi chtěli, dědili.*"[191] V praxi se uplatňovaní této výsady projevovalo tak, že okruh dědiců byl rozšířen na všechny pokrevní příbuzné na komorních panstvích včetně ascendentů.[192] K úpravě dědické posloupnosti docházelo také při dohodách o dělbě dědictví mezi pozůstalými („*narovnání*"), které jsou rovněž v brandýských pozemkových knihách doloženy. V dobové praxi nacházely uplatnění také další způsoby úprav dědických podílů - upuštění dědice od dědického nároku, obvykle

[184] Archiv Národního muzea, fond Sbírka F, sign. F 13, karton 11, Brandýs nad Labem-panství.
[185] Tu popisuje V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách*, s. 46-64.
[186] Vývojem zákupního práva na komorních statcích se zabýval E. MAUR, *Příspěvek k vývoji poddanského purkrechtu v pobělohorském období*, Vědecké práce Zemědělského muzea, 14, 1974, s. 51-61.
[187] K charakteristice V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách*, s. 95-115.
[188] Omezené pojetí odúmrti se na komorních panstvích objevuje již v Rudolfově listu z roku 1584 a posléze v komorní instrukci. Dědické právo se tu vztahovalo i na vedlejší linie. Srv. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách*, s. 210. Rozsah dědického práva na komorních panstvích ve druhé polovině 17. století upravoval poddanský dědický řád. Srv. Archiv český XXII, str. 392-393; XXIII, str. 275-282.
[189] V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách*, s. 473-493.
[190] Srv. ustanovení komorní instrukce. Archiv český XXII, str. 392-393.
[191] Archiv český XXII, str. 393.

jako výraz snahy po poskytnutí materiálních výhod příbuznému nebo ve spojení s podmínkou péče o zestárlé osoby či nezletilé děti, kolace a zásahy vrchnosti z titulu trestního práva (nejčastěji mravnostní delikt a zběhnutí) nebo rozšíření okruhu dědiců pro osoby, které pečovaly o zemřelého.[193] Patrně pod vlivem severočeského systému vdovské třetiny se uplatňoval podobný systém u bezdětných vdov, které za jistých okolností získávaly jen třetinu podílu.[194] Studium zápisů smluv v pozemkových knihách přitom ukázalo, že z hlediska dědického práva poddaných a jeho nejčastěji užívaných institutů nepřinesly rok 1620 ani třicetiletá válka žádné zásadní proměny, které by přispívaly k proměně právního postavení poddaných v této oblasti. Na druhé straně E. Maur správně upozornil na skutečnost, že k negativním tendencím ve vývoji sociálněprávního postavení držitelů usedlostí nevedly změny právních norem, nýbrž faktické zhoršení zákupního práva, které se v řadě směrů ve druhé polovině 17. století přibližovalo nezákupní držbě.[195]

Jedním z potencionálních ukazatelů hospodářského a sociálního postavení venkovského obyvatelstva je rozsah a motivace transferů poddanských nemovitostí. Podkladem jejich rozboru ve sledovaném prostoru nám bude zpracování 429 trhových smluv z let 1592 - 1715 v pěti vybraných venkovských sídlištích (Předměřice, Dřevčice, Vrábí, Tišice, Čečelice), které jsou sto reprezentovat již nastíněnou vnitřní heterogenitu brandýského panství.[196] Na četnost směn v první polovině sledovaného období ukazuje graf č. 2.

---

[192] Příkladů v pozemkových knihách je řada. Např. v roce 1628 získává v Předměřicích vdova dědický podíl vlastního, ale i nevlastního ! syna, v roce 1638 u téže usedlosti dědí strýc po svém synovci. SOA Praha, fond Velkostatek Brandýs nad Labem, Gruntovní kniha č. 126, fol. 184-185.

[193] Ke všem zmíněným způsobům modifikace dědické posloupnosti srv. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách*, s. 453-472.

[194] Takové ustanovení najdeme v komorní hejtmanské instrukci, podle doplňku z let 1652-1673 se ovšem vztahovala jen na případy, kdy pozůstalost pocházela od zemřelého manžela, nikoliv od rodičů vdovy. Srv. Archiv český, XXII, s. 393; V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách*, s. 210.

[195] E. MAUR, *Příspěvek k vývoji poddanského purkrechtu v pobělohorském období.*

Graf č. 2.

Dynamika majetkových transferů 1592 - 1649

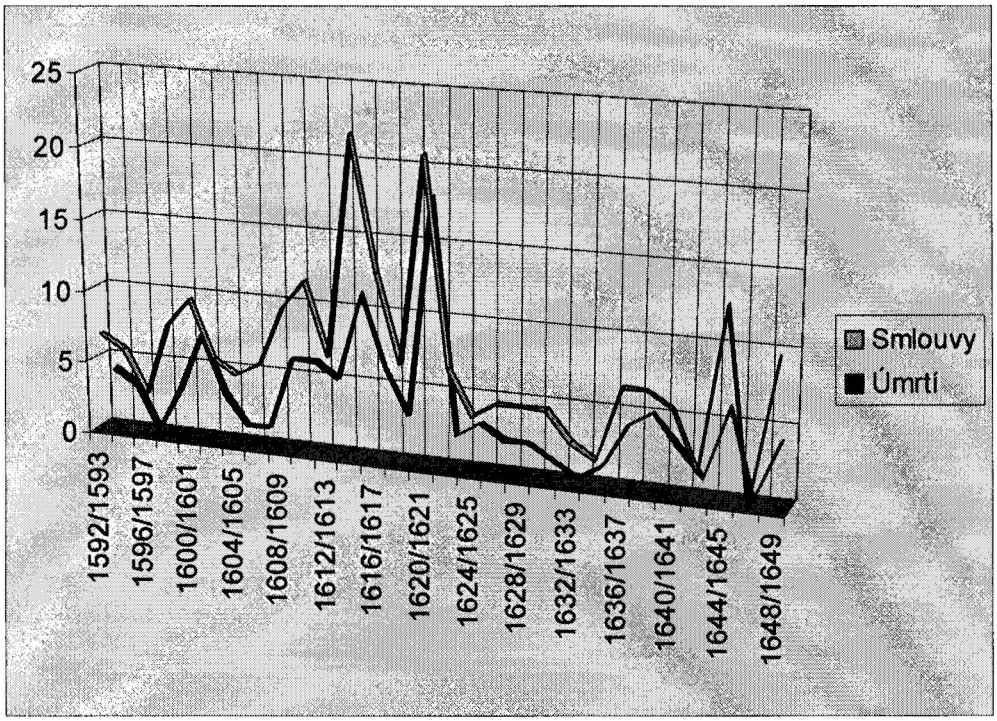

Z grafického znázornění plyne, že četnost převodů poddanských nemovitostí podléhala již před rokem 1648 značným výkyvům. Současně bylo pro takové výkyvy charakteristické to, že křivku absolutního počtu majetkových převodů v nich kopírovala křivka převodů motivovaných úmrtím držitele příslušné nemovitosti. Příčiny zvýšené mortality v exponovaných letech jsou obecně známé. První výrazný růst počtu trhových smluv i úmrtí nastalo v letech 1598 – 1600, kdy prameny zaznamenávají velkou epidemii moru, zvanou „*hlavním morem*".[197] Další výkyv přišel v letech 1607 – 1610. Podíl na něm mohly mít znovu morové epidemie, o nichž v té době slyšíme, v úvahu ale přichází také důsledky vpádu Matyášova vojska v roce 1608, který podle svědectví současníků způsobil v celém Polabí velké škody na majetku poddaných.[198] K nejvýraznějšímu nárůstu počtu smluv, doprovázeného i souběžným vzestupem mortality ovšem došlo v letech 1614 a 1621, v prvním případě patrně znovu v důsledku epidemie moru 1613, který toho roku udeřil mimořádně silně, ve druhém případě pak, jak to dokládají pozemkové knihy, hrál roli průchod polského vojska, zvaného „*Lisovčíci*", jehož počínání se v některých částech panství svými

[196] Viz kapitolu Sídelní struktura panství.
[197] L.FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 90.
[198] Viz kapitolu o třicetileté válce.

důsledky takřka vyrovnalo epidemii z roku 1613.[199] Za třicetileté války nastal zřetelný pokles ve frekvenci majetkových směn, který byl na jedné straně odrazem válečné nejistoty a na druhé straně rozvratu panství po roce 1631. Zvýšený počet zápisů, který registrujeme v letech 1636 – 1637, 1638 – 1639 a 1644 – 1645, tak mimo jiné vymezuje dočasná zklidnění válečného běsnění, doprovázené pokusy o restauraci poddanského osídlení.[200]

Graf č. 3.

Dynamika majetkových transferů v letech 1650 - 1713

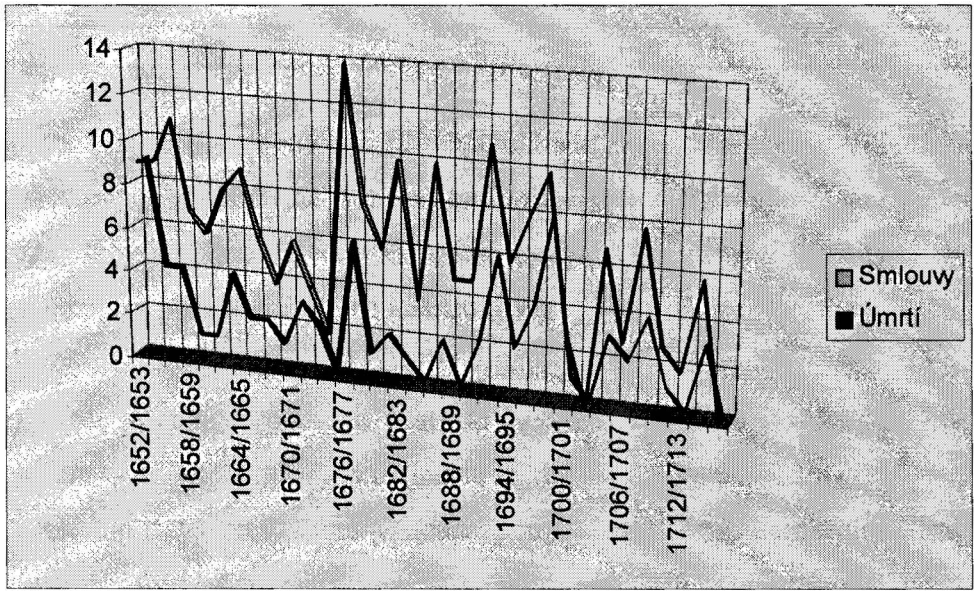

Interpretace grafu znázorňujícího četnost majetkových převodů ve druhé polovině 17. a na počátku 18. století se jeví s ohledem na značnou nestabilitu průběhu křivky obtížnější. Vysledovat lze dva trendy. Prvním je vysoký počet transferů v období po třicetileté válce, který trval do roku 1655 a přímo souvisel s obnovou poddanského osídlení, druhým je pak velký zlom, který nastal v letech 1674 – 1675. V téže době také došlo, jak ještě uvidíme, na brandýském panství k prudkému zvýšení počtu zběhlých poddaných a poustek.

Na změnu hospodářské a sociální situace poddaných v průběhu třicetileté války ukazuje rovněž analýza okolností a motivů majetkových transferů, zaznamenaných pozemkovými knihami.

[199] Za Poláky zůstalo kromě zemřelých množství vypálených usedlostí. SÚA Praha, fond Velkostatek Brandýs nad Labem, inv. č. 126.

[200] Srv. kapitolu o třicetileté válce. I zde mohou hráz roli vlny morových epidemií v průběhu třicetileté války.

Tabulka č. 15

Příčiny majetkových transferů v letech 1592 – 1715 (%)

Léta/Důvody transferů	92/ 00	01/ 10	11/ 20	21/ 30	31/ 40	41/ 50	51/ 60	61/ 70	71/ 80	81/ 90	91/ 00	01/ 10	11/ 15	Celkem
Trh bez komentáře (%)	41	47	44	25	27	23	14	10	20	22	0	0	17	24
Výměna (%)	3	5	4	5	0	0	0	0	0	14	9	0	0	3
Držba jiné usedlosti (%)	0	0	2	0	0	0	14	13	3	11	9	4	17	5
Ekonomické důvody (%)	3	0	0	0	0	0	3	0	3	8	12	22	0	3
Pustá us./Zběhnutí (%)	3	3	0	7	0	11	46	29	23	3	0	13	0	11
Nemoc/Sešlost stářím (%)	0	0	0	7	5	6	0	6	17	16	15	9	17	7
Smrt hospodáře (%)	50	45	51	57	64	57	24	35	31	22	53	43	50	44
Jiné důvody (%)	0	0	0	0	5	3	0	6	3	5	3	9	0	2
Celkem - počet smluv	32	38	55	44	22	35	37	31	35	37	34	23	6	429

Hodnoty zjištěné v tabulce č. 15 rozdělují celé zkoumané období z hlediska okolností a příčin majetkových převodů na dvě poměrně ostře vyhraněná období, kde mezník představuje rok 1631, tedy počátek válečné zkázy na brandýském panství. Změny, k nimž po tomto roce dochází, lze poměrně zřetelně identifikovat.

1) Roste význam fenoménu pustých usedlostí a zbíhání poddaných, který dosahuje svého vrcholu v 70. letech 17. století. (spadá se většina dokladů zbíhání)
2) Klesá počet těch držitelů poddanských usedlostí, kteří na usedlosti hospodaří v okamžiku smrti a současně roste počet těch, kteří opouštějí svá hospodářství v důsledku fyzické nedostatečnosti způsobené ve většině případů stářím.
3) Postupně od 70. let 17. století roste počet těch, kteří odcházejí z ekonomických důvodu, slovy pramene z „*nemožnosti*" či v důsledku „*špatného hospodaření*".
4) V průběhu 50. let 17. století se prosazuje zcela nový důvod k transferu v podobě nemožnosti poddaného souběžně hospodařit na dvou gruntech a přesídlení držitele gruntu na jiný, často pustý grunt.
5) Klesá počet smluv uzavřených mezi dvěma subjekty bez uvedení některé z výše zmíněných příčin.

Uvedené změny, díky nimž došlo v průběhu třicetileté války ke znatelné proměně charakteru majetkových transakcí poddaných, lze interpretovat jako výsledek souběžného působení dvou základních ekonomických a sociálních trendů. Na jedné straně se v nich projevila zhoršená ekonomická situace poddaných, která byla za třicetileté války způsobena rozsahem válečné devastace a po válce pak dlouhotrvající agrární depresí jako důsledku

poklesu poptávky a cen po produktech poddanské ekonomiky, na druhé straně lze v těchto změnách rozeznat zvýšený význam ingerencí ze strany vrchnostenské správy. Ty byly již na konci třicetileté války vedeny snahou po obnově poddanského osídlení, na jehož stabilitě jakožto dodavatele pracovní síly, zdroje příjmů a spotřebitele hlavního produktu režijní výroby měl velkostatek trvalý zájem. Rostoucímu významu vrchnostenských zásahů do držby poddanské usedlosti, který byl registrován i na jiných komorních statcích[201], a zdrojům jeho motivů budeme věnovat hlubší pozornost v následující kapitole.

Finanční stabilitu poddanského hospodářství a jeho reakce na různé výkyvy, způsobené proměny situačních kontextů lze sledovat za pomoci ukazatelů vycházejících ze systému splácení poddanských nemovitostí, který byl v Čechách užíván, kdy cena usedlosti byla rozdělena mezi dědice majetkových podílů na splátky, tzv. závdavek a vejrunky, které poté měly být každoročně skládány držitelem usedlosti při „*držení soudu*". Vycházíme přitom z předpokladu, že ve výši těchto splátek a schopnostech poddaných stanovené hodnoty skutečně skládat se odráží finanční situace poddanské ekonomiky. Zmíněným ukazatelům přidává na hodnotě i skutečnost, že na odvodu těchto částek byli zainteresováni samotní držitelé usedlostí, a to z několika důvodů. Výše zaplacení usedlosti ovlivňovala finanční zaopatření rodinných příslušníků v případě hospodářova úmrtí, pro hospodáře samotného i jeho rodinu znamenaly prostředky investované do „*gruntovních peněz*" bezpečně uložený vklad, který bylo možné v případě potřeby čerpat prodejem usedlosti jinému zájemci. Jakým způsobem se v průběhu 17. století měnila finanční situace poddanské ekonomiky a jaký sledovala trend si nejprve ukážeme za pomocí dvou ukazatelů. Sledovat budeme podíl stanoveného závdavku na celkové ceně usedlosti a ideální dobu splacení gruntu, která je stanovena podle vzorce

(cena usedlosti – závdavek)/vejrunek.

Tabulka č. 16

Podíl stanoveného závdavku na celkové ceně usedlosti (%)

Období/ transfery	1592/1620		1621/1648		1649/1715	
	Podíl z ceny	Průměr	Podíl z ceny	Průměr	Podíl z ceny	Průměr
Příbuzenské	17-67	33,6	5-50	22,1	2-35	10,5
Vdovské	21-71	36,4	15-43	27	3-25	11,1
Nepříbuzenské	20-100	51,6	1-58	22,4	1-100	18,1

[201] E. MAUR, *K utužení feudálních vztahů na komorních statcích v době pobělohorské*, 162-164; TÝŽ,

Tabulka č.17

Ideální doba splatnosti usedlosti (v letech)

Období/ Splatnost	1592/1620		1621/1648		1649/1715	
	Rozmezí	Průměr	Rozmezí	Průměr	Rozmezí	Průměr
Příbuzenské	0-63	33,2	0-55	31,1	10-102	45,3
Vdovské	0-40	24,8	23-50	36	24-108	51,2
Nepříbuzenské	0-41	18,2	6-95	31	0-73	29,5

Z hodnot uvedených dvou tabulek lze dobře postihnout základní trend vývoje platební schopnosti poddaných, která v průběhu 17. století ve zřetelné souvislosti s důsledky třicetileté války zaznamenala výrazný pokles. Tento trend by se potvrdil i tehdy, jestliže bychom sledovali hodnoty částek, které poddaní skutečně skládali při výročních soudech, jak to ve své diplomové práci učinila J. Dobešová. Ta mj. zjistila, že výše skutečně zaplaceného závdavku se ve druhé polovině 17. století ve vsích, které zahrnula do své sondy, snížila z 32 na 7,6 %. Ve stejné míře poklesl podle této autorky také počet usedlostí, které byly alespoň jednou v průběhu druhé poloviny 17. století svými držiteli doplaceny (z 60 na 13,6 %).[202] Taková zjištění nejsou v rozporu s vývojem, který při rozboru finančního hospodaření poddaných na západní Moravě vysledoval B. Chocholáč a ukazují tak, že při hledání příčin zhoršené ekonomické pozice poddaných ve druhé polovině 17. století je třeba počítat s vlivy, které překračovaly lokální rámec studovaných panství.

2. Poddanský svazek, vrchnosti a poddaní v letech 1550 - 1700

Mobilita a migrace venkovského obyvatelstva v Čechách v raném novověku bezesporu náleží k jednomu z naléhavých témat českého agrárního dějepisectví současnosti. Zatímco v historiografii marxistického období byly rostoucí tendence ke kontrole, regulaci a omezování volného pohybu různých kategorií venkovského obyvatelstva, které registrujeme v dobových pramenech, představovány jako jeden z významných projevů sociálních a ekonomických proměn v postavení poddaných souvisejících s prosazením tzv. *„druhého*

Příspěvek k vývoji poddanského purkrechtu v pobělohorském období.

[202] J.DOBEŠOVÁ, *Poddanská usedlost v pozemkových knihách na komorním panství brandýsko-přerovském* v 17. století, diplomová práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2001.

nevolnictví",[203] některé práce z 90. let 20. století, vycházející z důkladného výzkumu omezených lokalit naopak poukázaly na kontinuitu v rozsahu, formách i skladbě venkovské mobility a zpochybnily tak představu o úloze třicetileté války jako zásadním vývojovém mezníku.[204]

Migrace poddaných v raném novověku měly řadu motivů a podob. Poddaní dočasně měnili místo pobytu v souvislosti se svým pracovním uplatněním, mladí lidé si osvojovali pracovní návyky a dovednosti ve službě u sedláků, řemeslníků a odcházeli sloužit do panských dvorů, zvláště častý důvod migrace u mužů i žen představovalo uzavření sňatku. Intenzita a prostorová vzdálenost těchto přesunů byly ovlivňovány ekonomickým charakterem příslušné oblasti či místa, sociálním a ekonomickým statutem migrantů. Rozdíly existovaly i u obou pohlaví, významnou roli sehrávaly také psychosociální faktory, tedy různá míra a podoba schopností, potřeb a osobnostních rysů člověka, které se ovšem v čase proměňovaly.[205] Výsledky studia možností a rozsahu poddanských migrací v raném novověku a jejich proměn tak dnes představují významný příspěvek k novému pohledu na vývoj venkovských sociálních struktur. Ani v našem pojednání nemůže tato problematika zůstat opomenuta. S ohledem na limity pramenné základny, především pak absenci předbělohorských matrik a soupisů poddaných, dochovaných na brandýském panství teprve pro 18. století, nebylo možné výzkum orientovat na kvantitativní postižení migrační dynamiky v celém sledovaném období, o něž se nám v této práci jedná. Na druhé straně jsme mohli věnovat hlubší pozornost kvalitativní analýze jednoho ze závažných problémů studia venkovských migrací – propouštění a přijímání poddaných z/do poddanského svazku. Na pozadí tohoto fenoménu bylo současně možné sledovat proměny v postojích představitelů vrchnostenské správy vůči poddaným v různých obdobích a pod tlakem různých situačních kontextů. Pramenný materiál tvoří především korespondence vrchnostenské správy a české komory z let 1550 - 1700, doprovázená nezřídka žádostmi a přípisy dalších ze zúčastněných stran – samotných poddaných, feudálů usilujících o jejich propuštění a různých přímluvců.[206]

---

[203] Srv. *Přehled dějin Československa*, I/2 (1526-1848), Praha 1982, s. 187-189, 237-240. Zde přehled další literatury. Možnosti pohybu poddaných na komorních statcích sledoval E. MAUR, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví.*

[204] J. GRULICH-H. ZEITLHOFER, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*, Historická demografie 22, 1998, s. 79-105; J. ČECHURA-J. ČECHUROVÁ, *Mobilita v jedné české pobělohorské vsi: Pelejovice 1650-1700*, in: K novověkým sociálním dějinám českých zemí I., Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848, Praha 1999, s. 94-124.

[205] Viz předchozí poznámka.

[206] Spisový materiál pro sledované období je shromážděn ve fondech SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94; fond Nová manipulace, sign. B 37. Tento materiál je základem dalšího rozboru.

Pro konec 17. století bylo možné se opřít i o knihu evidující poddané přijaté na brandýském a přerovském panství do poddanského svazku.[207]

Při jednáních o vzniku či zániku poddanského svazku vždy vstupovaly do hry zájmy několika subjektů. Na základě zkoumaného materiálu lze konstatovat, že ze strany samotných obyvatel venkova, usilujících o propuštění či přijetí z/do poddanství, tvořila zdaleka nejčastější podnět snaha o uzavření nového sňatku. Tuto skutečnost přitom nelze považovat za překvapivou. Úzká souvislost mezi sňatečností a migrací přes hranice panství již byla u vesnického obyvatelstva zjištěna řadou badatelů pro celé sledované období. Srovnávací výzkum migrací jihočeského obyvatelstva před a po třicetileté válce ukázal, že kupř. na panství Libějovice tvořil v roce 1607 podíl manželských svazků, v nichž alespoň jeden z manželů uváděl původ mimo hranice dominia, takřka 60%. Také rozbor chýnovských matrik z druhé poloviny 17. století potvrdil, a to ve shodě s výsledky výzkumů z dalších oblastí, že ani v pobělohorském období nebyly sňatky překračující hranice farností a panství zdaleka výjimečné.[208] Geografický rozsah takových migrací byl i ve druhé polovině 17. století značný, což dokládají i záznamy zhostní knihy brandýského panství z let 1683 – 1700. K *„poddanosti a pravému člověčenství"* se tu zavazovali lidé pocházející z celého ponejvíce jazykově českého prostoru středních[209], východních[210], a v menší míře také jižních[211], západních[212] a severních Čech.[213] Výrazně zastoupena byla především komorní panství v Polabí (Poděbrady, Kolín, Pardubice, Chlumec nad Cidlinou) a v Podbrdsku (Točník, Zbiroh, Králův Dvůr), jistě i z důvodu, že odtud byla na brandýské panství po celou druhou polovinu 17. století dodávána pracovní síla. Celkem v letech 1683 – 1700 složilo slib 455 nových poddaných, od poloviny 80. let se až na dvě výjimky roční přírůstek ustálil na hodnotě 20 – 30 osob. Vyšší přírůstky první poloviny 80. let patrně souvisely s potřebou zahlazení

---

[207] SOA Praha, fond Velkostatek Brandýs nad Labem, č. 331, Protokol lidí na panství přijatých 1683-1732. Na účel knihy ukazují slova titulního listu: *„Registra do kterých se z jinších rozličných panství sem na panství JMC brandejské a přerovské propuštěných lidí poddaných a dobrovolně v poddanost se svádějících obojího pohlaví osob zapisovati má, založené léta Páně 1684..."*.

[208] J. GRULICH-H. ZEITLHOFER, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*; dále např. B. ŠTĚRBOVÁ, *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelecké Hoštice v letech 1654-1890*, Jihočeský sborník historický, 58, 1989, s. 125-136; TÁŽ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686-1910*, Historická demografie, 11, 1987, s. 9-140.

[209] Zastoupena jsou relativně blízká panství a města Mělník, Mladá Boleslav, Nemeslovice, Bělá pod Bezdězem, Obříství, Sovínky, Brodce, Mělnické Vtelno, Malé Všelisy, Kropáčova Vrutice, Nové Benátky, Košátky, Byšice, Vinoř a Kbely, Stará Boleslav, Záluží, v středočeské části Polabí Český Brod, Nymburk, Křinec, Poděbrady, Kolín, Kounice, Kutná Hora, Čáslav, v jižní části středních Čech Zbiroh, Točník, Králův Dvůr, Karlštejn, Křivoklát, Mníšek, Dobříš, Beroun, Dolní Kralovice, Zruč nad Sázavou, Kostelec nad Černými Lesy, Ronov, Líšno, v západní části středních Čech Slaný, Kladno, Lukov.

[210] Panství a města Chlumec nad Cidlinou, Pardubice, Borohrádek, Chrudim, Vysoké Mýto, Litomyšl, Nový Bydžov, Kumburk, Jičín, Kost, Smiřice.

[211] Panství a města České Budějovice, Tábor, Strakonice, Jindřichův Hradec.

[212] Panství a města Rokycany, Sušice, Plzeň, Klatovy, Domažlice.

populačních ztrát za morové epidemie v roce 1680, která si podle zpráv hejtmana vyžádala asi 900 obětí.[214]

Graf č. 4
Počet osob přijatých do poddanství na brandýském panství v letech 1683 – 1700.

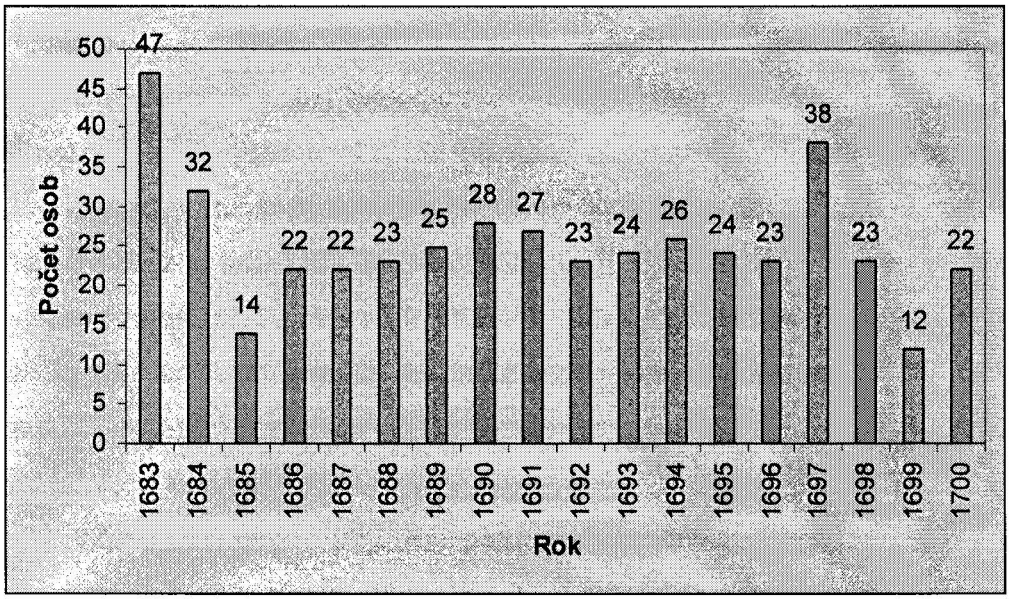

Vyššího počtu nových poddaných bylo dosaženo rovněž v roce 1697, kdy byl vystaven hromadný zhostní list pro šestnáct osob z podbrdských komorních panství Žebrák, Točník a Králův dvůr. Podle pohlaví měli mezi zhoštěnými mírnou převahu muži (54%). Z hlediska soudobých právních norem měli být všichni tito lidé před složením poddanského slibu „*vyjednáni*", tedy propuštěni výhostnými listy od svých původních vrchností nebo se vykázat doklady o svobodě. Praxe však byla značně odlišná. Procesem „*vyjednávání*" totiž prošlo jen 33% z 455 poddaných, zatímco 66% osob vystupovalo jako „*svobodní lidé*". Pouze 2% z těchto „*svobodných*" přitom bylo schopno doložit svůj statut věrohodným písemným dokladem. O sociálním původu těchto lidí svědčí množství zápisů. V řadě případů šlo o jedince, kteří získávali obživu v čelední službě, přičemž mnoho z nich před poddanským slibem již léta pobývalo na brandýském panství. Slib poddanství, spojený téměř vždy se sňatkovým konsensem, byl vyjádřením jejich snahy o sociální vzestup, získání poddanské usedlosti a založení vlastní rodiny. V takových případech se tito lidé své pochybné „*svobody*" ochotně vzdávali. V některých případech takoví jedinci sami ozřejmují nabytí proklamovaného statutu nikoliv via legis, tedy udělením potřebného výhostního dokumentu,

[213] Panství a města Roudnice nad Labem, Louny, Žatec, Turnov.

nýbrž via facti, tedy na základě svého mnohaletého nebo dokonce celoživotního volného pohybu a skutečnosti, že se na ně *„doposud žádný nepotahoval.“*[215] Jindy uchazeč o svolení ke sňatku odvozoval své postavení ze skutečnosti, že se narodil na svobodné silnici nebo v krčmě, za svobodné se z přirozenosti považovali také hojně migrující pastýři a děti vojáků. Vrchnostenská správa se usazení těchto lidí nebránila a obvykle jim nečinila žádné překážky, třebaže o jejich reálném statutu si nedělala žádné iluze.[216] Jen někdy však bylo požadováno poskytnutí záruk ze strany samotné osoby, nastávajícího partnera nebo jiných důvěryhodných příslušníků venkovských obcí, že případné náklady na vyjednání takového *„svobodného“* člověka u jeho vrchnosti nebudou hrazeny z důchodu panství. Reálnou hodnotu naproti tomu měla svoboda u lidí, kteří nebyli ochotni se jí vzdát. Byli to ve většině případů obyvatelé samosprávných měst a městeček, kteří při sňatku s poddanými brandýského panství získávali záruky na zachování svobody pro sebe a své dosavadní potomky.[217] U dětí, které se měly narodit v takovém smíšeném svazku ovšem vrchnostenská správa bezvýhradně trvala na jejich poddanském statutu.[218]

Zatímco v otázce přijímání poddaných existovala v každodenní praxi vrchnostenské správy značná benevolence, díky níž se před volně migrujícími skupinami obyvatel otevírala i bez prokázání totožnosti možnost sociálního vzestupu a zběhlí poddaní získávali šanci na *„nový start“*, propouštění obyvatel z poddanského svazku vyžadovalo s ohledem na ekonomické zájmy velkostatku mnohem větší pozornost a důslednější postup. Díky tomu lze při analýze dochovaného pramenného materiálu z let 1550 – 1700 řešit také otázku kontinuity či diskontinuity v názorech komorní správy na poddané a v možnostech jejich pohybu ve vztahu k bělohorskému mezníku. Rozhodnutí o schválení či zamítnutí žádosti poddaného o propuštění z poddanského svazku bylo po celé sledované období vázáno na splnění několika

---

[214] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/1, karton 32, složka 1681. V dalších letech 1683-1684 udává hejtman v žádostech o vyslání pracovní síly z jiných komorních panství počty obětí vyšší, když mluví o více 1000 zemřelých. SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/1, karton 32, složka 1683, 1684.

[215] Příkladem může být zápis z 9. 4. 1691: *„Adam Tikovský, jsouce sice na panství lešanským rodilý, však z maličkosti odtud pryč a jinde sloužíce, berouce sobě Annu, pozůstalou vdovu po neb. Šimonovi Brychovi z Třebestovic, slíbil k Jeho Milosti Císařské panství přerovskému poddanost a pravé člověčenství, s tím dokonalým Jeho Milosti Císařské pana hejtmana ujištěním, kdyby se budoucně vrchnost na něho potahovala, že on se na svůj náklad sám vyhostiti chce.“* SOA Praha, fond Velkostatek Brandýs nad Labem, inv. č. 133, zápis z 9. 4. 1691.

[216] V knize zhostů to vyjadřuje obvyklá formule u *„svobodných“* poddaných, kteří nedisponovali žádným věrohodným dokladem *„Za svobodného se pravíce býti“*.

[217] Příkladem může být zápis ze 17. 8. 1698: *„Dorota, vlastní dcera Zachariáše Šimka, souseda města Bělý, osoba sobě svobodná, kterouž sobě Jiřík Janeček, člověk slepý, Jeho Milosti Císařské poddaný, za manželku pojal, jest sice sama při její předešlý svobodě zůstavena, však dítky s ním Janouškem aneb s jiným Jeho Milosti Císařské poddaným zde na panství zplozené vždy Jeho Milosti Císařské poddaný zůstávati a býti mají. Což pro paměť.* SOA Praha, fond Velkostatek Brandýs nad Labem, inv. č. 133, zápis z 17. 8. 1698.

[218] Takových manželství bylo v průběhu sledovaného období uzavřeno jedenáct.

kritérií. Některá z nich přitom byla společná oběma vymezeným obdobím a nedoznala takřka žádných změn, jiná naopak obě periody zřetelně vzájemně vyhraňovala.

Ke kritériím prvního typu náležel požadavek reciprocity. „*Tuto se pak propuštění člověka sprostného a pracovitého dotejče, v čemž Vaší Milosti na místě Jeho Milosti Císařské od nás podobně časem svým státi se může, zvláště, že takové lidí poddaných propouštění nic jiného nežli sousedská půjčka jest*" čteme v žádosti komorních úředníků z roku 1609 adresované Janovi Albrechtovi Křineckému z Ronova o propuštění jeho poddaného Jana Laštovičky na brandýské panství.[219] Princip reciprocity ve vzájemném zhošťování poddaných patřil po celé sledované období od druhé poloviny šestnáctého až do konce sedmnáctého století k základním požadavkům, k nimž vrchnostenská i komorní správa při svém rozhodování přihlížela a neschází ve formě příslibu takřka v žádné žádosti o vyhoštění. Pro možnosti poddaných dosáhnout propuštění z poddanského svazku mělo uplatňování této zásady velký význam. Získání podpory ze strany budoucí vrchnosti bylo vzhledem k nutnosti komorních úředníků přihlížet k zachování dobrých „*sousedských*" vztahů s jinými feudály vždy důležitým předpokladem úspěšného vyřízení jejich žádosti. Platí to ve velké míře i pro období po roce 1620, kdy úbytek obyvatelstva a nedostatek pracovních sil ve vrchnostenských dvorech vedl k tomu, že při rozhodovacích procesech pověřených úředníků získávala na váze další kritéria. Dobře to ukazuje případ poddaného Jiříka Slabého ze vsi Kochánku z roku 1649, o jehož „*vyjednání*" na své panství Dobrovice usiloval Maxmilián z Valdštejna. Jiřík Slabý byl osedlým poddaným a ve 30. letech 17. století hospodařil na usedlosti v Kochánku, kterou získal po smrti svého otce Jana Znenáhla. V roce 1639 však z usedlosti zběhl, uchýlil se na nedaleké panství Dobrovice na Mladoboleslavsku, kde se posléze oženil a usadil. Mimo samotného hospodářství v Kochánku mu patřily ještě dědické podíly na dalších dvou usedlostech na panství. Celkem činila částka jeho dědické „*spravedlnosti*" 184 kop 40 míšenských grošů. Není proto divu, že hejtman panství Hendrych Dejm ze Střítěže reagoval ve zprávě komoře na Valdštejnovu žádost negativně a navrhl podmínit propuštění dotyčného zajištěním náhrady na pustý grunt. Ve svém zdání mj. uvedl:

„Na kteroužto Vašich Milostí poručení tuto pravdivou zprávu činím, že nadepsaný Jiřík Slabý po smrti otce svého, majíce sobě ode mně poručeno živnost ujíti a dobrým hospodářem býti, z gruntu po dvakráte jest zběhl, v poslušnosti žádné státi nechtěl, své vůle užíval, v ten běh vojenský semotam se potloukal, že jsem se ho doptati a jeho dostati nemohl. Nyní pak bez vůle a vědomí vrchnosti na panství doubravském (majíce živnost svou ve vsi Kochánku a nemálo spravedlnosti své, jakž

[219] SÚA Praha, fond Stará manipulace, B 94/27.

z přiloženého čxtractu z purkrechtu vzatého, includírovaného, lépe vyrozuměti mocti ráčíte) se jest oženil. Zdali by své vůle dokudž by jinšího hospodáře na živnost svou neosadil a téhož oučastku? svého užíti měl pro jeho zlé chování, to Vašich Milostem k milostivému povážení a vůli podávám..."[220]

Komora potom nejprve Valdštejnovu žádost s odkazem na rozsah škod a populačních ztrát na brandýském panství zamítla, svůj postoj však následně v reakci na další Valdštejnův přípis přehodnotila a poddaného nakonec „*pro zachování dobrého sousedství*" pod podmínkou, že za sebe obstará náhradu na svůj pustý grunt v Kochánku, přislíbila propustit. Jako rozhodující se přitom patrně ukázal být Valdštejnův nátlak obsažený ve vyjádření, že jemu samotnému nebude za těchto okolností možno propouštět své poddané na komorní panství:

„A mohu Vaší Milosti a Pánům oznámiti, že již předešle ze statkův mých několik poddaných na panství Jeho Milosti Císařské, kterýchž jsem já nikdy dificultírovati nechtěl, ode mně dobrovolně propuštěno jest, a ani bych i v tom proti tomu nebyl, kdyby mně od Vaší Milosti a Pánův dříveji k propuštění té poddaný mé, manželky dotčeného Jiříka Slabýho, psáno bylo, jí tolikéž jako i podobně nyní zase jiného poddaného mého Jana Srba Vinařického, kterýž se ode mně, jakž příležející psaní a suplikaci jeho ukazuje, do poddanosti Jeho Milosti Císařské na Hory Kutný žádá, beze všeho rozmýšlení propustiti... Pročež důvěřuji se, že mně také to zlé míti neráčíte a nebudou, poněvadž proti propuštění poddaných mých mně se žádná náhrada činiti nechce, že jak teď poddaný mé, tak ani toho druhého poddaného mého na Hory Kutný a do poddanosti JMC já z výš oznámených příčin propustiti nemohu."[221]

Větší důraz na skutečnou, nikoliv jen proklamovanou vzájemnost při vyhošťování poddaných je patrný i v dalším průběhu 17. století a projevoval se také tím, že poddaní byli někdy propouštěni jen na základě výměny osob podle zásady „*kus za kus*". Takový postup se ovšem zdaleka nestal pravidlem a nebyl uplatňován např. u sousedních či blízkých statků, u kterých existovala vyšší frekvence vzájemné migrace poddaných, do značné míry také záleželo na pohlaví, ekonomickém a sociálním statutu poddaného a jeho hodnotě pro ekonomiku komorního velkostatku. Do úvah komorních úředníků vstupovala i další kriteria, o nichž ještě bude pojednáno. Jejich převaha pak někdy mohla vést k tomu, že žádost feudála o vyhoštění brandýského poddaného byla zamítnuta.

Důležitým a v podstatě konstantním prvkem v rozhodovacích procesech vrchnostenských a komorních úředníků byl postoj k instituci manželství. V něm docházelo ke

[220] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/27.
[221] Tamtéž.

konfliktu dvou principů. Na jedné straně to byl posvátný statut manželství, které bylo již od starověku v křesťanské věrouce interpretováno jako předobraz Ježíšova svazku s církví a jako bohem zřízená instituce, jejíž podpora byla povinností každého řádného křesťana, na straně druhé vytvářel překážky vzniku manželství zájem vrchnosti o reglementaci poddanského sňatku, který byl v období raného novověku institucionalizován v podobě sňatkového konsensu.[222] Oba zmíněné prvky nacházíme v našich pramenech a oba měly vliv na rozhodování představitelů vrchnostenské a komorní správy v záležitostech propouštění poddaných z poddanského svazku, které byly v naprosté většině případů se sňatkem spojeny. Tak když v roce 1605 usiloval poddaný Václava Boryně ze Lhoty, Jiřík Kuchmistr, který již od svého mládí pobýval ve službě na brandýském panství, prostřednictvím sňatku a zakoupení usedlosti o povznesení vlastního sociálního statutu a žádal proto komoru o vyjednání své osoby, aby jej pak mohl hejtman panství *„pod svou ochranu a poddanost k ruce Jeho Milosti Císařské ráčil přijíti“*, komorní úředníci v přípisu Václavu Boryni mimo jiné uvedli:

„...v tom se k nám poddaně utekl Jiřík Kuchmistr prosíce ve vší poníženosti za další k tobě přímluvu a připsání, kdež my nemoha poníženě prosby jeho oslyšeti a znajíce takové předsevzetí slušné a křesťanské býti, zvláště že se to stavu manželského samým bohem zřízeného, a kterýž od jednoho každého především fedrován býti má, dotýče, protož také netoliko za to žádati, ale i té milostivé naděje k tobě býti ráčíme, že učiníš to k zvláštnímu zalíbení našemu, téhož člověka poddaného tvého nám k ruce na již psané grunty naše listem zhostním i s spravedlností jeho (ač má-li jakou) propustíš.“[223]

Tentýž argument si podržel platnost i ve druhé polovině 17. století, okolo roku 1650 se jím řídil hejtman Dejm, v roce 1685 radní samosprávného městečka Čelákovic v přímluvném listu za propuštění sirotka Magdaleny Košilkové z Jiřic k manželství jednomu z obyvatel městečka v roce 1685 napsali:

„Kdež majíce stav manželský jakožto jedna Pánem Bohem ustanovená svátost mnohem slušněji fedrován nežli rušen býti, takové žádosti jeho odepříti nemohouce, Vaší Královské Excellenci a Milosti, že by se k nám Jeho Milosti Císařské chudým poddaným tak milostivě nakloniti a nadjmenovanou Magdalenu chudobného sirotka z opovážené poddanosti ... propustiti ... vedle něho se poslušně přimlouvajíc ... pokorně žádáme.“[224]

---

[222] A. GESTRICH-J. KRAUSE-M. MITTERAUER, *Geschichte der Familie*, Stuttgart 2003, s. 367-371.
[223] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/27.

Sňatkový konsensus, podmiňující vznik manželského svazku mezi poddanými brandýského panství a svobodnými či cizopanskými osobami byl vyžadován po celé sledované období. Jen za výjimečných okolností přitom bylo vydáváno svolení ke sňatku s osobami, které nesložily poddanský slib. V letech 1683 – 1700 bylo takových povolení vydáno celkem dvacet čtyři. Jednalo se na jedné straně o svazky se svobodnými osobami obvykle z měst, pro něž by poddanský slib přivodil zřetelný sociální pokles, na straně druhé bylo k takovým sňatkům dočasně svolováno v situacích nouze, např. z titulu velké potřeby ženské pracovní síly ovdovělého držitele gruntu, častěji za účelem *„přetržení hříchu"*, tedy k legitimizaci mimomanželského sexuálního styku, který někdy přivodil těhotenství. Sňatky brandýských poddaných s cizími osobami uzavřené bez vědomí vrchnosti byly sice považovány za ilegální, postoj k nim ale nebyl vždy jednotný. V některých případech byla taková manželství ospravedlněna dodatečným poddanským slibem, někdy spojeným s exemplárním trestem[225], v jednotlivých případech ale docházelo také k jejich anulování.[226]

Trvalým kriteriem, které bylo bráno v úvahu při posuzování žádostí o vyhoštění poddaných, byla výše dědického podílu příslušné osoby na panství. Vrchnostenská správa se tak bránila odlivu velkých finančních částek z prostoru panství. Tolerance v tomto směru ovšem byla značná. Ve studovaném materiálu tak nenalezneme žádný případ, kdy by se výše dědického podílu stala sama o sobě důvodem zamítnutí žádosti. Poměrně zřídka také docházelo k propouštění poddaných bez *„spravedlnosti"*, pravděpodobně i z důvodu, že by to odporovalo obecnému úzu a neprospívalo dobrým sousedským vztahům.

Zřetelný posun naproti tomu zaznamenalo hodnocení poddaných z hlediska jejich přínosu pro ekonomiku komorního velkostatku. Této otázce byla naším bádáním věnována již nemalá pozornost, a to i pro prostor komorních velkostatků. Problém využití pracovní síly na feudálním velkostatku se přitom stal jedním ze stavebních kamenů při konstrukci výkladového modelu *„druhého nevolnictví"*, rozvíjeného především marxistickým dějepisectvím.[227] O růstu významu poddanské pracovní síly pro feudální velkostatek v podmínkách rozvoje režijního hospodaření v 16. – 18. století dnes nelze pochybovat. Stejně výrazný je i přelomový charakter třicetileté války, který plně potvrdil i náš výzkum. V naší

[224] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/7, karton 54, složka 1685.

[225] V roce 1691 uzavřel Kašpar Křiva z Kostleního Hlavna bez povolení sňatek s Dorotou Ebertovou, svobodnou osobou z předměstí Mělníka. Protože se však cestou z Mělníka novomanželé *„zastavili"* na zámku v Brandýse a Dorota Ebertová tu složila slib poddanosti, sňatek byl legalizován. SOA Praha, fond Velkostatek Brandýs nad Labem, inv. č. 133, zápis z 11. 12. 1691.

[226] Např. v roce 1684 bylo rozloučeno manželství Matěje Soukupa ze Mstětic, který se bez svolení vrchnosti nechal v Praze oddat se sestrou své zemřelé manželky. Sám Soukup byl vsazen do vězení a žena poslána k otci. SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign, B 37/7, karton 54, složka 1684.

souvislosti si budeme klást otázku, jakým způsobem se tento vývoj odrazil v možnostech poddaných dosáhnout uvolnění z poddanského svazku. Již z předchozího výkladu snad dostatečně zřetelně plyne, že ekonomická hodnota poddanské síly byla pouze jedním z řady rozhodných kritérií. Na rozdíl od většiny ostatních se ovšem jeho váha v průběhu sledovaného období výrazně proměnila. Ačkoliv se tendence k růstu pracovních povinností poddaných i na brandýském velkostatku projevovaly již od poloviny 16. století, do rozhodovacích procesů vrchnostenských a komorních úředníků o hodnotě poddaného pro ekonomiku velkostatku pronikl tento prvek výrazněji teprve v průběhu třicetileté války. V situaci populačního růstu a agrární konjunktury druhé poloviny 16. století nebylo ani pro osedlé poddané problémem dosáhnout vyhoštění, někdy přitom nebylo ani nutné nalézt náhradního zájemce o osazení usedlosti. Dokladem budiž vyjádření hejtmana Mamingara k žádosti Hynka Vrábského z Vrábí o propuštění osedlého poddaného Vávry Tesaře ze Staré Boleslavi z roku 1573. Hejtman se k hodnotě dotyčného pro vrchnostenský důchod vyjádřil následovně:

„O tom člověku Vaší Milosti zprávu činím, že tu v Staré Boleslavi chalup a živnost dosti skrovnou má a na díle což na den vydělá, tím se živí, a tuto, že jeho zlepšení by býti mohlo, propuštění žádá. Aby k čemu zvláštnímu Jeho Milosti Císařské byl, nenacházím, neb na tu chalup k tomu podobný se hned najde, a touž živností dílem nádenním se živiti musí, s zdáním mejm dobře propuštěn býti může..."[228]

Aby bylo možné vyjevit hloubku proměny postojů, kterou přinesla především třicetiletá válka, připojíme dvě vyjádření Hendrycha Dejma ze Střítěže, který hejtmanský úřad zastával o více než sedmdesát let později. V roce 1649 jej komora požádala o názor k žádosti Joana de Arriazagy o propuštění Jakuba Mušky na statek Březiněves, kam dotyčný v průběhu války uprchl, a kde také pojal za manželku jakousi *„zlehčenou osobu"*. V druhém případě hejtman reagoval na požadavek Heřmana Černína z Chudenic o vyhoštění Jana Pečenky z Kochánku na panství Mělník. Dejmovy velmi hutné odpovědi mimo jiné vypovídají mnohé o obtížné situaci venkovského obyvatelstva na sklonku třicetileté války. Proto uvádíme obsáhlejší výňatky z pramenů:

„...nadepsaný Jakub Muška svý dědický spravedlnosti na panství Jeho Milosti Císařské má (jakž z přiloženého rozepsání vyrozuměti ráčíte) 65 kop 49 míšenských grošů. A poněvadž je Vašich

---

[227] E. MAUR, *K utužení feudálních vztahů na komorních statcích v době pobělohorské*; TÝŽ, *Český komorní velkostatek v 17. století.*

[228] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/27.

Milostem dobře vědomé, jakej velkej nedostatek na panství v čeledi jest, nemoha nyní s potřebu jí do mála dvorův dostati, nadto pak, kdy se dvorové vyzdvihovati budou, že jí potřeba velká bude, ten pak nadepsaný Jakub Muška, jsouce mladý, k velké platnosti a Jeho Milosti Císařské službě k prázdnému potahu do dvora za voráče vzat bejti, ve dvoře Jeho Milosti Císařské v tomto nedostatku čeledi posloužiti ... a na živnost budoucně, až by se jiná čeleď neženatá shledati mohla, osaditi může, aby zase lidí do vesnic, an velká potřeba jest, mohlo přibejvati a živnosti osazovati. Vašich Milostem v tom žádného naučení nedávajíc, jak by s dobrejm Jeho Milosti Císařské bylo, lépe nežli já učiniti věděti ráčíte. Sice bude-li se takovejm lotrům, kteří zběhnou a něco zlé učiní, míti šalkovati, a majíce se trestati, je z poddanosti, an toho nezasloužili, propouštěti, jako vysoce rozumní páni toho milostivě považiti moci ráčíte, že z toho nic jiného než škoda Jeho Milosti Císařské, jedno že jiní z toho sobě příklad vezmou, nic dobrého neudělají, ucházeti a na to se, že jim to taky tak půjde, bezpečiti a se vyjednávati z panství a pod jiné vrchnosti dávati budou. A dvorové se kejm osazovati a bez čeledi vyzdvihovati moci nebudou, jakož toho již čerstvej příklad jest, davši s velkou prací čtyři pacholky vyhledati, dva sem z nich dostal, nechtí za sebe rukojmí postaviti, v poutech chodí, jeden se pod Pana Brymunda hostiti z velký svý všetečnosti chce, druhý dal se slyšeti, jak jej pustím, že uteče, třetí vyslanejm mejm z rukou utek a čtvrtý slouživši u Jana Hyky v Třeboraticích v nebytí hospodáře doma, majíce ho vyslanejm mejm vydati, jej sou vyšikovali a na místě syna svého pod companií Pana hraběte z Vrby vejš psaný Hyka jej vymurdýroval a vstřelil. Vašich Milostí poníženě a služebně prosím, poněvadť jest to směl učiniti, že to při mém milostivě ku příkladu jinejm naříditi ráčíte, aby na místě poddaného Jeho Milosti Císařské pacholka do dvora k službě Jeho Milosti Císařské postavil a jej tak dlouho opatřiti povinen byl, dokud by poddaného Jeho Milosti Císařské nepostavil, aby jiní nad tím urazili a lotrů větších z poddaných Jeho Milosti Císařské nedělali.“[229]

„Nadepsaný Jan Pečenka na spravedlivosti své dědické ve vsi Kochánku 97 kop míšenských grošů, kterýž předně z panství Jeho Milosti Císařské před devíti lety zběhl, se pokrýval a před vrchnost stavěti nikdá nechtěl. Druhé bez vůle a vědomí vrchnosti na cizopanství se oženil. Třetí doptavši se ho nyní, majíce sobě od Vašich Milostí poručeno v tomto nynějším nedostatku čeledi, kde a koho se uptati mohu z poddaných Jeho Milosti Císařské, abych do dvora Jeho Milosti Císařské bral a čeládku opatřil. Připověděvši nadepsaný Jan Pečenka, že se do dvora postaví, svou nepravost, vzpouru a neposlušnost dovršovati jinejm všem lotrům, tudy častú, aby žádnej v poslušnosti nezůstával a tou cestou za ním šel, ukazovati, nemaje na panství mělnickém žádného zakoupení se hostiti a trucovati chce. Jestliže jest té Milosti od Vašich Milostí aneb trestání jinejm ku příkladu zasloužil, to vše k milostivému povážení Vašich Milostem podávám. Na něm pak jako na jiném robotném člověku jinak nic nezáleží než, že by nyní k platné službě Jeho Milosti Císařské mohl do dvora za pacholka vzat a potom za hospodáře na živnost (an jich potřeba) osazen bejti, aby se mohly ty poustky zase osazovati.

[229] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/27.

Pokudž ráčíte takovým lotrům (ač tý naděje nejsem) holk pouštěti, je propouštěti a ruky nad tím, aby se to zlý přetrhovalo nedržeti, v tom protestíruji. Když nebudu míti čeládky do dvorů kde bráti, že je nebudu moci vyzdvihovati a tak tudy službu Jeho Milosti Císařské hynouti bude. Nebo již to tak daleko zašlo, že sobě z takových lotrů zběhlých příklad, kteří propuštěni jsou, vzali, koho se koliv kde doptám, že se neb na vojnu psáti aneb pod jinou vrchnost dá a se vyjednává, k službě Jeho Milosti Císařské se dáti nechce."[230]

Ze slov hejtmana Dejma lze odvodit, že bezprostředním důvodem změny postoje vůči poddaným za třicetileté války byl především nedostatek volných pracovních sil pro potřeby dvorové výroby. Za situace depopulace venkova v průběhu třicetileté války, rozvratu vrchnostenské i poddanské ekonomiky a zhroucení trhu pracovní síly byl velkostatek donucen přistoupit k řešení, které bylo ještě ve druhém desetiletí 17. století odmítáno jako neefektivní - k nahrazení námezdní pracovní síly robotou poddaných. Je zjevné, že i hejtman Dejm považoval na konci třicetileté války takové řešení za dočasné, v dalším vývoji se nicméně tento přechod ukázal jako trvalý. Již v 50. letech 17. století tak pozbyly významu robotní normy evidované v urbářích a poddaní byli nuceni robotovat podle potřeby velkostatku. Tato situace se trvale odrazila v přístupu komorní a vrchnostenské správy k propouštění poddaných z poddanského svazku. Na váze získalo kriterium využitelnosti jedince pro ekonomiku velkostatku. Přitom je třeba položit důraz na skutečnost, že popsaná změna postoje výrazněji omezovala pohyb jen u některých skupin obyvatelstva. Největší zájem měl velkostatek na mladých, fyzicky zdatných a socializovaných osobách, které byli schopny zastávat těžké práce v panských dvorech, disponovaly kompetencemi k samostatnému hospodaření a vykazovaly potřebnou míru sociální konformity, vyžadované u poddaných. Oceňováni byli i lidé se specifickými schopnosti, k nimž náležela např. schopnost plynulého psaní, čtení a počítání, využívaní do funkcí šafářů, pojezdných a písařů. Naproti tomu poddaní, kteří nebyli sto dostát požadavkům a normám, které na ně byly kladeny a jejichž chování se tak z hlediska příslušné kultury jevilo jako sociálně deviantní, byli uvolňováni bez větších překážek. Doložit to můžeme prostřednictvím několika vybraných případů. První z nich svědčí o tom, že panství si cenilo především mužské pracovní síly. Když v roce 1648 žádal regent lichtenštejnských panství Vilém Hendrych Odkolek z Újezda o propuštění Alžběty Blažejové z Brázdima, již provdané za jednoho z poddaných na panství Roztoky u Prahy, brandýský hejtman ve svém souhlasném zdání vyjádřil následovně:

[230] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/27.

„Na kteréžto často psané Alžbětě (poněvadž osoba ženská jest a již také s poddaným Jeho Milosti Knížete v manželství zůstává) Jeho Milosti Císařské nic tak nezáleží, vidí-li se jí Vašich Milostem Jeho Milosti Knížeti proti podobné odměně (an již tato druhá osoba, předešle jedna z mužského pohlaví, na grunty Jeho Milosti Knížete propuštěna bude) listem zhostním propustiti.“[231]

Do stejného období náleží případ *„nepořádného“* Martina Jedličky z Kochánku, který se hodlal usadit v pražských městech, a v roce 1649 žádal o propuštění z poddanosti. Hejtman o něm tehdy komoře napsal:

„Na kteréžto Vašich Milostí poručení poslušně zprávu mou pravdivou Vašich Milostem činím a oznamuji, že neadepsaný Martin Jedlička jest svého pacholetství dílu robotnému odvykl, toliko se po Praze potloukati a zaháleti naučil, sedlák z něho již žádný nebude, nebo nic neumí, leda s tím mušketem zacházeti, k službě Jeho Milosti Císařské a k nějaké platnosti za písaře ani pojezdného, že psáti dobře neumí, se nehodí a přes 8 kop 1 groš 3 denáry míšenské, jak z extractu přiloženého, z knih purkrechtních vzatého, lépe vyrozuměti ráčíte, nemá. Ráčíte-li ho chtíti pro jeho dobré a věrné chování při té plokvádě nepřátelské osvoboditi, aby té milosti, jako i jiní užili, součastna učiniti a jej osvoboditi, co při milostivé vůli Vašich Milostí pozůstavuji a zůstávám.“[232]

Totožná praxe existovala i ve druhé polovině 17. století. I tehdy se panství na jedné straně bránilo odlivu potencionálních robotníků a hospodářů a na druhé straně bez větších překážek uvolňovalo ženy a *„nepořádné“* nebo málo fyzicky disponované osoby. V roce 1683 tak neměl hejtman námitek proti propuštění ženy, které slabost končetin neumožňovala vykonávat těžkou práci ve dvorech[233], téhož léta byl i s dědickým podílem 38 kop míšenských grošů uvolněn Václav Krátký, který se *„již v mládí naučil chodit s ručničkou a toulal se a k ničemuž se potřebovati nemohl.“*[234] Také o Anně Buriánkové z Jiřic, která zběhla z panství a *„zkurvila se“*, tvrdil hejtman v roce 1685, že o takové lidi nestojí.[235] Správa panství ale někdy nekladla překážky v odchodu ani manželskému páru, jemuž nedostatek prostředků neumožňoval osadit některý z gruntů.[236] I ve druhé polovině 17. století v řadě případů převládla jiná kriteria, takže ani mladým mužům nebylo nemožné dosáhnout propuštění z poddanského svazku. Např. v roce 1681 byl na statek Hostín *„z ohledu blízkého sousedství“* propuštěn Pavel Čermák z Čečelic, syn osedlého, a to s přihlédnutím ke skutečnosti, že měl

[231] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign B 94/27.
[232] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/27.
[233] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/7, karton 54, složka 1683.
[234] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/7, karton 54, složka 1683.
[235] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/7, karton 54, složka 1685.
[236] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/7, karton 54, složka 1683.

ještě dva bratry, z nichž jeden již vyjevil úmysl převzít otcovský grunt.[237] Poslední dva zmíněné případy ukazují na další ze skutečností, které byly při rozhodování o možnosti migrace zvažovány. Byla to snaha zajistit, aby propuštění poddaného nevedlo k ohrožení stability poddanského hospodářství. K tomu mohlo dojít tehdy, pokud by žadatel byl potencionálním nástupcem na rodičovském gruntu, takže by v případě úmrtí hospodáře za situace nízkého zájmu o zemědělskou půdu hrozilo jeho zpustnutí. Právě z toho důvodu se ve zprávách hejtmanů objevují informace o rodinných příslušnících. Přihlíženo bylo rovněž k tomu, aby odchod pracovní síly z poddanské usedlosti neohrozil její hospodaření. To byl důvod, proč hejtman panství zamítl v roce 1685 žádost Jiříka Viktorina z Ovčár o propuštění pod jurisdikci města Kostelce nad Labem a komorní radové jeho názor respektovali. Hejtman přitom svůj postoj zdůvodnil následovně:

„Načež Vaší Vzácné Excelenci a Milosti povinně zpraviti mohu, že opáčený Viktorin sirotek jest a matku vdovu ve vsi Ovčářích na gruntě osedlou má, ta s tím Viktorinem a ještě druhým synem hospodaří, ležíce pak ta ves právě v hrdle zvěři, jeho bezelstně jak pro hlídání, tak jinou práci potřebuje a bez něho dokonce by hospodařiti nemohla a nemajíce ani on ani ta děvečka, kterou on za manželku pojíti chce dokonce při městě Kostelci žádné grunty, ani jiné k obživení prostředky, ničímž jiným toliko nádenickou prací by se tam živiti musel, z té příčiny, potřebujíce jeho matka při gruntu, za lepší a Jeho Milosti Císařské důchodu užitečnější uznávám, aby on, třebas ženatý, v poddanosti zůstal a matce se živiti pomáhal.“[238]

Důležitým faktorem, který po celé sledované období významně ovlivňoval šance poddaného na uvolnění z poddanského slibu, byla pozice dotyčného v síti sociálních vztahů. Z hlediska dobové terminologie sem náleží především často reflektovaná kategorie *„zasloužilosti“*. Možnost *„vysloužit si“* propuštění z poddanského svazku existovala v obou časových periodách vymezených rokem 1620. Konkrétních cest, které k dosažení pozice *„zasloužilého“* poddaného vedly, přitom byla celá řada. V obecné rovině se jednalo o to, aby poddaný prostřednictvím svého jednání, které by naplňovalo dobové požadavky a normy kladené na příslušnou sociální roli, nebo prostřednictvím zvlášť společensky ceněného činu, byl schopen vytvořit takové společenské vazby, které mu v případě potřeby zajišťovaly uznání od mocensky relevantních jedinců či skupin. K vybudování takové pozice vedla mj. dostatečně dlouhá služba v některém z vrchnostenských úřadů, která mohla být považována za úspěšnou. Především těmto lidem se otevírala příležitost nabýt svobody jako předpokladu

[237] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/7, karton 54, složka 1681.

povýšení vlastního sociálního statutu, spojeného obvykle s touhou vymanit se z prostředí „*chudých*", „*robotných*" nebo „*považených*" venkovanů. Ukážeme si dva takové úspěšné pokusy. Prvním subjektem našeho zájmu bude Jan Cerha, syn chotětovského sedláka Václava Cerhy, který v roce 1612 dosáhl za pomoci přímluv vlivných osob propuštění z poddanosti, a to tak, „*že se bude moci obrátiti i osaditi kdekoliv se mu líbiti bude, však s tou vejminkou, pokud by od Jeho Milosti Císařské budoucně aneb od nás k jaké službě potřebován, vezma odpuštění kdež by koliv v službě zůstával, mimo jiné Jeho Milosti Císařské sloužiti, a to bez všelijaké vejmluvy.*" Svůj pohled na vlastní zásluhy a životní příběh přiblížil ve svém přípisu samotný Jan Cerha.

„*Vaším Milostem poníženě oznamuji, kterak jsouce já, Jeho Milosti Císařské Pana Pana svého nejmilostivějšího k panství brandejskému náležející poddaný, sirotek ze vsi Chotětova rodilej, hned téměř z dětinství mého na zámek Brandejs do kanceláře vzat sem byl, a tu několik let pořád, vždycky se věrně a upřímně v pracech mých a co mi koliv svěřováno bylo chovaje, zůstával. Až teď před některým časem, když mě další potřeba tam na Brandejse nebyla, s jistým vědomím a povolením tehdáž Jeho Milosti Císařské Slavné a Svaté Paměti Pana vrchního hejtmana, Pana Heřmana Černína ku Pánu Kundrátovi Škrétovi Šotnovskému z Závozic na službu sem se dal. U kteréhožto aneb kdekoliv jinde příležitost pro obživení své, jakožto sirotka potřebného najíti moci budu, dále sloužiti oumyslu jsem. I aby mi toho předsevzetí mého od správcův neb hejtmanův jmenovaného panství brandejského hájeno nebylo a já tím volněji své obživení a prospěchu vyhledávati mohl. K Vašim Milostem ve vší pokoře a poníženosti se utíkám a za to pro odplatu boží žádám, že mi toho milostivě přáti a povadž Jeho Milosti Císařské Panu Panu mému nejmilostivějšímu na mně nic nezáleží a tak skrovný díl spravedlnosti dědické do 90 kop grošů, kteráž se každoročně skrovně vykládá, mám, mě z té poddanosti Jeho Milosti Císařské s dotčenou, i která by mi dále náležeti mohla, nápadní spravedlností jménem a na místě Jeho Milosti Císařské propustiti ráčíte.*"[239]

Větší trpělivost musel o několik desetiletí později projevit Jan Václav Cerha z Chotětova, sloužící ve funkci robotního písaře. Když se nejprve v roce 1683 na komoru obrátil s prosbou o propuštění syna z poddanského svazku jeho otec Petr Cerha, komora žádost i přes doporučení a přímluvu hejtmana s odkazem na potřebnost takových vzdělaných lidí pro panství zamítla. Cerha zůstal ve službě další dva roky a v roce 1685, tentokrát z pozice pojezdného a lesního spolupísaře, podal na komoru další žádost o vyhoštění pod jurisdikci města Brandýsa nad Labem, kde se hodlal usadit. Komorní radové sice i tentokrát vyzvali

[238] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/7, karton 54, složka 1686.
[239] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/27.

dotyčného ke „*strpení*", hned v následujícím roce ale Cerhu skutečně propustili na svobodu i s jeho dědickým podílem. Také suplikace jeho otce Petra Cerhy z roku 1683 představuje cenné svědectví o způsobu, jakým bylo možné i ve druhé polovině 17. století poddaným dosáhnout sociálního vzestupu. Pozoruhodná je snaha pisatele zdůraznit „*zasloužilost*" vlastní rodiny poukazem na její přínos pro populační situaci na panství.[240]

„Na Vaší Excelenci a Milost poníženě vznáším, kterak nebožtík Vavřinec Cerha,, Jeho Milosti Císařské poddaný ze vsi Chotětova, otec můj vlastní, po smrti své nás synův zletilých po sobě jest v počtu pět pozůstavil, z nichžto ve vsi Chotětově já a bratr můj Šťastný, ve vsi Popovicích Jan, v Tuřici Jiří a v Předměřicích Daniel, vše na tom Jeho Milosti Císařské panství brandejském, na grunty jsme osedlý a pojmouce sobě každý z bratrův manželky, několiko dítek s nimi zplodili, jakož já s manželkou mou majíce při živobytí patero dítek, z těch nejstaršího Jana, poněvadž pro nedostatek zdraví k hmotné práci způsobný není, dle mé chudoby a nejvyšší možnosti umění literním cvičiti jsem dal, takže již prve u Jeho Milosti Císařské pana hejtmana podotknutého panství brandejského vedle písaře listovního za pachole cancelářské tři a půl léta sloužil a nyní při dotknutém Jeho Milosti Císařské panství za písaře robotního dvě léta v službě zůstává. A znamenajíce to, že následovně tou hřivnou od Pána Boha jemu propůjčenou se obživovati a dáleji lépeji cvičiti a štěstí svého pohledávati oumysl má, jsouce člověk potřebný a nemohouce jakožto otec vlastní jináče jemu v tom předsevzetí jeho napomáhati, jako kdyby poddanosti kmetičné zproštěn byl, že by budoucně, kdyby při Jeho Milosti Císařské panství potřebován nebyl, snázeji služby pohledávati a mezi vzácnými Pány takovou fedrován býti mohl. V kteréžto příčině k Vaší Excellenci a Milostivé vrchnosti milostivé ve vší poníženosti se ucházím a pokorně prosím, že se ke mně potřebnému Jeho Milosti Císařské poddanému, tak milostivě nakloniti a z ohledu napřed položených příčin téhož syna mého listem zhostním na svobodu se vší spravedlností propustiti, milostivě oblíbiti ráčíte..."[241]

Dlouholetá služba ve vrchnostenských úřadech jistě skýtala řadu příležitostí pro vytvoření takové pozice v lokální síti sociálních vztahů, která umožňovala ve vhodné chvíli dosáhnout kýženého sociálního vzestupu, „*zasloužilost*" ale bylo možné prokazovat i jinak. K uvolnění z poddanského svazku mohl vést také zvlášť společensky ceněný skutek, jakým byla např. účast na obraně Prahy před Švédy v roce 1648. Za „*věrné s dobré chování při blokádě švédské*" si tehdy vysloužil propuštění na svobodu poddaný Martin Jedlička z Kochánku.[242] Důležitý nástroj pro zdárný průběh řízení o uvolnění poddaného z poddanského svazku představovaly po celé sledované období také přímluvy vlivných osob a institucí.

---

[240] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/7, karton 54, složka 1683, 1685, 1686.
[241] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/7, karton 54, složka 1683.
[242] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/27.

Rozbor pramenů evidujících každodenní praxi při propouštění a přijímání poddaných z/do poddanského svazku ukázal, že v rozhodovacích procesech kompetentních úředníků se ve vztahu k roku 1620 uplatňovaly jak prvky vykazující dlouhodobou kontinuitu postojů, tak prvky diskontinuity. Po celé sledované období od druhé poloviny 16. do konce 17. století se souběžně uplatňovalo několik kritérií.

1) Reciprocita v migraci poddaných mezi různými feudály byla prakticky neměnným prvkem při posuzování žádostí. Pro možnosti poddaných dosáhnout propuštění z poddanského svazku mělo uplatňovaní této zásady velký význam. Získání podpory ze strany budoucí vrchnosti bylo vzhledem k nutnosti komorních úředníků přihlížet k zachování dobrých „*sousedských*" vztahů s jinými feudály vždy důležitým předpokladem úspěšného vyřízení jejich žádosti. Platí to ve velké míře i pro období po roce 1620, kdy úbytek obyvatelstva a nedostatek pracovních sil ve vrchnostenských dvorech vedl k tomu, že při rozhodovacích procesech pověřených úředníků získávala na váze další kriteria a znatelně větší důraz byl kladen na skutečnou, nikoliv jen proklamovanou vzájemnost.

2) Důležitým prvkem v rozhodovacích procesech vrchnostenských a komorních úředníků byl také postoj k instituci manželství. V něm docházelo ke konfliktu dvou principů. Na jedné straně to byl posvátný statut manželství, které bylo již od starověku v křesťanské věrouce interpretováno jako předobraz Ježíšova svazku s církví a jako bohem zřízená instituce, jejíž podpora byla povinností každého řádného křesťana, na straně druhé vytvářel překážky vzniku manželství zájem vrchnosti o reglementaci poddanského sňatku, který byl v období raného novověku institucionalizován v podobě sňatkového konsensu.

3) Dědický podíl žadatele o propuštění byl rovněž pevnou součástí každého řízení, jako rozhodné kriterium ovšem ve světle studovaného materiálu měla „*spravedlnost*" jen podružný význam. Poddaní byli, zřejmě i s ohledem na obecný úzus a potřebu zachování dobrých sousedských vztahů, obvykle propouštěni i se svým dědickým podílem.

4) Výrazný posun lze naproti tomu sledovat u dalšího kritéria, kterým byl význam dotyčného pro ekonomiku velkostatku. Zde se jako výrazný mezník projevuje třicetiletá válka. Nedostatek pracovních sil, zhroucení trhu práce a ve druhé polovině 17. století pak agrární deprese, provázená malým zájmem o zemědělskou půdu, vedly k tomu, že na váze získala využitelnost příslušné osoby pro práci ve vrchnostenské službě. Největší zájem měl

velkostatek na mladých, fyzicky zdatných a socializovaných osobách, které byly schopny zastávat těžké práce v panských dvorech, disponovaly kompetencemi k samostatnému hospodaření a vykazovaly potřebnou míru sociální konformity, vyžadované u poddaných. Oceňováni byli i lidé se specifickými schopnostmi. Naproti tomu poddaní, kteří nebyli sto dostát požadavkům a normám, které na ně byly kladeny a jejichž chování se tak z hlediska příslušné kultury jevilo jako sociálně deviantní, byli uvolňováni bez větších překážek. I ve druhé polovině 17. století v řadě případů převládla jiná kriteria, takže ani mladým mužům nebylo nemožné dosáhnout propuštění z poddanského svazku. Ženám se vytvářely překážky jen výjimečně. Spolurozhodujícím faktorem byl také ve druhé polovině 17. století zájem na stabilitě držby a hospodaření poddanské usedlosti. Syn osedlého mohl být propuštěn zejména tehdy, pokud měl sourozence, kteří byli ochotni zavázat se do budoucna k převzetí usedlosti, a pokud jeho odchod neohrožoval hospodaření usedlosti.

5) Důležitým faktorem, který po celé sledované období významně ovlivňoval šance poddaného na uvolnění z poddanského slibu, byla pozice dotyčného v síti sociálních vztahů. Z hlediska dobové terminologie sem náleží především často reflektovaná kategorie „*zasloužilosti*". Možnost „*vysloužit si*" propuštění z poddanského svazku existovala v obou časových periodách vymezených rokem 1620. Odrazem pozice jedince v lokální sociální síti byly rovněž přímluvy vlivných jedinců a institucí, které tvořily další z faktorů ovlivňující rozhodování komorních úředníků.

Na základě provedeného rozboru nelze popřít, že v průběhu třicetileté války došlo ke ztížení možnosti pohybu pro některé vrstvy venkovského obyvatelstva, což platilo především o potenciálních pracovních silách pro komorní velkostatek. Na druhé straně, existoval soubor dalších kriterií s vysokou mírou kontinuity, která mnohdy zmíněné překážky relativizovala a která i osedlým poddaným umožňovala dosáhnout propuštění z panství. Poměrně volně a bez výraznějších omezení migrovaly i ve druhé polovině 17. století neosedlé vrstvy obyvatelstva.

III. Třicetiletá válka a venkovská společnost na Brandýsku

1. Nové trendy ve vojenském dějepisectví raného novověku v Evropě.

Vojenské dějepisectví raného novověku získalo v Evropě během posledních patnácti let množství významných impulsů, které otevřely tuto tradiční a v řadě zemí poněkud izolovanou disciplínu novým tématům a metodám, spojeným s paradigmatickou proměnou historické vědy poslední čtvrtiny 20. století.[243] Největší zásluha tu bezpochyby přísluší německému bádání, neboť právě v Německu doznala tematika vojenství a války v historickém výzkumu nejhlubší proměny.[244] Stalo se tak na prvním místě díky integraci této problematiky do výzkumných programů na institucích akademického typu. Pro vývoj této subdisciplíny bylo neméně důležité také uplatnění široké mezioborové a mezinárodní spolupráce. Důležitou institucionální základnou a diskusním fórem nově orientovaného výzkumu vojenské historie raného novověku se v mezinárodním měřítku stal pracovní kruh zřízený v roce 1995 z iniciativy B. R. Kroenera a R. Pröveho pod označením *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*, v jehož rámci se během krátkého období podařilo soustředit několik desítek badatelů z řady evropských i mimoevropských zemí a jemuž přináleží velký podíl na obrovském boomu, který „nové vojenské dějiny" v současnosti zažívají.[245] Vyzdvihnout je

---

[243] K této proměně obecně G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivity k postmoderní výzvě*, Praha 2002; dále srov. Z. R. NEŠPOR-J. HORSKÝ, *Historická antropologie? Metodické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie*, Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny, 2004, č. 1, s. 61-81; M. NODL, *Mikrohistorie a historická antropologie*, Dějiny-teorie-kritika 2, 2004, s. 237-252.

[244] Nové směřování německého vojenského dějepisectví po roce 1990 přehledně nastiňuje R. PRÖVE, *Vom Schmuddelkind zur anerkannten Subdisziplin? Die „neue Militärgeschichte" der Frühen Neuzeit. Perspektiven, Entwicklungen, Probleme*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 51, 2000, s. 597-612; dále B. R. KROENER, *Militär in der Gesellschaft. Aspekte einer neuen Militärgeschichte der Frühen Neuzeit*, in: Thomas Kühne, Benjamin Ziemann (ed.), Was ist Militärgeschichte, Paderborn u. a. 2000, s. 283-299; R. PRÖVE (ed.), *Klio in Uniform? Probleme und Perspektiven einer modernen Militaergeschichte der fruehen Neuzeit*, Wien 1997; J. NOWOSADTKO, *Krieg, Gewalt und Ordnung. Einführung in die Militärgeschichte*, Tübingen 2002; vojenské dějepisectví anglofonních zemí mapuje P. WILSON, *British and american perspectives on early modern warfare*, Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin, ročník 5, sešit 2, 2001, s. 108-117; k situaci ve Skandinávii M. HUHTAMIES, *Kriegswesen und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit in der finnisch-schwedischen Geschichtsforschung*, Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin, ročník 5, sešit 2, 2001, s. 118-127; přehled italského dějepisectví podává C. DONATI, *Militärstrukturen der italienischen Staaten in der frühen Neuzeit: ein Forschungsbericht jüngster Studien*, Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin, ročník 7, sešit 2, 2003, s. 145-167; stav vojenského dějepisectví raného novověku v Rakousku přibližuje M. HOCHEDLINGER, *„Bella gerant alii..."? On the State of Early Modern Military History in Austria*, Austrian History Yearbook 30, 1999, s. 237-277; k domácí situaci srov. IVAN ŠEDIVÝ, *Česká historiografie vojenství 1989-2002. Témata, metody, osobnosti, problémy, kontexty*, Český časopis historický 100, 2002, s. 868-901.

[245] Diskusním a informačním fórem pracovního kruhu se stal bulletin *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*, vydávaný od roku 1997 (do roku 2000 pod názvem *Arbeitskreis Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin*). O činnosti kruhu informují rovněž internetové stránky (http://www.amg-fnz.de), kde jsou v plných textech dostupná i všechna čísla časopisu.

třeba rovněž skutečnost, že nový badatelský směr nalezl velkou odezvu na německých univerzitách, o čemž svědčí rostoucí počet disertačních a habilitačních projektů z posledních let.[246]

Nové vojenské dějiny na jedné straně umisťují do středu svého zájmu výzkum armády jakožto sociálního systému, na druhé straně pak usilují rozkrýváním různých podob vztahů mezi vojáky, společností a jejími klíčovými institucemi o redefinici role armády v raně novověké společnosti. Charakteristické přitom je, že výzkum je veden souběžně jak v rovině státu, tak i korporací a individuí. Z hlediska tematické skladby a metodologie je v inovovaných vojenských dějinách patrný vliv takových proudů historiografie, jako jsou historická antropologie, mikrohistorie, kulturní dějiny nebo dějiny rodu.[247] K výrazným rysům nových vojenských dějin náleží vedle tematické a metodologické pestrosti rovněž postulát emické deskripce, tedy snaha o přiblížení zkoumaných dějů z perspektivy jejich aktérů.[248]

Přestože mnoho důležitých otázek zůstává stále otevřených, nově orientovaný výzkum přináší již dnes v řadě směrů významné poznatky a posuny. Platí to právě tak o sociálním systému vojska, který se postupně zbavuje tradičního jednostranně negativního obrazu,[249] jako i o různých aspektech vztahů vojáků a civilního obyvatelstva.[250] V důsledku moderních výzkumů dochází rovněž k přehodnocování role vojska v některých dříve klíčových konceptech raně novověkého bádání, k nimž náleží např. sociální disciplinace nebo militarizace.[251] Pod vlivem inovativních proudů historiografie je dnes zvýšená pozornost věnována novému zhodnocení životních podmínek vojáků a jejich rodin, do popředí zájmu

---

[246] O těchto projektech průběžně informuje výše zmíněný bulletin *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*. Viz pozn. 4.

[247] R. Pröve, *Vom Schmuddelkind zur anerkannten Subdisziplin?*, 605-612.

[248] Dokladem pestré podoby současného výzkumu jsou reprezentativní sborníky z posledních let, např.: S. KROLL-K. KRÜGER (ed.), *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, Münster-Hamburk-London 2000; M. KAISER-S. KROLL, *Militär und Religiosität in der Frühen Neuzeit*, Münster 2004; H. DUCHHARDT-P. VEIT (ed.), *Krieg und Frieden im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Theorie-Praxis-Bilder*, Mainz 2000; B. VON KRUSENSTJERN-H. MEDICK (ed.), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen 1999; M. MEUMANN-D. NIEFANGER (ed.), *Ein Schauplatz herber Angst. Wahrnehmung und Darstellung von Gewalt im 17. Jahrhundert*, Göttingen 1997; B. KROENER-R. PRÖVE (ed.), *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*, Paderborn 1996; K. BUSSMANN-H. SCHILLING (ed.), *1648. Krieg und Frieden in Europa. Katalog.*, Textbd. I: Politik, Religion, Recht und Gesellschaft, Textbd. II: Kunst und Kultur, Münster 1998.

[249] Srov. např. důležitou práci P. BURSCHEL, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994.

[250] M. KAISER, *Inmitten des Kriegtheaters. Die Bevölkerung als militärischer Faktor und Kriegsteilnehmer im Dreißigjährigen Krieg*, in: B. Kroener, R. Pröve (ed.), Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit, Paderborn 1996, s. 281–303.

[251] R. PRÖVE, *Dimension und Reichweite der Paradigmen „Sozialdisziplinierung" und „Militarisierung" im Heiligen Römischen Reich*, in: H. Schilling (Ed.), Institutionen, Instrumente und Akteure sozialer Kontrolle und Disziplinierung im frühneuzeitlichen Europa, Frankfurt am Main 1999, s. 65-85.

vystupuje otázka důležité úlohy žen,[252] význam a postavení rodiny ve vojenské společnosti, k dalším tématům náleží problematika disciplinace[253], sociální praxe a sociálních vztahů uvnitř vojska, v užším vymezení pak otázka dezercí[254], instituce kvartýrů jako klíčového logistického prvku raně novověkého vojska,[255] výzkum „životních světů", motivací a zkušeností samotných vojáků, vnímání, funkce a zobrazení násilí ve společnosti,[256] problematika obrazu vojáka v nevojenském prostředí nebo otázka strategií, prostředků a mechanismů řadového obyvatelstva vůči válečnému ohrožení.[257] V řadě zmíněných témat se výzkumné pole vojenských dějin pochopitelně prolíná s dalšími badatelskými směry. Nové vojenské dějiny se tak stávají nedílnou součástí současného historiografického diskursu, v němž se do značné míry stírají hranice různých subdisciplín i disciplín.[258] I nadále přitom zaujímá ve výzkumu dějin raného novověku klíčové postavení sled konfliktů třicetileté války.[259]

Nastíněná proměna výzkumu vojenských dějin současně vyžaduje s ohledem na nový způsob kladení otázek rozšíření heuristické základny o takové typy pramenů, které badateli umožňují konstruovat model sociokulturní reality z perspektivy jejích aktérů. Zvýšená pozornost je proto dnes věnována pramenům typu osobních výpovědí[260], novému zájmu se

---

[252] K. HAGEMANN-R. PRÖVE (Ed.), *Landsknechte, Soldatenfrauen und NationalKrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel*, Frankfurt-New York 1998.

[253] P. BURSCHEL, *Zur Sozialgeschichte innermilitärischer Disziplinierung im 16. und 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 42, 1994, s. 965-981.

[254] U. BRÖCKLING-M. SIKORA (Ed.), *Armeen und ihre Deserteure. Vernachlässigte kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1998.

[255] R. PRÖVE, *Der Soldat in der „guten Bürgerstube". Das frühneuzeitliche Einquartierungssystem und die sozioökonomischen Folgen*, in: B. Kroener-R. Pröve (ed.), Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit, Paderborn 1996, s. 191-217.

256 M. MEUMANN, D. NIEFANGER (ed.), *Ein Schauplatz herber Angst.*

[257] M. SCHENNACH, *Der Soldat sich nit mit dem Baurn, auch der Baur nit mit dem Soldaten betragt. Das Verhältnis zwischen Tiroler Landbevölkerung und Militär von 1600 bis 1650*, in: S. Kroll, K. Krüger (ed.), Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit, Münster-Hamburk-London 2000, s. 41-78; B. ROECK, *Der Dreißigjährige Krieg und die Menschen im Reich. Überlegungen zu den Formen psychischer Krisenbewältigung in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, in: B. Kroener, R. Pröve (ed.), Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit, Paderborn 1996, s. 265-280; F. KLEINEHAGENBROCK, *Grafschaft Hohenlohe im Dreißigjährigen Krieg. Eine erfahrungsgeschichtliche Untersuchung zu Herrschaft und Untertanen*, Stuttgart 2003.

[258] Souhrn nejvýznamnějších prací k uvedeným tematickým okruhům přináší studie R. PRÖVEHO, *Vom Schmuddelkind zur anerkannten Subdisziplin?*

[259] Výzkumy z 90. let shrnují B. ROECK, *Diskurse über den Dreißigjährigen Krieg. Zum Stand der Forschung und zu einigen offenen Problemen*, in: H. Duchhardt, P. Veit, Krieg und Frieden, s. 181–193; J. BURKHARDT, *Schlußkommentar und Ausblick*, in: B. von Krusenstjern, H. Medick (ed.), Zwischen Alltag und Katastrophe, s. 595–600; B. ROECK, *Einige offene Fragen und Perspektiven der Forschung*, in: B. von Krusenstjern, H. Medick (ed.), Zwischen Alltag und Katastrophe, s. 609–620.

[260] Upozornit je třeba především na soupisovou práci B. VON KRUSENSTJERN, *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Beschreibendes Verzeichnis*, Berlin 1997 a její úvodní studii; z dílčích prací pak na hojně využívanou edici J. PETERSE (ed.), *Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg.* Eine Quelle zur Sozialgeschichte, Berlin 1993; pohled z perspektivy civilního obyvatelstva reprezentují např. edice W. A. ECKHARDT-H. KLINGELHÖFER, *Bauernleben im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges. Die Stausebacher Chronik des Caspar Preis 1636–1667*, Marburg-Lahn 1998; G. ZILLHARDT, *Der Dreißigjährige Krieg in*

s ohledem na rostoucí význam tištěných médií těší rovněž tiskoviny, a také další formy výtvarného a uměleckého zobrazení války a vojska v raně novověké společnosti.[261] Vedle ambivalentních prvků v zobrazení války a vojáků se rovněž ukazuje, nakolik je třeba při užívání těchto pramenů reflektovat vliv hojně rozšířených stereotypů, stylizací, topoi a rovněž tak konkrétní sociokulturní kontext jejich vzniku.[262]

V průběhu pozdního středověku a raného novověku prošlo vojenství a podoba války na evropském kontinentu rozsáhlými proměnami.[263] Debata o této problematice je v evropském (primárně anglofonním) dějepisectví již několik desetiletí realizována především v rámci výkladového modelu tzv. „vojenské revoluce", jehož základy položil již v roce 1955 britský historik Michael Roberts.[264] Současný evropský výzkum identifikuje řadu znaků této transformace. Z hlediska vedení boje a vojenského zřízení k nim náležejí především zvýšení významu a velikosti pěchoty, která se postupně stala hlavní vojenskou silou, nástup a vývoj palných zbraní a dělostřelectva, nový typ bastionových fortifikací, schopných odolávat palebné síle artilerie, změny v taktice a strategii boje i v organizaci a skladbě armády. Výzkumy dalších badatelů a následně vedené diskuse postupně vedly k tomu, že se původní časově uzavřený koncept jediné „revoluce" rozpadl na množství dílčích inovací, které v průběhu 14.-18. století proměňovaly tvář vojenství a jeho celospolečenské konsekvence v jednotlivých zemích a regionech Evropy. V souvislosti s tím je pochopitelný i pokus C. J.

---

zeitgenössischer Darstellung. Hans Heberles „Zeitregister" (1618-1672). Aufzeichnungen aus dem Ulmer Territoriem. Ein Beitrag zu Geschichtsschreibung und Geschichtsverständnis der Unterschichten, Ulm 1975.

[261] Řadu podnětných studií k tématu zobrazení válečného násilí v různých dobových médiích (obrazový materiál, literatura, deníky, tragédie, opera) přináší sborník M. MEUMANN-D. NIEFANGER (ed.), *Ein Schauplatz herber Angst. Wahrnehmung und Darstellung von Gewalt im 17. Jahrhundert*; dále např. P. CHONÉ, *Die Kriegsdarstellungen Jacques Callots: Realität als Theorie*, in: B. von Krusenstjern, H. Medick (ed.), Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe, s. 409-426; P. BURSCHEL, *Himmelreich und Hölle. Ein Söldner, seit Tagebuch und die Ordnungen des Krieges*, tamtéž, s. 181-194; letáky a další tiskoviny z území německých zemí zpřístupňuje rozsáhlý ediční podnik W. HARMS-M. SCHILLING, *Deutsche Illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1980–1997.

[262] Komplexní a velmi diferencovaný pohled na problematiku zobrazení války a vojska v ikonografickém materiálu 16. století představil M. ROGG, *Landsknechte und Reisläufer: Bilder vom Soldaten. Ein Stand in der Kunst des 16. Jahrhunderts*, Paderborn-München-Wien-Zürich 2002.

[263] K problematice středověkého vojenství srov. H. KORTÜM (Ed.), *Krieg im Mittelalter*, Berlin 2001; P. CONTAMINE, *Válka ve středověku*, Praha 2004; základní poznatky o vývoji středověkého vojenství v českých zemích shrnují *Vojenské dějiny Československa*, díl I. (do roku 1526), Praha 1985.

[264] M. ROBERTS, *The Military Revolution, 1560-1660*, Belfast 1956; publikováno znovu v roce 1967 pod titulem M. ROBERTS, *The Military Revolution, 1560-1660*, in: Essays in Swedish History, London 1967, s. 195-225. Ke klíčovým příspěvkům do dosud probíhající diskuse o „vojenské revoluci" náležejí dále práce G. PARKER, *The „Military Revolution," 1560-1660-a Myth?*, Journal of Modern History, 48, 1976, s. 195-214. Dalším příspěvkem Parkera do diskuse byla monografie z roku 1988, v níž autor položil důraz na význam vojenských inovací pro vzestup moci a koloniální expanzi západu v 16.–18. století a souběžně sledoval procesy obdobné „vojenské revoluci" v mimoevropských částech světa. Srov. G. PARKER, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800*, Cambridge 1988, 1996[2]. Ve druhém vydání z roku 1996 autor navíc reagoval na námitky svých oponentů k prvnímu vydání knihy. Do diskuse významně promluvil také J. BLACK, *A Military Revolution? Military Change and European Society*, 1550–1800, Basingstoke 1991 a C. J.

Rogerse nahradit za těchto okolností pojem „revoluce" novým konceptuálním rámcem, tzv. „evoluce přerušované rovnováhy", který interpretuje vývoj jako kombinaci postupných a skutečně revolučních proměn.[265] Stejně podstatné je, že proměny vojenství a války již dnes nelze chápat jen jako otázku technologických, takticko-strategických a organizačních změn, ale mnohem více jako multikauzální jev, tedy v kontextu souvislostí ekonomického, sociálního, demografického a politického vývoje.[266]

Z hlediska předmětu této studie je důležité, že uvedený sled změn svými důsledky rovněž vedl k proměnám vztahu civilní a vojenské sféry. Ty jednak souvisely s podstatným rozšířením sociální základny vojska jako důsledku prosazení pěchoty a růstem počtu válečných konfliktů a na druhé straně vedly ke stále častější konfrontaci civilních a vojenských světů.[267] Tato problematika se přitom nevyčerpává jen zkušeností přímé destrukce ve válečných zónách, neboť soudobý systém vojenského zřízení, především pak logistického zabezpečení vojska kladl břemeno bezprostřední zkušenosti s vojáky na široký okruh obyvatelstva i mimo oblast přímých vojenských střetů. Všednodenní podoba sociálních interakcí obyvatelstva měst a venkova s vojáky byla ovlivněna řadou vzájemně provázaných okolností. Vedle osobních dispozic a proměnlivého situačního kontextu to byl především systém ubytování a zásobování žoldnéřského vojska, co působilo na motivaci a projevy chování vojáků ve vztahu k civilistům. Za intimní průsečík obou světů – vojenského a civilního – můžeme bez nadsázky spolu s Ralfem Prövem označit světnici měšťanského či venkovského domu.[268] Institut kvartýrů v domech civilního obyvatelstva byl základem systému ubytování vojsk.[269] Spolu s potravinovou závislostí na přilehlých oblastech teoreticky přikazoval kvartýrujícím vojskům respektovat potřebu zachování reprodukčních schopností poddanských a městských hospodářství. Opačný přístup, vedoucí k jednorázové exploataci dostupných zdrojů, pak měl za následek, že docházelo k ohrožení logistického zabezpečení

ROGERS, *The Military Revolutions of the Hundred Years' War*, Journal of Military History, 57, 1993, s. 241-278.

[265] Srov. C. J. ROGERS, *The Military Revolutions of the Hundred Years' War*, s. 277. Autor se tu inspiroval pokusem přírodovědců J. G. Goulda a N. Eldredgeho o nový konceptuální rámec výkladu evolučního vývoje, nazvaný teorií přerušované rovnováhy (orig. punctuated equilibrium evolution).

[266] Srov. např. M. S. KINGRA, *The Trace Italienne and the Military Revolution during the Eighty Years' War, 1567–1648*, The Journal of Military History, sv. 57, č. 3, 1993, s. 431-446. K válce jako fenoménu raně novověkých evropských dějin P. CONTAMINE (ed.), *War and Competition between States*, New York 2000.

[267] K těmto otázkám F. TALLET, *War and Society in early-modern Europe, 1495-1715*, London-New York 1992; B. R. KROENER, *„Die Soldaten sind ganz arm, bloss, nackend, ausgemattet." Lebensverhältnisse und Organisationsstruktur der militärischen Gesellschaft während des Dreissigjährigen Krieges*, in: K. Bussmann-H. Schilling (ed.), 1648. Krieg und Frieden in Europa. Katalog., Textbd. I: Politik, Religion, Recht und Gesellschaft, Münster 1998, s. 285-292; P. BURSCHEL, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*.

[268] R. PRÖVE, *Der Soldat in der „guten Bürgerstube*, s. 192.

vojsk, což působilo zpětně na jejich ovladatelnost a využitelnost. Politické reprezentace i vojenská velení si toho byly vědomi a požadavek rovnováhy mezi možnostmi civilního obyvatelstva a nároky vojsk promítaly do normativních a disciplinačních opatřeních, určujících pravidla interakcí vojáků a obyvatelstva. Nerespektování těchto pravidel pak bylo postihováno sankcemi.[270] Jak to na příkladu vojsk katolické ligy ukázal Michael Kaiser, obyvatelstvo bylo v průběhu třicetileté války vnímáno jako důležitý vojenský faktor. Přitom hrála roli nejen otázka zásobování a ubytování, civilního obyvatelstva bylo třeba také na opevňovací práce, dopravu nebo jako zdroje informací. Z řad civilistů bylo možné doplňovat vojsko, běžné byly snahy o využití nespokojenosti obyvatelstva k vyvolání povstání v týlu nepřítele. Nepříznivý postoj civilistů naopak přinášel vojskům řadu komplikací. Není proto divu, že vojenská velení vyvíjela snahu získat si náklonnost obyvatelstva a reflexe hmotné nouze obyvatel měst a venkova, která se objevuje ve vojenské korespondenci, často zohledňovala právě rizika a problémy, jež odpor řadového obyvatelstva přinášel vojskům.[271]

Třebaže byl postoj civilního obyvatelstva vůči vojsku v závislosti na situačním kontextu ambivalentní a také typologie vzájemných interakcí se neomezovala jen na akty násilí a obrany proti němu, konflikt hrál ve vzájemných vztazích podstatnou roli. Každodenní praxe vzájemného kontaktu obou světů pochopitelně nebyla jen odrazem normativních aktů a disciplinačních opatření. Do hry vstupovalo množství dalších okolností. Jednou z nich byla omezená schopnost vojenského velení udržet kázeň a disciplínu řadových vojáků, špatné fungování systému odměňování a zásobování vojsk nebo defraudační chování velících důstojníků. Za situace hmotné nouze pak mělo násilné chování vojáků často charakter instrumentální agrese.

Konfliktní situace, které provázely koexistenci vojenského a civilního prostředí, měly ovšem ještě hlubší příčinu. Byl to samotný systém hodnot a vzorů chování vojáků, který byl vůči většinovému civilnímu prostředí v řadě aspektů natolik odlišný, že nabýval podoby specifické subkultury.[272] Zajímavý pokus o výklad zdroje rozporů mezi vojáky a obyvateli venkova a měst učinil Michael Kaiser, který za příčinu množství konfliktů označil

---

[269] Bádání dosud systému kvartýrů a jeho sociálním důsledkům, a to i v širším středoevropském kontextu, věnovalo jen minimální pozornost. K tomu srov. R. PRÖVE, *Der Soldat in der „guten Bürgerstube"*, s. 192.

[270] Nesčetné množství dokladů regulace a kontroly chování vojáků v našem prostředí obsahuje regestová edice V. LÍVY, *Prameny k dějinám třicetileté války,* díl III-VIII., Praha 1951-1957, passim.

[271] M. KAISER, *Inmitten des Kriegtheaters. Die Bevölkerung als militärischer Faktor und Kriegsteilnehmer im Dreißigjährigen Krieg*, in: B. Kroener, R. Pröve (ed.), Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit, s. 281–303.

[272] P. BURSCHEL, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994.

antagonismus životních světů (Lebenswelt) vojáků a civilistů.[273] Životní svět vojáků se na jedné straně podle Kaisera vyznačoval otevřeností ve smyslu oboustranné schopnosti směny jednoho životního způsobu za druhý, na druhé straně však náležely k charakterizujícím znakům vojenského světa statut okrajové, stigmatizované skupiny vyloučené ze stavovské společnosti a vlastní sebeobraz, jehož významným prvkem bylo násilí. Specifická kultura násilí působila jednak jako integrační prvek vojenského světa, jednak sloužila skrze útoky na majetek a čest nevojáků k vymezování a manifestaci vlastní sociální hodnoty (převahy) vůči civilnímu světu. Skvostné oblečení, bohatá strava, kořist a útoky na čest civilistů posilovaly pozici jedince uvnitř vojenského tábora a současně směřovaly ke kompenzaci tendenčně negativního obrazu vojáků ve společnosti. Za přínos takového výkladového modelu můžeme považovat skutečnost, že v něm v řadě případů zdánlivě nesmyslné excesy násilí a brutality získávají sociální logiku.

Vztah vojenského a civilního prostředí byl v období 16. a 17. století naplněn řadou potenciálně konfliktních prvků, přesto představoval otevřený střet pouze jednu z tváří válečného všedního dne. Obyvatelstvo také nebylo vydáno napospas vojenské zvůli, ale naopak disponovalo širokou škálou mechanismů a prostředků, které mu nezřídka skýtaly možnost úspěšně čelit negativním dopadům války. Zvýšená spotřeba vyvolaná rostoucí poptávkou vojáků po životních potřebách mohla vést i k dočasné válečné konjunktuře. Rozkrytí škály těchto strategií na omezeném prostoru jednoho panství bude cílem následujícího pojednání. Významným zdrojem informací o všech konsekvencích plynoucích ze stýkání vojenského a civilního prostředí a nástrojem utváření souboru strategií pro takovou interakci byla bezprostřední zkušenost obyvatel venkova a měst s vojáky a válkou. Dříve než přistoupíme k analýze důsledků třicetileté války pro všední den venkovského obyvatelstva v rámci omezené prostorové jednotky panství, budeme proto věnovat pozornost rozsahu zkušenosti české společnosti s vojáky a válkou v období předcházejícím.[274]

---

[273] M. KAISER, *Die Söldner und die Bevölkerung. Überlegungen zu Konstituierung und Überwindung eines lebensweltlichen Antagonismus*, in: S. Kroll, K. Krüger (ed.), Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit, Hamburg 2000, s. 79-120.

[274] Pramennou základnou předloženého pojednání je hlavně fond Staré militare, uložený v Národním archivu v Praze, zprostředkovaný edicí V. LÍVY, *Regesta fondu Militare archivu ministerstva vnitra RČS v Praze*, díl 2, 1590-1617, Praha 1938.

2. Přímá zkušenost české společnosti venkova a měst s vojáky a válkou v období před rokem 1618.

Je známým faktem, že české země nebyly po většinu 16. a na počátků 17. století dějištěm rozsáhlejších vojenských konfliktů. Předpokládá se, že dlouhé období míru bylo jedním z významných faktorů příznivě působících na oživení populačního a ekonomického růstu v šestnáctém století.[275] V následujícím textu se pokusíme poukázat na skutečnost, že přesto nelze tvrdit, že by společnost českých zemí stanula na prahu třicetileté války zcela nepřipravena na realitu interakce civilního a vojenského prostředí.[276] Pozornost přitom bude věnována dvěma hlavním událostem, v nichž se ve čtvrtstoletí před vypuknutím třicetileté války utvářela zkušenost řadového obyvatelstva s vojáky a válkou. Jde o novou fázi vojenského konfliktu s Tureckem z let 1593 – 1606 a vojenské akce související s rozkolem uvnitř habsburského rodu v letech 1606 – 1611. Přímá zkušenost obyvatelstva s vojenským prostředím nabývala v průběhu těchto konfliktů dvou základních podob. Na jedné straně to byl kontakt s vojsky, která pobývala na našem území, na druhé straně pak účast na veřejných hotovostech, které byly ve sledovaném období opakovaně svolávány a umožňovaly nemalé části populace obeznámit se zblízka s realitou vojenského života.

2.1. Válka s Tureckem 1593 - 1606

Nová fáze vojenského konfliktu s Tureckem z let 1593 - 1606 měla řadu důsledků ve sférách ekonomického, politického i společenského života habsburské monarchie a v různé míře a v různé podobě ji pocítila většina obyvatel. Nemalá pozornost byla již českým dějepisectvím věnována ohlasu, který v předbělohorské společnosti zanechávalo nebezpečí spojené s tureckou expanzí[277], zevrubně byla zkoumána i otázka podílu českých zemí na obraně habsburské monarchie.[278] Militarizace ekonomiky se v českých zemích, které byly, vyjma Moravy, v relativně bezpečné vzdálenosti od bojových linií, projevovala v první řadě v rostoucím tlaku na finanční a vojenský příspěvek. Jednání o jeho výši, tvořící hlavní náplň

[275] L. FIALOVÁ-P. HORSKÁ-M. KUČERA-E. MAUR-J. MUSIL, M. STLOUKAL, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998[2], s. 87.

[276] Rozměr zkušenosti české společnosti s vojenským prostředím podle mého názoru není někdy doceňován. Z prací poslední doby srv. např. M. KOLDINSKÁ, *Vpád pasovských a soudobé české myšlení*, Dějiny a současnost, 6, 1991, s. 15-20; TÁŽ, *Válka a všední den. Odraz třicetileté války v každodenním životě české šlechty*, Historie a vojenství, 50, 2001, č. 1, s. 10-23.

[277] Reflexi staršího bádání najdeme ve studii J. PÁNKA, *Turecké nebezpečí a předbělohorská česká společnost*, Studia Comeniana et historica, XI/23, 1981, s. 53 - 72; k recepci „*turecké*" literatury nyní především T. RATAJ, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002.

zemských sněmů, tak přinesla v krátké době razantní navýšení daňového zatížení všech vrstev obyvatelstva.[279] Naproti tomu podle dosavadního stavu znalostí nenabízelo odlehlé válčiště i přes celní a hospodářská opatření státu dostatek podnětů pro domácí výrobu a obchod, ve většině odvětví beztak omezené na místní a regionální trhy.[280] Jednu z mála výjimek představovalo v důsledku zvýšené potřeby potravin zemědělství.[281] Nákup a dovoz proviantu na uherské bojiště realizovala řada obchodníků z různých oblastí českých zemí. Mezi držiteli privilegií, osvobozených z cel a mýt tak najdeme kupř. měšťany z pražských měst, Jihlavy, Jablonného, Vodňan nebo Nisy.[282] V roce 1601 vyjednával o nákupu žita a ovsa s českými feudály přímo komisař pomezních cel, obilí v českých zemích nakupoval i nejvyšší proviantmistr Jan Bernard Fünfkürchen.[283] Vnitřní trh se zemědělskými výrobky byl ale dozajista ovlivňován i přítomností desítek tisíc vojáků, kteří v průběhu války pobývali na našem území.[284] Značně nepříznivý vliv na ekonomiku venkova a měst měla naproti tomu opatření v oblasti vnitrozemské dopravy, především nucené dodávky koní, vozů a přípřeží a povinná mobilizace formanů.[285]

Omezené možnosti české ekonomiky a relativní odlehlost Čech od válečné fronty spolu s centralizačním a rekatolizačním kurzem habsburského domu tak do značné míry limitovaly zájem většiny politické reprezentace české stavovské obce na aktivnějším zapojení do obrany monarchie.[286]

Postoj většinového obyvatelstva venkova a měst, stojících stále zřetelněji mimo politické dění, byl ve světle dochovaných pramenů více než vzdáleným tureckým nebezpečím ovlivňován negativními důsledky vojenských opatření pro každodenní život. Pro poddané a

---

[278] Dlouhou tradici bádání kriticky shrnuje J. PÁNEK, *Podíl předbělohorského českého státu na obraně střední Evropy proti osmanské expanzi*, Český časopis historický, 36, 1988, s. 856-872; 37, 1989, s. 71-84.

[279] Přehled o jednání zemských sněmů podává edice *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*, díly VIII.-XI., Praha 1895 - 1941. K růstu daňového břemene O. PLACHT, *České daně 1517-1652*, Praha 1924; M. VOLF, *Nástin správy české berně v době předbělohorské*, in: Sněmy české, XI, sešit 1, Praha 1941; kriticky k důrazu staršího bádání na vysoký podíl daňového zatížení českých zemí ve vztahu k ostatním částem monarchie J. PÁNEK, *Podíl předbělohorského českého státu*, s. 867-870.

[280] J. PÁNEK, *Podíl předbělohorského českého státu*, s. 77-79. Vývoz zboží na uherskou frontu byl realizován, třebaže patrně ne ve větší míře, i jednotlivci z řad městských řemeslníků. Např. pražský staroměstský švec Jan Plch dodával obuv pro vojsko. Viz V. LÍVA, *Regesta fondu Militare*, díl II., Praha 1938, s. 129.

[281] Jiným hospodářským odvětvím, které bylo v souvislosti s válkou významně podporováno, ale stejně tak i regulováno, představovala produkce ledku draselného (sanytru), který musel být povinně dodáván státním výkupným střediskům. Desítky opatření najdeme v edici *Sněmy české* i v edici V. LÍVY, *Regesta fondu Militare*, díl II, Praha 1938, passim.

[282] V. LÍVA, Regesta fondu Militare, díl II, Praha 1938, s. 10, 154, 183, 289, 294, 311.

[283] V. LÍVA, Regesta, II, s. 217-222. K dodávkám obilí v řádu tisíců strychů se zavázala řada šlechticů, mj. Petr Vok z Rožmberka, Adam ze Šternberka, Kašpar Kalpíř ze Sulevic, Bohuslav Malovec z Malovic, Častolár z Dlouhé Vsi, Přech z Hodějova. Obilí bylo shromažďováno v Českých Budějovicích.

[284] Viz níže.

[285] Desítky dokladů lze nalézt v edici V. LÍVY, Regesta, díl II., passim. K této otázce i J. PÁNEK, *Podíl předběohorského českého státu*, s. 78.

[286] J. PÁNEK, *Podíl předbělohorského české státu*, s. 81-82.

měšťany představovaly reálně větší ohrožení než Turci žoldnéřské oddíly, které se v českých zemích formovaly nebo skrze ně směřovaly do Uher. Dokladem jsou stovky stížností na jednání vojáků, které přicházely z venkova a měst k centrálním orgánům země.[287] Rozměr této zkušenosti přitom nelze podceňovat. Třebaže přesná čísla neznáme, dostupné prameny dokládají, že v období patnáctileté války bylo jen v Čechách a na Moravě zmustrováno více než padesát tisíc žoldnéřů.[288] Toto číslo přitom nezahrnuje pomocný vojenský personál, rodinné příslušníky vojáků[289] a stranou zůstávají také pohyby vojsk, související s aktivizacemi zemské hotovosti a oddíly či jednotlivci, kteří českými zeměmi jen procházeli. Příčinou takové komunikační vytíženosti českých zemí byla jejich geografická poloha na spojnici německých zemí a uherské fronty. Právě odtud přicházela většina žoldnéřských jednotek, najímaných s povolením a z prostředků svolených stavy českých zemí. Největší zátěž tak nesla místa ležící při významných komunikacích a lokality, vybírané k provádění vojenských mustrunků. Na Moravě to byla města jako Brno, Olomouc, Znojmo, Jihlava, Uherské Hradiště, Hustopeče, Vyškov, Svitavy, Lanškroun, v Čechách probíhaly přehlídky a odvody žoldnéřských vojsk v Chebu, Plzni, Domažlicích, Klatovech, Českých Budějovicích, Táboře, Pelhřimově, Nymburku, Čáslavi, Slaném, Mladé Boleslavi, Hradci Králové a Chrudimi.[290] Pobyty vojáků v těchto místech někdy trvaly řadu týdnů a nezasahovaly jen samotná města, ale často i dosti široké okolí. Příkladem může být pěší pluk Alexandra Felina, který čekal od června do srpna 1595 na mustrunk v západních Čechách. Tři tisíce vojáků bylo ubytováno v široké oblasti mezi Plzní, Stříbrem, Horšovským Týnem, Domažlicemi, Klatovy, Sušicemi a Rokycany a působilo tu obyvatelstvu nemalé škody.[291] Na území českých zemí ale nepřicházela jen vojska, najímaná z prostředků svolených zemskými reprezentacemi. Mustrována tu byla i vojska říských stavů[292], a to přesto, že zemským sněm od roku 1596 každoročně vznášel vůči císaři požadavek, aby se tak nedělo.[293] Především na sklonku patnáctileté války se pak stávalo, že do českých zemí přicházely vojenské oddíly vracející se z bojiště, aby si tu vynutily vyplacení dlužného žoldu.[294] V květnu 1606 došla situace

[287] Shromážděny jsou především v edici V. LÍVY, *Regesta*, díl II., passim, částečně v edici *Sněmy české*.
[288] K minimálnímu počtu lze dojít s pomocí pramenů publikovaných v edicích *Sněmy české* a *Regesta fondu Militare*.
[289] Jistou představu o počtu žen, doprovázejících žoldnéřská vojska nabízí údaj z července 1595, kdy podle zpráv městské rady v Domažlicích bylo v městě kvartýrováno 312 pěších vojáků, 60 jejich žen a neuvedený počet dětí (V. LÍVA, *Regesta*, s. 170).
[290] V. LÍVA, Regesta, II, passim.
[291] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 165, 166, 169-172, 174, 176, 179.
[292] Dělo se tak v letech 1594, 1595 ale i později. Např. v roce 1600 bylo v Domažlicích mustrováno 1000 jezdců, svolených stavy franského kraje (V. LÍVA, *Regesta*, II, 222).
[293] Prvně Sněmy české, IX, 265-266.
[294] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 290, 299, 314, 317.

dokonce tak daleko, že král byl nucen k obraně země před těmito oddíly vyhlásit veřejnou hotovost.[295]

Sociální interakce civilního a vojenského obyvatelstva přinášela řadu konfliktních situací. Ve sféře každodenních vztahů přinášel nejvíce problémů soudobý systém vojenské logistiky, který přenášel břemeno ubytování a zásobování vojáků na řadové obyvatelstvo. Třebaže náklady vojáků měl v teoretické rovině finančně pokrývat žold, který pobírali, praxe byla dosti často odlišná. V hierarchii škod, které žoldnéřské jednotky způsobily během patnáctileté války na českém území, přední místo zaujímají dluhy za poskytnuté ale neuhrazené požitky, dosahující v některých případech řádu tisíců kop grošů[296], následované stížnostmi na loupeže a násilné chování vojáků především vůči poddaným na venkově.[297] Někdy se vojáci při výpravách za kořistí nezastavili ani před útokem na panské sídlo.[298] Vůči údajům stížností o výši škod je sice na místě zachovávat jistou opatrnost, ale nelze je bezdůvodně odmítat, zejména tehdy pokud byly podloženy písemnými kvitancemi vojsk za odebrané zboží.

Neustávající výzvy nejvyšších míst k zachování disciplíny měly patrně na chování vojáků jen malý efekt. V situacích, kdy vojáci byli nuceni ospravedlňovat své jednání, uváděli jako důvody svého počínání pohledávky na žoldu a vysoké ceny potravin.[299] V červenci 1594 tak podle zprávy mustrkomisaře Ditricha ze Schwendi samotní franští jezdci žádali, aby pro velkou drahotu všech potřeb byli již zmustrováni a odvedeni pryč z Tábora a okolí. Ze stejného důvodu údajně vojáci odmítali kvartýry ve městě a raději se zdržovali v okolních vesnicích, kde sedlákům působili velké škody.[300] Snahy dodavatelů potravin o maximalizaci svých zisků jsou doloženy i později a obyvatelstvo bylo nejednou napomínáno, aby vojákům účtovalo *„slušné ceny"*.[301]

Možnosti udržet disciplínu vojáků byly skutečně jen omezené. Sociálně deviantnímu chování nejenže nedokázali zabránit komisaři a krajští hejtmani, kteří podle sněmovních usnesení měli vojska doprovázet skrze zemi, ale v některých případech ani sami velitelé.

---

[295] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 323.

[296] Příkladů je řada. V lednu 1603 tři tisíce brunšvických vojáků protrávilo během pouhých tří nocí v pražských městech 3800 kop grošů (V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 249). Podle zprávy dvorské komory z prosince 1602 zůstaly za 2000 jezdci, svolenými českým sněmem, výlohy a škody ve 39 městech a vesnicích v celkové hodnotě 8095 kop grošů (TAMTÉŽ, s. 244). Pelhřimovští vynaložili v říjnu a listopadu 1605 za osmitýdenní pobyt pěšího regimentu Viléma Vratislava z Mitrovic více než 6500 kop míšenských grošů. (TAMTÉŽ, s. 305).

[297] V. LÍVA, *Regesta*, II, passim.

[298] O dvojím pokusu 50 franských jezdců vloupat se do zámku v Chýnově informoval v červenci 1594 Jan Malovec z Malovic (V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 34).

[299] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 29, 30, 40, 202.

[300] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 30.

[301] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 231. Např. v roce 1602 tak obyvatele loketského a chebského kraje napomínal Rudolf II.

Jeden z takových případů, ústících v otevřenou vzpouru, se odehrál v březnu 1596 v Pelhřimově a okolí, kam se z Moravy dostavilo několik set jízdného a pěšího lidu z pluku Alexandra Felina. Pěšáci, kteří tvrdili, že jim hejtman zůstal šest měsíců dlužen za žold, obklopili hospodu, v níž byl ubytován a prohlásili, že jej nepropustí, dokud jim nebude dlužná částka vyplacena. Respekt si nedokázal zjednat ani nejvyšší pluku Felin, který po svém příjezdu na místo vyzval vojáky k jednání o zaplacení. Smlouvě s českými stavy, kterou jim ukázal, vojáci nevěřili a hlučně se domáhali zaplacení celé sumy. Když je požádal, aby počkali několik dní než dojdou peníze, vojáci to odepřeli, vyhrožovali Felinovi smrtí a nakonej jej i s hejtmanem a nejvyšším lajtnantem uvěznili ve světnici místní hospody a nedopustili, aby jim bylo podáváno jídlo a pití. Násilí pokračovalo dále. O dva dny později vojáci vyvlekli hejtmana Kryštofa z Arkenschocku z jeho příbytku na ulici, rozbili mu obličej a následně osvobodili všechny své druhy, které Felin nechal uvěznit.[302] Situace, kdy vojenské skupiny ze své vůle přicházely do Čech, aby si tu vynutily vyplacení žoldu, narůstaly, jak již bylo uvedeno především na sklonku války.

Ani obyvatelstvo měst a venkova nebylo vůči jednání žoldnéřských vojsk, které je poškozovalo, bezbranné. Na jeho ochranu byla prakticky neustále nejvyššími orgány vydávána opatření disciplinačního rázu, o ochraně země před nenáležitými mustrunky a durchcuky jednal od roku 1596 každoročně zemský sněm. Podle sněmovního usnesení z roku 1597 skládali plukovníci a rytmistři vojsk vstupujících do země povinně revers, kterým se zaručovali, že všechny dluhy a škody, které způsobí, budou uhrazeny z jejich žoldu.[303] Taková praxe přitom byla obvyklá již dříve.[304] Pozdější sněmovní snešení umožnilo umořovat dlužné částky z daňových pohledávek státu.[305] Odškodnění získávali obyvatelé měst a venkova součinností s městskými radami, vlastními vrchnostmi a vrchnostenskými úředníky. Zvláštní ochrany se těšila komorní panství a královské obory, ve městech pak sídla královských úřadů, kam nesměli být vojáci vůbec vkládáni.[306]

I samotné vrchnosti se někdy aktivně, i přes nebezpečí, kterému se vystavovaly, zapojovaly do ochrany vlastních poddaných. Učinil tak v roce 1605 Jan Sádlo z Vražného a na Hlinici, který se osobně obrátil na 150 pěších vojínů, kvartýrovaných v jeho dvou vesnicích, aby poddaným, k nimž se podle jeho slov vojáci chovali jako *„ten nejlítější nepřítel"*, nahradili způsobenou škodu. Výsledkem ovšem bylo jen to, že dotyčný byl sám od

[302] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 192-193.
[303] Sněmy české, IX., s. 418.
[304] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 202.
[305] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 246, 265, 296.
[306] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 197, 199, 272.

vojáků několik dní vězněn.[307] Jindy byla spolupráce poddaných s vlastními pány úspěšnější. Když v září 1606 na 60 vojáků Hohenlohovy jízdy odbočilo ze silnice do vsi Staré Žleby a střelnými zbraněmi a kordy tu vážně zranilo několik venkovanů, mezi poddanými nastalo velké pobouření. Jen s obtížemi se podle vlastních slov Václava Chotounského z Nebovid podařilo zabránit vzpouře poddaných. S jejich pomocí pak vojáky pronásledoval, dostihl a zajal původce incidentu, který byl uvězněn.[308]

Kolektivní akce odporu představovaly další z forem, které umožňovaly obyvatelstvu čelit vojenskému nebezpečí. K vážnému násilnému střetu poddaných s vojskem došlo např. v červenci 1604 poblíž Chrudimi. Podle dostupných zpráv byly reakcí na rozhodnutí ubytovat v okolí města některé z 2100 pěších vojáků nejvyššího Purkharta Roswurma, kteří měli být ve městě mustrováni. Agrese poddaných se obrátila nejen vůči samotným vojákům, ale také vůči ženám a dětem, které je doprovázeli. Počty mrtvých vojáků měly být značné.[309] Ještě dříve vzbudil nemalý ohlas velký násilný střet, který se na počátku září 1597 odehrál na Novém Městě Pražském. Jeho aktéry byli na jedné straně vojsko Valonů, naverbované z prostředků svolených zemským sněmem, na straně druhé pak Pražané. Zevrubný popis událostí, podává v mnoha směrech výmluvné svědectví o podobě interakce civilního a vojenského prostředí. Zaslouží si proto hlubší pozornost.[310]

Incident, na jehož konci zůstalo na pražských ulicích ležet 29 mrtvých těl, sice začal podle zpráv potvrzených oběma stranami vcelku nevinným *„žertem"* jednoho z Valonů, tedy přesněji řečeno drobnou šikanou, nicméně z pohledu Novoměstských šlo v zásadě o logický důsledek nevázaného, kriminálního a tedy nepřijatelného chování vojska, které se projevovalo již od jeho vstupu na české území. Pražské události nebyly prvním násilným střetem Valonů s domácím obyvatelstvem. Již po cestě do Prahy, která vedla podél Ohře přes Cheb, Kadaň a Louny, se vojáci podle Pražanů *„lehkomyslně a hovadsky chovali a lidem braním, drancováním škody nenabyté činili."* S těmi, kteří v sobě nalezli dost odvahy k odporu pak *„nekřesťansky nelidsky zacházeli, některé osekávali, zohavěli, některé i pomordovali."* Již na cestě vojska do pražských měst tak zemřelo více než 11 lidí. Se snahou naklonit si přicházející vojáky a alespoň zčásti saturovat jejich potřeby, darovali pražští měšťané Valonům po čtyřech vozech sena a slámy a údajně k vlastní tíži se rozhodli prodávat vojákům obrok za *„slušné a mírné"* ceny. Ani to však příchozím nebránilo v nevázaném chování, takže přesto *„po hospodách nikdy za obrok a na díle za pokrmy nic neplatili"* a mimo to navíc

[307] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 304-305.
[308] V. LÍVA, *Regesta*, s. 335.
[309] V. LÍVA, *Regesta*, s. 275-276, 270-271; *Sněmy české*, X, s. 627.
[310] *Sněmy české*, IX, s. 471-473, 480-482.

„nezbedně se chovali, řečí i skutkem lidem příčinu k nepokoji dávali, zvláště pak, chtějíce od nich darmo své i své čeládky i hovádek dostatečné opatření, jak od pokrmů i nápojů míti." Pokud některý z měšťanů nebyl schopen či ochoten podělit se s *„hosty"* o vlastní zásoby, *„outok na něj činíce do komor a sklepů jich sou se dobývali, zámky sráželi, veřeje vybíjeli, drancovali a co se jim vidělo ubohejm, an na to žalostivě hledíce oust otevříti nesměli, brali."* Do domů těchto nešťastníků navíc *„brali kuběny"* a *„s nimi nenáležitě (ráčí Vaše Císařská Milost odpustiti) sodomsky proti pánu Bohu svou vůli provozovali."* Vedle nekonvenčních forem sexuálního styku vojáci dle svědectví Pražanů činili i jiné *„prvy nikdy neslýchané skutky neřádné"*, spočívající v *„odhalování a obnažení a před ženským pohlavím při stolích a pokrmích nestydatým ukazování přirození svých."* Sexuálnímu zneužití neunikly ani mnohé ženy hospodářů ve městě i mimo Prahu. Zvláštní pozornosti vojáků se těšilo i venkovské obyvatelstvo, mluvou pramene *„sedláčkové potřební"*, kterým Valoni násilně odnímali koně a zpeněžovali je v pražských městech. Když Pražané vojákům zcizené koně zabavovali, realizovali jejich prodej skrze vlastní čeládku, *„která jinou cestou za nimi do Prahy se brala"* a na avízo svých pánů o aktivitě měšťanů *„teprva za nimi druhej a třetí den přišli a takové klisny a koně po domích a hospodách rozprodávali."* Podle Pražanů bylo lze v chování žoldnéřů nalézt i národnostní resp. jazykový podtext. Když vojáci v sobotu 6. září napadli venkovany jedoucí z města, s nimiž podle svého zvyku *„nekřesťanky, dosti by Turek byl, zacházeli"*, jejich rukám neunikl především ten, *„který se s nimi smluviti neuměl a Čech byl."* V této atmosféře došlo 5. září 1597 ke zmíněnému velkému konfliktu. Na jeho počátku byla skupina čtyř Valonů, která se toho dne, neznámo v kterou hodinu, ubírala ze Starého na Nové Město pražské. Dva z vojáků byli oblečeni do luxusních červených aksamitových šatů, zbylí dva měli prosté kožené oblečení. Hlavní osobou tu byl v aksamitu oděný fendrych Johan z Syncigu. Poté co skupina dorazila na Koňský trh pojal fendrych úmysl, dle své vlastní interpretace, zažertovat si s Pražany. Začal tedy některé z kolemjdoucích chytat za vousy na bradě a třást jimi tak silně až dotyčným *„zuby klapaly"*. Ve svérázném humoru, který byl ze strany postižených vnímán jako šikanování, pokračoval dále. V místě, kde se prodávalo obilí, nabíral do hrstí oves a *„tím vovsem lidem mezi voči jest házel, což vše jemu snesli."* O malý kus dále potkal měšťana vracejícího se ze strážní služby. I jeho chtěl ponížit. Když se mu dvakrát nepodařilo vyrazit dotyčenému z ruky halapartnu, vytáhl svůj tulich a udeřil jej do pravé ruky. Teprve nyní napadený upustil svou zbraň. Fendrych ji ihned odhodil do blízké strouhy bláta. Ani tentokrát se postižený nenechal vyvést z míry. Když fendrych poodešel, vytáhl ji z bláta a slámou očistil. Na rohu Koňského trhu a Vodičkovy ulice stejným způsobem napadl skupinu strážců. Ti, kteří jej doprovázeli, reagovali na vzniklou konfliktní

situaci svoláním svých druhů s pomocí trubky. V krátké době se na místě sjelo množství Valonů, kteří *„po lidech sem i tam stříleli, je bodali, sekali, takže našich mnoho sousedův tu i jiných po zemi zbitých co hovad leželo.“* Někteří z měšťanů promptně běželi k šatlavě a zazvonili na poplach. Během krátké chvíle vyzváněly zvony ve většině kostelů. Zatímco jedni se shromažďovali na místě střetu, jiní bránili dalším valonským vojákům, ubytovaným v domech měšťanů, aby se zapojili do šarvátky. Po čase se Pražanům podařilo oddělit část vojáků tím, že za nimi zavřeli městskou bránu ve chvíli kdy si za městem nabíjeli ručnice k dalšímu útoku. Přítrž konfliktu však učinili na žádost měšťanů až prezident dvorské vojenské rady David Ungnad a dvorský říšský rada Bartoloměj Pezz z Ulrichskirchen. Vedle řady zraněných si srážka vyžádala na straně vojáků 19 a na straně měšťanů 10 obětí.

Celá událost, která měla ještě další dohru, vyostřila vzájemné antagonismy. Patrně nikoliv bez přičinění Valonů se záhy šířily zvěsti, že se Pražané chystají vyhnat z města příslušníky cizích národností – Vlachy a Němce. Ještě 10. října se museli Novoměstští ospravedlňovat z takového obvinění. Jejich list adresovaný císaři ukazuje na skutečnost, že v celém konfliktu se významným způsobem promítala národnostní, respektive jazyková odlišnost obou stran. O počínání Valonů Pražané také napsali *„že pak dotčení Valounové až posavad proti nám se spokojiti nechtějí, nýbrž o naše poctivosti, bezhrdlí stojí a na naše statky se nutkají, jakž tomu Vaše Císařská milost z těch zrádných pasquillů zřízením zemským a právy městskými v království Českém vysoce zapověděných, na potupu a lehkost, netoliko k samým nám Novoměstským, ale i všemu jazyku národu českému se vztahujících, kteří pro libelis famosis habentur a Vaší Císařské Milosti my při druhé zprávě jich vejpis jsme podali.“* V další části listu se pisatelé na císaře obracejí s otázkou *„může-li se nám to slušně a spravedlivě od nich přičítati anebo mají-li takoví zrádní pasquillové o nás i o všem národu českém zpíváni a rozpisováni býti ?.“* I v závěru spisu Novoměstští vyjádřují obavy o čest českého národa slovy *„abychom my i národ český u jinejch vzdálených i blízkých národův v takovém vysokém nevinném a nikdá na nás provedeném nářku a domnění v budoucích časích nezůstávali, ani za takový lidi jmníni a držáni nebývali.“* Jde tu jistě o zajímavý doklad, nakolik přispíval zvýšený kontakt s příslušníky cizích národností, jako důsledek válečných tažení, k vymezování vlastní identity, a jakou úlohu přitom hrál jazyk.

Zkušenost obyvatelstva venkova a měst s vojenskou a válečnou realitou nebyla formována jen přítomností cizích vojsk v zemi. V době velkých kampaní osmanské armády byla v průběhu druhé poloviny 16. a počátku 17. století opakovaně svolávána k obraně

českých zemí veřejná hotovost. Ta, někdy i ve spojení s tzv. osobním tažením české šlechty, vtahovala do války nezanedbatelnou část řadového obyvatelstva.[311]

Jedna z největších akcí takového druhu se uskutečnila na počátku patnáctileté války, v roce 1594. Vyhlášení zemské hotovosti, vázané na souhlas zemského sněmu, umožnil císaři již podzimní sněm roku 1593. O její aktivaci pak bylo rozhodnuto v návaznosti na neúspěchy habsburských vojsk na frontě na konci července 1594.[312] Vojenskou pomoc měla panovníkovi formou osobního tažení poskytnout i česká šlechta a erbovní měšťanstvo. Atmosféra strachu, podporovaná soudobou publicistikou a vnitropolické napětí, související s likvidací spiknutí Jiřího z Lobkovic, měly mít za následek, že výprava z Čech byla mimořádně početná.[313] Klíč pro počty účastníků z řad venkovského a městského obyvatelstva byl následující. V královských a věnných městech měl být postaven do pěšího vojska každý osmý, na venkově každý desátý poddaný, pro účast v jízdním vojsku byla určují hodnota panství podle berního přiznání z roku 1557. Na každých 5000 kop grošů měl být postaven jeden zbrojný kůň. O početním složení polní výpravy podává svědectví instrukce české komory ze srpna 1594, závazná pro česká komorní panství. V čelo každé skupiny o 12 jezdcích měl být podle ní ustanoven rystmistr z řad rytířských osob, podřízený rytmistru. Ke stejnému počtu jezdců bylo třeba pořídit stan a vůz, tažený čtyřmi koňmi pro ukládání vojenských potřeb. Vůz měl opatrovat povozný s jedním pacholkem. K dopravě kuchyňského nádobí a spíže bylo třeba dalšího lehkého vozu, který mimo to sloužil k přepravě nákupčího (einkaufer) a kuchaře. Každá ze skupin jezdců po 12 mužích tak sestávala z 18 osob.[314] Nákup všech zmíněných potřeb, šatů a zbraní byl pokrýván z prostředků, vybraných mezi poddanými panství.[315] Ti byli rovněž povinni poskytnou výpravě žold na první dva měsíce.

Příprava celého podniku byla ovšem v praxi spojena s řadou problémů. Na některých panstvích sbírka neposkytla dostatek prostředků, takže bylo třeba schodek hradit z důchodu panství[316], někde byl problém s nedostatkem vhodných koní a pacholků pro jízdu[317]. Nesnáze s obstarání finančních prostředků mezi poddanými přetrvávaly i v průběhu polního tažení, kdy

---

[311] K úloze a možnostem zemských hotovostí v obraně českých zemí proti tureckému nebezpečí především J. PÁNEK, *Podíl předbělohorského českého státu.*

[312] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 40. Hejtmani komorních panství dostali rozkaz k přípravě hotovosti 28. 7. 1594.

[313] Podle J. PÁNKA (*Podíl předbělohorkého českého státu*, s. 76) vojsko sestávalo asi z 18300 mužů, což při počtu cca 1,4 mil. obyvatel Čech představuje 1,3 % obyvatel. Skutečný počet účastníků byl ovšem vyšší, neboť v tomto čísle není započten pomocný vojenský personál.

[314] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 72-73.

[315] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 52, 63.

[316] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 50. Jde o podbrdská komorní panství Křivoklát, Zbiroh a Králův Dvůr. Sbírka tu vynesla jen 6 kop 40 míš. grošů, zapotřebí bylo 10 kop grošů.

[317] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 50, 51, 56. O celkovém nedostatku koní a způsobilých jezdců informoval komoru chomutovský hejtman, hejtman v Chlumci nad Cidlinou zase upozorňoval na to, že selské klisny a hřebci nejsou k vojenské službě vůbec způsobilí. Obtíže s obstaráním jízdných pacholků měl hejtman v Brandýse nad Labem.

bylo třeba posílat na frontu další peníze. I tentokrát byli poddaní zakládáni vrchností, na platy důstojníků vojenského lidu z královských panství přispíval i rentmistrovský úřad.[318] Obecným problémem byl nedostatek zbraní, které podle zpráv některých hejtmanů nebylo možné v Čechách vůbec dostat, takže bylo třeba objednávat je ve Vratislavi, Norimberku a Brunšviku.[319]

Jiný velký komplex obtíží souvisel s postoji obyvatelstva. Právě na něm jen možné sledovat, do jaké míry se obyvatelé venkova a měst ztotožnili s výzvami k obraně země a nakolik považovali turecké nebezpečí za aktuální. Ve světle zpráv, které máme k dispozici z komorních panství, se lze oprávněně domnívat, že ochota obyvatelstva zapojit se osobně do protitureckých opatření byla nízká. Již na začátku srpna 1594 psal brandýský hejtman komoře o postoji poddaných, které vybral k hotovosti, že *„tito všichni jsou na větším díle osedlí, ale s těžkostí z nich který sám bude chtíti jíti, než každý raději zjedná na svém místě jiného, málo jich bude, kteří sami půjdou.“*[320] Praxe sjednávání náhradníků přitom byla běžná i jinde. Vedle Brandýsa nad Labem je doložena i na panstvích Přerov nad Labem, Pardubice, Chlumec na Cidlinou a Lysá nad Labem.[321] V následujících letech stejným způsobem postupovali i poddaní na panství Chomutov. Zdá se, že službu náhradníků přijímali především lidé nižších sociálních kategorií, prameny totiž o nich obvykle mluví jako o *„pacholcích“*, kteří ve venkovských komunitách nepožívali dostatečné důvěry, takže bylo vyžadováno poskytnutí záruk, že se tito lidé budou řádně chovat a vše co jim bude vydáno zase přinesou zpět. O bojové morálce těchto jedinců, kteří ve službě hledali spíše jen výdělek a někteří nesporně i možnost kořistit, si nelze dělat iluze. Poněkud odlišná byla situace na panství Chomutov. Obyvatelé zdejších měst i vesnic se nenechávali zastupovat jen níže sociálně postavenými osobami, ale také zkušenými nájemnými (nejspíše německými) vojáky.[322] Někde nabýval odpor řadového obyvatelstva k zemské hotovosti podoby konfliktu s vlastní vrchností. Týká se to především poddaných na západočeském panství Přimda, kteří již v lednu 1594 odmítali táhnout do pole s odůvodněním, že nedovedou ani vystřelit z ručnice a navíc mají starost o své rodiny. Přitom hrozili, že se raději vyprodají ze svých gruntů. Nic nezmohla slova hejtmana, ani přimdeckého rychtáře, který podle slov hejtmana nadto odmítal vykonat

[318] V. LÍVA, *Regesta*, II, s.102-103, 106.
[319] V. LÍVA, *Regesta*, II, s.10, 114, 123.
[320] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 50-51.
[321] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 123, 132, 134.
[322] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 172, 277. V dubnu oznamoval chomutovský hejtman, že obyvatelé zdejších měst, městeček a vsí zjednali za sebe domácí i cizí lid, jimž týdně platí *„wartgeld“*. Protože byla obava, a to i mezi okolní šlechtou, aby tito lidé něco neprovedli, zbraně jim byly vydány až při odchodu na mustrplac. O povolení postavit za se zkušené vojáky žádali chomutovští znovu v roce 1604.

mezi poddanými finanční sbírku.[323] Ve svém postoji zjevně Přimdečtí vytrvali až do léta. Ještě ve druhé polovině srpna komora hejtmanovi nařizovala, aby poddané, kteří se stále zdráhají splnit svou povinnost uvěznil.[324] I z Přimdy nakonec byla, i když s potížemi, hotovost vypravena.[325] Ačkoliv byla nejvyššími orgány vydávána disciplinační opatření, která účastníky polního tažení vyzývala k poslušnosti, zmužilosti a střídmosti a pod hrdelními tresty zapovídala plenění a násilné chování, prodej zbraní a nepovolené vzdalování od vojska[326], se všemi těmito přestupky je možné se v pramenech setkat. Vyzbrojení obyvatelé venkova a měst si záhy osvojili mnohé ze vzorů chování profesionálních žoldnéřů, takže již v září přicházely české komoře četné stížnosti na škody, které vojáci zemské hotovosti působí křesťanskému a židovskému obyvatelstvu v Praze.[327] Svévolné chování vojáků se někdy obracelo i vůči vojenskému velení. Kupříkladu pěší vojáci z Ostrova nad Ohří, jimž byl městskou radou ustanoven za velitele ostřílený voják se zkušenosti z Francie, Nizozemí i Uher, svého velitele pro nespokojenost s výši žoldu přepadli a se zbraní v ruce mu prý sdělili, že jej neuznávají za svého hejtmana. Vojáku nezbylo než uprchnout do Prahy a městská rada musela místo obsadit jinou osobou.[328] Za vzpurné a neposlušné chování příslušníků zemské hotovosti, zvláště z chomutovského panství, napomínal vojáky v říjnu 1594 i císař Rudolf. Zemská hotovost, aniž by zasáhla do bojů, byla oficiálně rozpuštěna 3. listopadu 1594, ale již na počátku října oznamoval Petr Vok z Rožmberka zemským úředníkům, že část lidu pro obtíže se zásobováním zběhla.[329] Hromadný úprk pokračoval i nadále a 24. října psal colmistr Jan Habartický z Habartic o útěku naprosté většiny lidu z královských panství. Okolo 30. října již první lidé přicházeli domů. Prakticky na všech komorních panstvích se pěší vojáci vraceli bez potřebných pasů, ručnic, helmic a další výstroje, které cestou rozprodali, takže hned po návratu bývali vsazováni do vězení a vymáhána po nich náhrada.[330] Svůj podíl na předčasném odchodu vojáků měli i nižší důstojníci, kteří vojínům za úplatek vydávali neplatné pasy.[331] Zemská hotovost pak byla v průběhu patnáctileté války ještě několikrát

[323] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 16.
[324] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 70.
[325] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 78; *Sněmy české*, VIII, s. 666.
[326] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 44, 86.
[327] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 100.
[328] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 127.
[329] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 122.
[330] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 130-144.
[331] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 142, 149; *Sněmy české*, VIII, s. 737-737. O praxi vystavování neplatných pasů za úplatek psal již 11. října 1594 Adam z Hradce.

(v letech 1596, 1601, 1602, 1604, 1605, 1606), třebaže ne vždy byla nakonec skutečně využita.[332]

2.2. Habsburská krize 1606 - 1611

Ani mírová smlouva s Tureckem z roku 1606 nepřinesla na dlouhou dobu klid. Habsburská krize za Bočkajova povstání a následný rozkol mezi císařem Rudolfem II. a Matyášem přivedl české země v roce 1608 znovu na pokraj vojenského konfliktu.[333] Mobilizace sil přitom byla na české straně několikanásobně vyšší než v době tureckých válek. Do zemské hotovosti, vyhlášené 31. března 1608, byl povinen nastoupit každý pátý člověk, na tisíc kop pozemkového majetku bylo třeba postavit po jednom jízdním koni.[334] Vypravení tak velkého počtu sil sebou od počátku přinášelo řadu problémů. Prakticky ze všech komorních panstvích přicházely zprávy o nedostatku času, peněz, koní a zbraní.[335] Perspektiva vpádu cizích, především uherských vojsk strašila nejen hejtmany panství, ale stejně tak i řadové obyvatelstvo. O atmosféře strachu mezi poddanými, kteří prý žádali o možnost uložit si na zámku cennější majetek, psal komoře v dubnu 1608 královdvorský hejtman.[336] Hejtman panství Benátky nad Jizerou popisoval zase své obtíže se získáním potřebného počtu rejtarů. Poddaným, z nichž prý mnozí jakživ neseděli na koni a navíc nedovedou zacházet s ručnicí, je nemožné takovou službu zastat, takže za sebe najali pacholky.[337] Česká komora se sice snažila řešit nedostatek zbraní na královských panstvích jejich dodávkami skrze kupce Karla Werdemana[338], problém se ale nepodařilo plně vyřešit ani poté, kdy již vojsko arciknížete Matyáše vstoupilo do Čech. Vedle zemské hotovosti bylo verbováno také cizí námezdní vojsko.[339]

Na počátku května přicházely zprávy o škodách Valonů, nakvartýrovaných na brandýském panství.[340] Zdejší komorní správa tak byla v obzvlášť obtížné situaci. Postavení zemské hotovosti znamenalo pro panství Brandýs nad Labem mobilizovat 168 pěšáků, 35 jezdců a mimo to ještě 18 vozních koní. Vzhledem k nedostatku finančních prostředků v důchodu panství to bylo značně obtížné. Situace byla navíc komplikována tím, že ve stejné

---

[332] Příslušná rozhodnutí jsou publikována v edici *Sněmy české*, VIII-XI, případně v edici V. LÍVY, *Regesta*, II., passim. Z hotovostí nakonec sešlo v letech 1601 a 1602.
[333] K politickým souvislostem J. JANÁČEK, *Rudolf II. a jeho doba*, Praha 2003[2].
[334] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 350, 353.
[335] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 352-360.
[336] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 354.
[337] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 357.
[338] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 363 ad.
[339] *Vojenské dějiny Československa*, II. díl, Praha 1986, s. 66.

době bylo třeba vynakládat prostředky na valonské žoldnéře. Pomoci měla výpůjčka 1800 kop českých grošů ze sirotčí pokladny.[341] Situace byla tak neutěšená, že ještě 9. května, tedy v době, kdy Matyáš již překročil českou hranici, žádal hejtman zoufale komoru o peníze na zbraně pro poddané. Teprve 13. května mohl poslat vozy pro novou zásilku zbraní do Prahy.[342] Avšak ještě dříve než stačil podle rozkazu komory vypravit vojenskou hotovost ku Praze, bylo panství před 28. květnem obsazeno Matyášovým vojskem.

První zprávy o škodách, které za sebou na českém území zanechávala vojska arcikníže, ale přicházely již koncem dubna z okolí Pardubic a Čáslavi.[343] Z obavy před hrozícím nebezpečím se hejtman pardubického panství rozhodl neodesílat pěchotu zemské hotovosti do Prahy, ale ponechal ji na místě.[344] Vzápětí již Matyášova vojska pronikala celým středním Polabím až k Přerovu nad Labem. 29. dubna podával hejtman v Lysé nad Labem informace o škodách, které činí poddaným na pansví Lysá a Přerov nad Labem 1200 vojáků z Moravy, kteří jim neplatí za jídlo ani obrok.[345] O *„štráfujících"* vojácích na panství Pardubice, kteří poddaným odnímají koně a dobytek a některé již připravili i o život zase psal 11. května hejtman v Pardubicích.[346] Obsazení polabských komorních panství zabránilo některým z nich, aby odeslaly svou hotovost ku Praze. Stalo se tak na panství Kolín, kde se Matyáš 14. května usadil[347], stejně jako na panství Poděbrady, kde již 16. května leželo několik tisíc vojáků[348] a následně i na panství Přerov nad Labem a Brandýs nad Labem.[349] Podle zprávy zdejšího hejtmana rozkázal Matyáš ihned po obsazení panství hotovost rozpustit a pouze část posádky, 90 vojáků, si mohl ponechat k ochraně zámku. Zprávy o škodách, loupežích a násilí na obyvatelstvu přicházely v průběhu června z celého středního Polabí. Zasažena tak byla panství Pardubice, Sloupno, Chlumec nad Cidlinou, Kolín, Poděbrady, Přerov nad Labem, Lysá nad Labem, Brandýs nad Labem a zčásti i Mělník. Stížnosti přicházely především na Uhry, kteří nejenže útočili na venkovské obyvatelstvo, ale stranou jejich zájmu nezůstávaly ani vrchnostenské dvory a rybníky.[350] 15. června hlásil hejtman z Lysé, že některé vsi na panství jsou pusté, protože obyvatelstvo před vojáky uprchlo

---

[340] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 371.
[341] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 353.
[342] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 373-374. Vzápětí hejtman komoru znovu žádá o peníze, protože k dovezeným zbraním nemá prach ani olovo.
[343] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 367.
[344] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 367.
[345] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 368.
[346] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 373.
[347] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 374.
[348] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 375.
[349] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 377-379.
[350] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 380, 383. Vykradené dvory a vylovené rybníky hlásil 2. 6. hejtman z Kolína. 11. června byla na témže panství přepadena a zčásti vypálena ves Křečhoř i s panským dvorem.

k Mladé Boleslavi.[351] Také na panství Brandýs nad Labem byly před 20. červnem od Uhrů vypleněny Čelákovice, Toušeň, Rudeč, Kostelec nad Labem a Jiřice, posledně zmíněná ves a několik domů v Kostelci nad Labem byly dokonce vypáleny, přičemž přišlo o život několik poddaných. Vojáci vyloupili i kostely ve Svémyslicích a Dřevčicích a několik panských dvorů.[352] Problémy s násilným chováním vojáků byly ale i v místech, která přímo nebyla zasažena armádou arcikníže te Matyáše. Na svědomí je měla zemská hotovost, soustřeďovaná do Prahy. Hejtman panství Králův Dvůr si 4. června stěžoval na vojáky, prý především německé národnosti, kteří při pochodu přes panství způsobili poddaným mnoho škod pobráním dobytka, drůbeže, svršků a jiných věcí.[353] Konflikty byl provázen i odchod Matyášových vojsk z českého území po uzavření libeňského míru.[354]

Posledním výraznější kontakt s válečnou realitou před vypuknutím třicetileté války přinesl obyvatelstvu venkova a měst rok 1611. Byl to nejprve vpád vojsk arcikníže te Leopolda Pasovského a posléze protiakce českých stavů a arcikníže te Matyáše, jež v krátké době znovu přivedly na české území cizí armády.[355] Již příchod pasovského vojska do jižních Čech na přelomu ledna a února a jeho počínání vůči obyvatelstvu venkova a měst při postupu ku Praze mělo v české společnosti neobyčejně silou odezvu. K obraně země před Pasovskými, kteří, jak se věřilo, měli přispět k ochromení české stavovské opozice, byla spěšně stavy aktivována zemská hotovost a verbováno vojsko.[356] Do ozbrojeného odporu proti nepříteli se pak po dobytí Malé Strany zapojilo i venkovské obyvatelstvo.[357] Podle zprávy papežského nuncia Salvagga tak činilo na přání samotných stavů. Ozbrojení sedláci, kteří v okolí Prahy útočili nejen na vojáky vyjíždějící z města, ale i na další cizince, tak přispěli k zásobovacím obtížím Pasovských.[358] Vedle toho se venkovské houfy podílely na potyčkách s vojsky i uvnitř pražských měst, ke srocování a napadání nepřítele docházelo i v jižních Čechách. Živelné akce poddaných ale vyvolávaly také obavy z jejich neovladatelnosti a případného

---

[351] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 384.
[352] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 385, 386.
[353] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 380.
[354] V. LÍVA, *Regesta*, II, s. 387, 393. Na konci června byla vůči Uhrům poslána na ochranu lidu v kouřimském kraji zemská hotovost z Bechyňska, která se ale příliš neosvědčila. Podle zpráv hejtmana kouřimského kraje se tito lidé ihned po spatření Uhrů dávali bez výstřelu na útěk. K střetu obyvatelstva s vojskem došlo v srpnu i na panstvích Chlumec nad Cidlinou a Pardubice.
[355] K politickým souvislostem vpádu J. B. NOVÁK, *Rudolf II. a jeho pád*, Praha 1935; J. JANÁČEK, *Pád Rudolfa II.*, Praha 1973; týž, *Rudolf II. a jeho doba*, Praha 1987. Rozsáhlý materiál k této události je shromážděn v 15. svazku *Sněmů českých*.
[356] Sněmy české, díl XV/1., č. 81, 98, 99, 176, 178
[357] Pozadím ozbrojeného vystoupení venkovského obyvatelstva za vpádu Pasovských se zabýval E. MAUR, *Nepřátelská agitace mezi poddanými v Čechách za válek 17. a 18. století (se zvláštním zřetelem k válce o dědictví rakouské)*, in: Z. Kárník-J. Štaif (ed.), K novověkým sociálním dějinám českých zemí, 1., Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848, Praha 1999, s. 12 –165.
[358] J. V. NOVÁK, *Rudolf II. a jeho pád*, s. 201–202.

útoku proti vlastním vrchnostem. Proto nařídil císař na konci února najmout proti sedlákům šest praporců německých vojáků.[359] Na druhé straně bylo možné setkat se u některých poddaných i s projevy účelově podmíněných sympatií vůči Pasovským.[360]

Zatímco vpád Pasovských na přelomu ledna a února 1611 tak zasáhl především jižní polovinu Čech a pražská města, na začátku března vstoupilo u Jihlavy na českou půdu vojsko Matyáše. Odtud postupovalo přes Německý Brod do oblasti středního Polabí a poté ku Praze, kam dorazilo 6. března. O několik dní později opustili Pasovští hlavní město a stáhli se do jižních Čech, kde až do sklonku jara čekali na výplatu žoldu. Teprve po odchodu Pasovských vstoupilo Matyášovo vojsko do pražských měst. Jeho jednotlivé části byly ubytovány v okolí Prahy, např. na brandýském panství, a setrvaly tu následující tři měsíce. Dlouhý pobyt cizího vojska kladl pochopitelně vysoké nároky na zásobování a přinášel sebou obvyklou kriminalitu vojáků, spojenou se šikanováním, násilným chování a olupováním poddaných.[361] Škody, které za sebou tito vojáci zanechali dosahovaly značných rozměrů. Jen na panství Brandýs nad Labem byly po odchodu vojska oceněny na 11 760 kop českých grošů.[362]

Ani v letech 1612 – 1618 nebylo obyvatelstvo zcela ušetřeno přímého kontaktu v pobytem vojsk na našem území, třebaže šlo jen o lokálně a časově omezené pobyty. Patrně největší akcí tohoto druhu bylo verbování 3000 žoldnéřů pro vojsko španělského krále v roce 1615.[363]

Je tedy zřejmé, že zkušenost řadového obyvatelstva měst a venkova s vojenským prostředím v letech 1593 – 1618 neměla rozhodně zanedbatelný rozměr. Průjezdy či průchody žoldnéřských jednotek i jednotlivců na uherskou frontu, mustruňky a po roce 1606 i politické napětí uvnitř habsburského rodu přiváděly na české území desítky tisíc vojáků. Jejich pobyt na českém území byl přitom jen jedním z projevů narůstající militarizace života v habsburské monarchii na konci 16. a na počátku 17. století. Jestliže se habsburská propaganda snažila také české země v maximální možné míře zainteresovat na boji s Turky, pak v řadách obyvatelstva měst a venkova nezřídka vyvolávaly větší obavy pobyty vojsk, určených k boji s nepřítelem. Ukazuje to i malý zájem venkovanů osobně participovat na zemských hotovostech. Přímou zkušenost s vojsky získalo obyvatelstvo ve všech částech země, třebaže

---

[359] Tamtéž.

[360] E. MAUR, *Nepřátelská agitace mezi poddanými*, s. 129.

[361] Doklady k pobytu vojska na brandýském panství přináší V. LÍVA, *Regesta*, díl II., s. 434-435, 437, 453. Již 18. března 1611, tedy den po obsazení panství vojskem, referoval hejtman komoře o násilném chování vojáků, kteří, ačkoliv se jim prý dostává chleba, piva, vína a dalších viktuálií, přece tropí škodu a bijí poddané.

[362] V. LÍVA, *Regesta*, II., s. 440. Podle soupisu způsobili vojáci škody v pěti panských dvorech (Toušeň, Čelákovice, Ostrov, Stránka, Dřevčice) a jedenácti vsích, především na labském levobřeží (Toušeň, Zápy, Ostrov, Dřevčice, Popovice, Vrábí, Záryby, Brázdim, Polerady, Nová Ves, Čakovice, Jiřice, Konětopy, Sudovo Hlavno, Kostelní Hlavno).

ne všude byla stejně intenzivní. Pobyty desítek tisíc vojáků působily na českou společnost a ekonomiku rozporuplně. Na jedné straně zvyšovaly množství spotřebitelů potravin i dalších běžných komodit, na druhé straně ale sociálně deviantní chování vojáků působilo, můžeme – li důvěřovat dobovým pramenům, nemalé materiální škody. Obyvatelstvo přesto nebylo vůči vojenské kriminalitě bezbranné. V jeho prospěch byla vydávána normativní a disciplinační opatření, poddaní se mohli opírat o ochrannou ruku vlastních vrchností, s jejichž pomocí bylo možné úspěšně se domoci práva a v situacích nouze přicházel ke slovu i společně organizovaný odpor. Stále častější konfrontace s příslušníky cizích národností pravděpodobně přispívala přinejmenším u městského obyvatelstva při vymezování národní identity na etnickém/jazykovém základě. Obyvatelstvo venkova a měst tak stanulo na prahu třicetileté války vybaveno bohatou zkušeností a širokým arzenálem prostředků a mechanismů, umožňujících se vypořádat s válečnou realitou. Jakým způsobem jich dokázalo využít, se pokusíme v následujícím oddílu ukázat na příkladu komorního panství Brandýs nad Labem.

[363] V. LÍVA, *Regesta*, II. díl, s. 495, 488, 480, 455, 462, 460, 459.

3. Třicetiletá válka a všední den venkovské společnosti, vývoj venkovského osídlení

K takřka neodmyslitelným prvkům obrazu „třicetileté války“[364] v kulturní paměti, literatuře i odborné historiografii náleží již od 17. století motiv nezměrného utrpení řadového obyvatelstva venkova a měst. Je třeba již na tomto místě zdůraznit, že ani moderní výzkumy posledních let, které zřetelně směřují ke konstrukci nového výkladového modelu vzájemných interakcí války, společnosti a kultury v raném novověku, neusilují o bagatelizaci obtížných konsekvencí válečných konfliktů první poloviny 17. století pro civilní obyvatelstvo zasažených oblastí. „Nové čtení“ rozšiřující se škály dobových pramenů je v této otázce spíše motivováno snahou po překonání takových interpretací, které pod vlivem tradičních stereotypů a starších výzkumných metod vedly k příliš ambiciózním generalizacím a redukci modelu reality válečného všedního dne. V souvislosti s transformací vojenství a války v raném novověku nacházely ve sféře sociálních interakcí vojenského a civilního prostředí uplatnění nové adaptační nástroje a strategie, které ve svém důsledku vedly ke konstituování řady antagonismů v hodnotových systémech a vzorech chování. Navzdory množství konfliktních ploch se však poměr obou světů v období raného novověku jeví jako výrazně ambivalentní a vzájemně otevřený. Myšlenka mnohotvárného a proměnlivého charakteru sociálních interakcí obou prostředí je jednou z výchozích myšlenek této práce. Zatímco v předchozí kapitole jsme věnovali pozornost problematice zkušeností řadového obyvatelstva s vojáky a válkou před rokem 1618, nyní přistoupíme za pomoci prostorově omezené sondy k analýze uplatněných strategií jednání venkovského obyvatelstva v průběhu třicetileté války. Zvláštní pozornost přitom bude věnována problematice forem a významů komunikace v rámci limitů vymezených institucí panství.

[364] Uvozovky odkazují k problematickému rázu pojmu, který již implicitně vyvolává představu nepřerušené kontinuity válčení a neodpovídá tak realitě řady časově a prostorově ohraničených a kauzálně heterogenních konfliktů. V další části studie od uvozovek upouštím, pojmu ale užívám jen jako konvenčního výrazového prostředku. Genezi pojmu se zřetelnými kořeny již v průběhu válečného dění sledoval K. REPGEN, *Über die Geschichtsschreibung des Dreißigjährigen Krieges: Begriff und Konzeption*, in: Týž (ed.), Krieg und Politik 1618-1648. Europäische Probleme und Perspektiven, München 1988, s. 1-84; dále srov. H. MEDICK–B. VON KRUSENSTJERN, *Einleitung: Die Nähe und Ferne des Dreißigjährigen Krieges*, in: B. von Krusenstjern, H.

3. 1. Třicetiletá válka a venkovského osídlení

Za jeden z nejzávažnějších důsledků třicetileté války pro obyvatelstvo českých zemí je právem považována demografická krize, která přinesla hluboké ztráty na početnosti populace. Problematice demografického vývoje české společnosti 17. století přitom již byla českým bádáním věnována značná pozornost. Velikost populačního úbytku, která prozatím zůstává jen v rovině odhadů, činila podle opatrného odhadu Gustava Hofmanna 30 % předválečného stavu. Pokud přijmeme Hofmannův odhad počtu obyvatelstva českých zemí v 16. století, považovaný za nejlépe zdůvodněný, pak by to znamenalo, že v Čechách klesl početní stav populace z 1,4 milionu asi na 1 mil. osob a na Moravě z 650 tisíc na méně než 500 tisíc osob.[365] Důsledkem poklesu počtu obyvatel byl podle E. Maura nedostatek pracovních sil a poptávky po zboží každodenní potřeby a následné snížení kupní síly obyvatelstva. Snaha po udržení rentability vrchnostenského hospodářství, orientovaného převážně na vnitřní trh, se vzápětí projevila ve zvýšeném tlaku na využití pracovní síly závislého venkovského obyvatelstva a měla tak vést ke zhoršení jeho ekonomického, sociálního i sociálně – právního postavení.[366]

Populační pokles za třicetileté války byl důsledkem souběžného působení řady nepříznivých demografických jevů ve sféře přirozené i mechanické měny obyvatelstva. Válečné události tak na jedné straně přinášely v důsledku násilí, zhoršené výživy a nemocí nárůst mortality a pokles natality, na druhé straně vyvolávaly zvýšenou migraci obyvatelstva. Přitom nedocházelo jen ke snižování početnosti populace, ale také ke změně její demografické struktury.[367]

Velikost populačních ztrát za třicetileté války nelze na brandýském ani jiných komorních panstvích s ohledem na stav dochovaných pramenů přesně stanovit. Informací se nedostává především o neosedlých vrstvách obyvatelstva, ale jak před lety ukázal Eduard Maur, ani u osedlých není situace prosta řady úskalí. Především nelze rozsah depopulace

---

Medick (ed.), Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe, Göttingen 1999, s. 13-36.

[365] L.FIALOVÁ-P. HORSKÁ-M. KUČERA-E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva*, s. 100-105; G. HOFMANN, *Populace Čech na sklonku 17. století*, Sborník archivních prací, 41, 1991, č. 2, str. 417-446.

[366] K přestavbě vrchnostenského velkostatku a důsledkům pro venkovské obyvatelstvo E. MAUR, *Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku*; TÝŽ, *Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu.*

[367] Srovnej především práce E. MAURA, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, ČSČH 19, 1971, str. 168-173; TÝŽ, *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*; TÝŽ, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*; TÝŽ, *Populační důsledky třicetileté války*, Historická demografie, 12, 1987, 137-152; k vývoji přirozené měny nyní především práce DOKOUPIL L.-FIALOVÁ L.-MAUR E.-NESLÁDKOVÁ L., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

přímo odvozovat z počtu tzv. „*pustých*" usedlostí, jak je zachycuje berní rula.[368] Teprve zohledněním dalších pramenů – jako jsou soupisy poddaných nebo pozemkových knih lze dosáhnout spolehlivějších dat. Je zřejmé, že takto heuristicky náročné studium může být realizováno jen v prostorově omezených sondách.

Při pokusech o celkové postižení rozsahu válečných škod naše dějepisectví obvykle vychází z údajů berní ruly. Ve světle tohoto pramene náleželo brandýské panství k jednomu z nejhůře postižených regionů v zemi. Ještě šest let po uzavření vestfálského míru zůstávalo ve 43 městech, městečkách a vsích 57% gruntů bez hospodáře, 15 lokalit bylo přitom stále zcela pustých. Jen 369 domů a usedlostí z původního počtu 868 bylo řádně osazeno.[369] Bezprostředně po skončení války přitom byla situace, jak záhy uvidíme, ještě mnohem horší. Podle odhadu, provedeného Eduardem Maurem dosahovala hustota obyvatelstva na brandýsko – přerovském panství v polovině 17. století 7 osob na km^2, což byla hodnota hluboko pod celozemským průměrem 20-26 osob na km^2, třebaže rozsah válečných škod tu nebyl zdaleka jedinou příčinou. V podobně neutěšeném stavu byla i výrobní základna komorního velkostatku. V provozu byly jen tři z původních devíti dvorů, infrastruktura panství byla do značné míry zničena a režijní výroba nadto trpěla permanentním nedostatkem pracovní síly.[370]

Velký rozsah škod byl způsoben souběhem řady nepříznivých okolností. Významnou roli hrála exponovaná poloha brandýského panství v blízkosti Prahy, na jehož území se křižovaly důležité komunikace celozemského významu s přechody toků Labe a Jizery. To mělo závažné důsledky pro venkovské osídlení. Na jedné straně bylo panství sužováno neustálými průtahy žoldnéřských jednotek, spojené s dočasnými kvartýry a obvyklou kriminalitou vojáků, na druhé straně představoval Brandýs nad Labem v době válečného ohrožení země jeden z klíčových strategických bodů, na jehož ovládnutí měly zájem obě strany konfliktu. Nejednou se v průběhu války stalo brandýské panství linií dotyku znepřátelených armád.[371] Význam měla také skutečnost, že brandýské panství bylo součástí polabského komorního komplexu. Ze strany sousedních vrchností i krajských hejtmanů totiž existovala snaha přenést vlastní břímě v co největší míře právě na komorní statky. Podobně si

[368] E. MAUR, *Populační důsledky třicetileté války*, s. 26-29.
[369] K. DOSKOČIL, *Popis Čech r. 1654. Souhrnný index obcí k berní rule*, Praha 1953, s. 300-301
[370] Přehled podává vizitace brandýského panství z roku 1651 (SÚA Praha, fond Česká dvorská komora, sign. ČDKM IV, Čechy 18/1-3) a urbář panství z téhož roku (SÚA Praha, bez signatury).
[371] K vytíženosti komorních panství válečnými událostmi souhrnně E. MAUR, *Populační vývoj českých komorních panství*, s. 21-26. Zde shrnuta starší literatura.

počínalo i sousední venkovské obyvatelstvo, odkazující často přijíždějící vojáky na „*zámožné*" císařské poddané.[372]

Důsledkem pak bylo, že od počátku 20. let trpělo panství téměř neustávající přítomností kvartýrujících a procházejících vojsk.[373] Již v roce 1620 byla část panství těžce poškozena vpádem polských Lisovčíků. Vedle vysokých vojenských kontribucí, tak muselo obyvatelstvo čelit i všem dalším negativním průvodním jevům, plynoucím z interakce civilního a vojenského prostředí. Vyžadování nepřiměřených požitků, násilné chování vůči obyvatelstvu, loupeže a krádeže majetku se pozvolna stávaly pevnou součástí válečného všedního dne. Zvýšená mobilita obyvatelstva a přesuny armád spolu se špatnou zásobovací a hygienickou situací také přispívaly k šíření nakažlivých nemocí. Právě epidemie moru, které v průběhu třicetileté války několikrát v Čechách udeřily jsou považovány za jednu z hlavních příčin zvýšené mortality. Přímo na brandýském panství, obsazeném saskou armádou, mělo ležet ohnisko morové epidemie z roku 1631.[374] Podle zprávy hejtmana Hendrycha Dejma mělo „*přímoří*" v roce 1648 zahubit na brandýském panství přes 300 osob.[375]

Jak jsme již ukázali na příkladu městečka Čelákovic, ekonomika zemědělského hospodářství reagovala na vysoké kontribuce, náklady spojené s kvartýrováním a kriminální chování žoldnéřů především likvidací rezervních zdrojů, což vedlo ke zvýšení citlivosti ekonomiky na klimatické výkyvy, epidemie nemocí a jiné nenadálé události a ohrožovalo reprodukční potenciál hospodářství. Již v průběhu 20. let tak byli někteří obyvatelé panství při souběhu nepříznivých okolností přinuceni opustit své domovy. Zhoršená platební schopnost poddaných, v níž se odráží skutečnost, že poddanská ekonomika se dostávala na pokraj reprodukčních možností, ovšem až do konce 20. let nezavdala příčinu hromadného vzniku poustek, jako tomu bylo v následujících letech. Podle relace o stavu panství z roku 1632 činil počet pustých dvorů ve druhé polovině roku 1631 14 % z původního počtu 851 usedlostí.[376]

Zlomovým bodem pro ekonomiku měst i vesnic a tím i pro vývoj poddanského osídlení se stal až listopad 1631 a vpád saské armády. Zprávy o vojsku saského kurfiřta, které začátkem měsíce překročilo hranice Čech, mělo silný ohlas a patrně vzbuzovalo velké očekávání i mezi venkovským obyvatelstvem. Na aktivitě poddaných měli nemalý podíl i navrátilci z řad emigrantů. Svědčí o tom zprávy o hromadných násilných vystoupeních

---

[372] Viz výše.
[373] Přehled o vojenských aktivitách ve 20. letech přináší J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, díl II.; E. VLASÁK, *Polabské město Čelákovice*, Čelákovice 1990, s. 51-65; V. LÍVA, *Regesta*, díl III.-IV., passim.
[374] E. MAUR, *Populační vývoj českých komorních panství*, s. 24.
[375] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/1, karton 30, složka 1650.
[376] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/16/III.

sedláků v okolí Prahy, zaměřených vůči tvrzím a zámkům vlastních vrchností.[377] Průniku násilí do pražských měst zabránilo jen uzavření městských bran. K obsazení Prahy a jejího bezprostředního okolí saským vojskem došlo 15. listopadu 1631. Přitom byl okupován i Brandýs nad Labem.[378] Když se následně císařský polní maršál Rudolf z Tiefenbachu rozložil se svým vojskem v prostoru mezi Nymburkem a Brandýsem, brandýské panství se načas stalo bojovou linií.[379] Situace se změnila po 7. prosinci, kdy saská armáda, za spolupráce posádek, usazených v Brandýse, porazila Tiefenbacha u Nymburka a vypudila jeho vojska z Čech.[380] K dalšímu vojenskému střetu mezi saskou posádkou, dislokovanou v Brandýse nad Labem a císařským vojskem došlo znovu až počátkem února 1632.[381] K častějším kontaktům pak docházelo od března 1632, kdy císařská strana zahájila pod vedením Valdštejna operace, směřující k osvobození Čech. Vypudit Sasy se ovšem podařilo až na konci května téhož roku. Sasové opustili brandýský zámek 29. května 1632. Panství bylo následně obsazeno císařskou armádou.

O důsledcích vpádu a sedmiměsíčního pobytu nepřátelského vojska pro ekonomiku velkostatku i poddaných nás informuje relace o stavu panství z 30. prosince 1632.[382] Vedle stavu režijní výroby věnuje pozornost i stavu poddanského osídlení. Zatímco za předešlých let se podle hejtmana nacházelo na panství celkem 851 osedlých a ve druhé polovině roku 1631 poklesl jejich počet na 735, tak v průběhu saské okupace a druhé poloviny roku 1632 odešlo dalších 56 osob. K 31. prosinci 1632 tak na panství žilo 679 osedlých (80 % původního stavu). Naprostá většina obyvatel, kteří v průběhu saské okupace a následných měsíců opustila své usedlosti pocházela z měst. Odešlo 34 hospodářů z Brandýsa nad Labem a dvacet z Kostelce nad Labem. Podle hejtmana byl jejich odchod motivován neudržitelnou ekonomickou situací, spojenou s vojenskými kvartýry. Překvapivě není zmíněna náboženská motivace. Z vesnic odešli jen dva rychtáři z Touženě a Nedomic, kteří slovy relace *„zproněvěříce se proti vrchnosti JMC, tak daleko se opovážili s nepřítelem se spolčiti, i radou i jinak sloužiti a se potřebovati dali, tudy z gruntův svých odběhli.“* Ani situace těch, kteří dosud setrvávali ve svých usedlostech ovšem nebyla snadná. Důvodem přitom nebyla jen 28 týdnů trvající saská okupace. Byly to především časté durchcuky a zimní kvartýr císařských vojsk, které slovy hejtmana ve druhé polovině roku 1632 *„panství celé po vesnicích tak vyšumovali, že ubohým poddaným naprosto nic nezůstalo.“* Že se velká většina poddanských

[377] V. LÍVA, *Regesta*, IV., s. 277.
[378] V. LÍVA, *Regesta*, IV., s. 278.
[379] V. LÍVA, *Regesta*, IV., s. 279.
[380] V. LÍVA, *Regesta*, IV., s. 284.
[381] J. V. PRÁŠEK, Brandejs nad Labem, II., str. 4-5.

usedlostí dostala v letech 1631 – 1632 do stavu krajní nouze dosvědčují i pozemkové knihy. V roce 1632 totiž naprostá většina hospodářů přestala pravidelně splácet své grunty.

Nepříznivá vojenská situace pochopitelně dolehla i na ekonomiku komorního velkostatku. Jejím základem byla dvorová výroba. Vizitace sice nezaznamenává, že by některý z osmi dvorů, které byly před třicetiletou válkou obhospodařovány v režii velkostatku, byl zničen[383], nicméně ve dvorech nezůstávalo po Sasech žádné obilí ani zvířectvo, většina rybníků byla slovena.[384] Výnosy z rostlinné výroby nadto nepříznivě ovlivnilo klima – krupobití a velké mrazy se podepsaly na nízké úrodě pšenice a špatné kvalitě vína.[385] Poddaní v roce 1632 neodváděli ani peněžní rentu, která jim byla odečtena od pohledávek vůči velkostatku za žňové práce, sekání a hrabání trav.

Události let 1631 – 1632 tak představují počátek vývoje ústícího v teprve v následujících letech do situace rozvratu. Neustávající kvartýry a průtahy císařských vojsk, přinášející další škody, nedopřávaly poddanské ekonomice čas na ozdravění. Neudržitelné situace si byli vědomi i úředníci české komory, trvající válečný stav ale bránil přijmout významnější opatření ke zlepšení situace. Marně tak v únoru 1633 upozorňoval vrchní hejtman královských panství českou komoru, že *„pokudž by tomu časně spomoženo nebylo, panství JM královské vždy předce tak ložírováním a durchcuky soldátův a jinými obtížnostmi molestýrována byla, nic jinšího než dokonalá zkáza a záhuba týchž panství, již prve nanejvýš zhubených , následovati by musela.“*[386]

V létě roku 1634 přišel naopak nový vpád švédsko – saské nepřátelské armády do severní poloviny Čech. Brandýs nad Labem a s ním celé panství se, vzhledem ke strategické poloze, znovu stalo dějištěm střetu nepřátelských armád. V průběhu července 1634 obsadila brandýský zámek švédská armáda a setrvala v něm až do počátku září, kdy pod vlivem zpráv o těžké porážce v bitvě u Nördlingen Švédové opustili Čechy.[387] Ihned po jejich odchodu zaujalo jejich místo znovu císařské vojsko.

Rok 1634 byl pro ekonomiku velkostatku i pro poddanské hospodářství bodem zlomu. Podle souhrnné zprávy hejtmana Dejma tak v lednu 1635 zůstávalo na čtyřech polabských

---

[382] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/16/III, karton 193.
[383] Zničena byla vinopalna a mlýn v Brandýse nad Labem.
[384] Část dobytka byla vzápětí od vojáků vyplacena. Ke konci roku 1632 tak bylo ve všech dvorech chováno 24 klisen, 11 koní, 7 valachů, 34 dojných krav, 6 jalovic a 3 býci. Od polských vojáků se podařilo vykoupit 149 z 300 kusů ovčího dobytka, který odehnali z vrábského dvora.
[385] Naději na tržní přebytek skýtalo podle hejtmana jen žito, kterého by se mohlo prodat 524 strychů 2 věrtely. Nízký výnos se čekal i z jaří, kterých bylo vyseto jen 210 strychů. Čtyři a půl sudu od mrazu pokaženého vína bylo na dluh rozděleno k vyšenkování do vesnických krčem.
[386] Např. V. LÍVA, Regesta IV., s. 300.
[387] Popis vojenských operací v červenci-září 1634 na území brandýského panství přináší J. V. Prášek, Brandejs nad Labem, II., s. 6-7.

panstvích pod jeho správou (Brandýs n. L, Benátky n. J., Přerov n. L., Lysá n. L.) z původních 1200 osedlých jen 175 osob (15 %). Hejtman snad příliš nepřeháněl když napsal, že ti, kteří dosud setrvávali ve svých usedlostech *„nic jiného, nežli životy, ženy, děti a střechu nad sebou a co na ruce vydělají, mají.“* Města, městečka i vesnice na všech čtyřech panstvích byla zčásti nebo zcela zničena požáry a oloupena o většinu majetku. Na panství zůstávali podle slov hejtmana jen ti poddaní, kterým se podařilo osít alespoň takovou část svých rolí, která by jim a jejich rodinám poskytla obživu. Aby bylo možné tyto lidi při svých usedlostech udržet a ekonomika velkostatku tak nedošla úplné zkázy, navrhoval hejtman některá opatření. Především se poddaným mělo zapůjčit osivo a pronajmout tažná síla k jarnímu osevu, jak se dělo i na okolních šlechtických panstvích. Poddaní by tak mohli pomalu začít *„vyzdvihovat“* své usedlostí a poskytnuté obilí by pak podle svých možností do čtyř let zaplatili.

Ve stavu rozvratu se na počátku roku 1635 nacházela i výrobně – technická základna velkostatku.

„Dvorové na těch panstvích všickni prázdní, vyšumovaní, někteří na dile a jiní docela popálení. Z nich dobytkové všelijací, koňští, hovězí, ovčí, svinské i jiné drůbeže, semotam rozebráni, v houští odehnáni a stráveni jsou, tak že na všech těch panstvích ve dvořích toliko koňského dobytka osm kusů, hovězího jedenácte, ovčího devadesát kusů a nic víceji se nenachází“

psal hejtman ve své zprávě o stavu dvorového hospodaření. Úroda obilí a vína z léta 1634, kdy panství byla obsazena armádami, nemohla být vůbec sklizena, vzhledem k nedostatku osiva, pracovní i potažní síly se nepodařilo osít pole ani na podzim. Zničeny a sloveny byly všechny rybníky na panství, pusté zůstávaly i chmelnice a vinice. Produkce dvou pivovarů, které nebyly zcela zničeny, byla téměř nulová. Ve třech týdnech se uvařilo jen půl várky piva. Vyplundrovány a spáleny byly i nájemní mlýny a brandýská pila. Zničeny byly i všechny mosty na brandýském panství – brandýský, kostelecký, toušeňský, opočenský i tuřický.

Aby bylo možné obnovit ekonomiku velkostatku, bylo podle hejtmana třeba věnovat velkou pozornost především situaci poddanského osídlení. *„Není pak na tom dosti, kdyby tito prostředkové jak do dvorův, tak do důchodův JMK dodaly, ale na čemž velice mnoho záleží, musí se také ubohým poddaným JMK pomoci, nebo oni žádných potahův nemajíce, netoliko rolí svá zdělávati, se živiti, ale ani robot a služebností k zámku vykonávati nemohou“*, čteme ve zprávě hejtmana. Nadto hejtman zdůrazňoval, že *„na tom vysoce záleží, aby budoucně nad panstvím a poddanými ruka ochranná se držela, tak aby již ne jako předešle, všem soldátům takměř v prejs dána byla, nýbrž aby celá panství s poddanými před drancováním, loupeží,*

kvartýrováním, durchcuky a jinými nepříležitostmi ušetřena byla, tak aby zase sobě pooddechnouti a jako na nohy povstati mohla." Zprávy hejtmanů komorních panství z roku 1635 nezůstaly bez odezvy. V březnu 1635 král osvobodil komorní statky od kvartýrování.[388] Toto opatření sice nebylo v následujících letech beze zbytku dodržováno, přesto přineslo prostor pro částečné zlepšení situace.[389] V letech 1635 – 1639 se tak podařilo obnovit výrobu v pěti dvorech – Dřevčicích, Stránce, Ostrově, Vrábí a Toušeni, opraven byl i brandýský zámek, který ve druhé polovině roku 1638 znovu hostil císaře - Ferdinanda III.[390] Jisté ozdravění zaznamenala i ekonomika poddanského hospodářství. Signalizuje to obnovená schopnost některých poddaných odvádět vejrunkové splátky v letech 1636 - 1639.

Mezinárodně - politická situace druhé poloviny 30. let byla ale mírovému stavu na hony vzdálená. Nová fáze konfliktu, označovaná moderní historiografií jako francouzsko – švédská válka, přivedla naopak znovu na české území nepřátelské armády. Stalo se tak na jaře 1639, kdy do Čech vstoupila ze severu švédská armáda, vedená generálem Banerem. Zhoršená vojenská situace se na brandýském panství projevovala již od března téhož roku, kdy vojsko znovu obsadilo brandýské panství, představující významný strategický bod a konalo zde přípravy na obranu hlavního města před nepřítelem.[391] Vojáci ubytovaní po vesnicích nebo jen projíždějící panstvím znovu sužovali místní obyvatelstvo. Poddaní, připravení o dobytek, obilí, mouku, a další majetek, znovu začali opouštět svá hospodářství.[392]

Obsazení brandýského panství švédskou armádou se přesto nepodařilo zabránit. Když Banerovo vojsko vstoupilo v květnu do Čech, rychlým pochodem obsadilo labské pravobřeží až k Mělníku.[393] 27. května se pak Švédové zmocnili samotného města a ještě téhož dne obsadili Starou Boleslav. O dva dny později přebrodil Baner, údajně na radu jednoho z poddaných sedláků, u Kostelce nad Labem řeku a střetl se v bitvě u Lobkovic s císařskými vojsky, hájícími levý břeh.[394] Po vítězné bitvě postoupil k pražských městům, bráněným městskou hotovostí a začal je ostřelovat. V reakci na zprávu o blížícím se císařském vojsku se pak 1. června 1639 stáhl zpět k Brandýsu a Staré Boleslavi, které obsadil a začal tu zřizovat opevněný tábor.[395] Aby získali stavební materiál ke stavbě opevnění zámku, vojenského tábora ve Staré Boleslavi a obytných srubů a palivové dříví přistoupili Švédové

[388] V. LÍVA, *Regesta*, IV., s. 364.
[389] V. LÍVA, *Regesta*, V., s. 79, 120, 121, 128. V lednu až dubnu 1635 bylo na panství kvartýrováno vojsko Mikuláše Niedrumba z Hardeggu, květnu 1637 tu krátce pobylo 400 mužů polské jízdy.
[390] SÚA Praha, fond Staré militare, 12. 8. 1638; Documenta Bohemica, svazek VI., s. 686, 727. O pobytu Ferdinanda III. na Brandýse svědčí i dopisy, které odtud odeslal v září a prosinci 1638.
[391] V. LÍVA, *Regesta*, V., s. 274, 275.
[392] V. LÍVA, *Regesta*, V., s. 274.
[393] V. LÍVA, Regesta V., s. 280.
[394] O průběhu bitvy podrobně informoval císaře Matyáš Gallas. Viz Documenta bohemica, svazek VI., s. 832.

k systematické likvidaci staveb v obou městech i v okolních vsích. Současně byly spáleny a zbořeny mosty v Kostelci na Labem, Tuřici a Toušeni. Švédský pobyt byl doprovázen loupením a násilným chování vůči obyvatelstvu, přestože Baner 24. června 1639 vydal ochranný list pro nekatolické obyvatelstvo brandýského panství.[396]

Okupace Brandýsa sice trvala až do března 1640, nicméně již od podzimu 1639 museli Švédové čelit drobným půtkám s císařskými vojsky a od ledna 1640 se již připravoval útok na postavení švédských vojsk na Labi. To spolu se zhoršující zásobovací situací nakonec přinutilo Švédy opustit pozice. Brandýské panství bylo opuštěno 17. března, vzápětí je ale znovu obsadilo císařské vojsko, které si dle dobových svědectví nevedlo vůči civilnímu obyvatelstvu o mnoho lépe než nepřítel. Výmluvné svědectví o jednom z excesů císařských vojáků podali v lednu 1641 obyvatelé Čelákovic. Jejich zpráva se týkala jízdy, ubytované v Šestajovicích a Nehvizdech, která 3. ledna 1641 *„přijedouc do obce naší, na různo jako včely po domích jezdíc, kde koho napadnouti mohli, do naha svláčeli, nechtíce žádné prosby starých a ni mladých lidí ... slyšeti, bili a nekřesťansky nakládali, takže ... bosí, na životě ňákou plachtu otrhanou přikrytí, nazí v tak ukrutné zimě v sněžích a na ledích, mezi lesy utekouc, přes tři hodiny státi museli, což se mnohým do smrti hodí.“*[397]

Restauraci poddanského osídlení měla napomoci některá opatření. Poddaní byli osvobozeni od kontribuce[398], z darů a prostředků proviantního skladiště a ze zásob po Švédech jim bylo poskytováno obilí na osev.[399] Podle slov hejtmana se tak podařilo nově osadit na 60 poddanských usedlostí.[400] Úsilí směřovalo rovněž z obnově režijní výroby velkostatku. Byl tak opraven a uveden do provozu dvůr v Dřevčicích, prostředky byly dále vynakládány na opravu brandýského zámku, mlýna, některých jezů, vinic a mostů.[401] Hospodaření za rok 1640 sice skončilo schodkem, který ale nebyl nijak vysoký (106 zlatých 30 krejcar a půl denáru při celkových příjmech 3469 zlatých 16 krejcarů a 4,5 denáry). Na celkové sumě příjmů se nejvíce podílely částky poskytnuté z císařského renthauzu (30 %), z počtů důchodního písaře (24 %), dále příjmy z pronajatého cla (17 %) a prodaného obilí (13 %). Menší význam naproti tomu měly příjmy z vinic (6 %), z nájmu vodních ploch (2 %), pivovaru (3 %) a prodaných pražských piv (1 %) a štěpnic (1 %).

---

[395] J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, II., s. 8-13; V. LÍVA, Regesta, díl V., s. 292, 302.
[396] Tamtéž.
[397] J. V. PRÁŠEK, *Brandejs nad Labem*, II., s. 14.
[398] V. LÍVA, Regesta VII., s. 402.
[399] V. LÍVA, Regesta, díl VI., s. 46, 47, 64.
[400] SÚA Praha, fond Staré militare, 14. 9. 1643.
[401] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/16/II.

Závažným faktorem, komplikujícím obnovu ekonomiky komorního velkostatku byl nedostatek pracovních sil. Tento problém, který vyvstal v průběhu třicetileté války, byl ve čtyřicátých letech řešen typicky feudálním způsobem. Od roku 1642 byli na brandýské panství v době sezónních prací posíláni k výpomoci dělníci z podbrdských komorních statků Zbiroh, Točník, Křivoklát a Králův Dvůr.[402] Třebaže tito pracovníci, stejně jako brandýští poddaní, pobírali stále mzdu, představovala vynucená námezdní práce jeden z kroků ústících v poválečném období v nárůst poddanského zatížení. V roce 1643 učinila správa velkostatku pokus nahradit mzdy vlastních poddaných při žňových pracích podílem na obilním výnosu (desátý mandel), ti se ale postavili na odpor, takže komorní správa nakonec od svého záměru z obavy před hromadným zbíháním poddaných upustila.[403] Přesto je zřejmé, že v průběhu války narůstal v důsledku nedostatku pracovních sil a potahů při dvorech tlak na využití pracovní kapacity poddaných nad rámec zvyklostí a urbářů.[404] Vysoké robotní zatížení, vymykající se urbářovým předpisům zůstalo na komorních statcích, včetně Brandýsa nad Labem, zachováno i po skončení války. Je bezpečně doloženo, že v 50. letech 17. století poddaní ve vsích i městečkách na brandýském panství již nerobotovali podle urbářů ale podle toho „*co se* [jim] *kdy dle potřeby poručí*". Že přitom nešlo o žádnou poválečnou „*novotu*" svědčí i skutečnost, že taková praxe byla hejtmanem označena za dávný zvyk.[405]

K vyhrocení válečné situace došlo znovu v letech 1642 – 1643. K obraně země před očekávaným novým švédským vpádem byla tentokrát svolána i zemská hotovost. Brandýs nad Labem měl spolu s dalšími místy, kde se nacházely labské přechody, znovu plnit úlohu strategického bodu prvotního významu. Již od léta 1642 tak měl stálou vojenskou posádku.[406] V říjnu 1642 byl prostor mezi Brandýsem a Nymburkem obsazen vojskem zemské hotovosti, aby se při očekávaném švédském vpádu zabránilo nepříteli v přechodu Labe. Prostor mezi Mělníkem a Brandýsem obsadilo Ecketorfovo vojsko.[407] Ke švédskému vpádu došlo pod vedení generála Torstensona v dubnu 1643. Linií dotyku obou armád se v červnu téhož roku stalo opět brandýské panství. I po brzkém odchodu obou vojsk setrvala část císařské armády na panství.[408]

---

[402] Fond Stará manipulace, sign. B 94/16/II. K této otázce srv. E. MAUR, *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 112-113.
[403] Tamtéž.
[404] K trendu zvyšování robotního zatížení v průběhu války E. MAUR, *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 94-95. O vysokém zatížení brandýských poddaných psal v roce 1647 komoře hejtman Dejm. Poddaní jsou podle slov hejtman povinni dodávat seno a slámu a na pražský hrad, vozit dříví pro vojáky do zámku a nadto vykonávat roboty, na které nepostačuje týdně 20 for (SÚA Praha, fond Staré militare, 15. 11. 1647).
[405] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/19.
[406] V. LÍVA, *Regesta*, VI., s. 328-358.
[407] V. LÍVA, Regesta, díl VI., s. 399, 404, 406, 425.
[408] V. LÍVA, Regesta, díl VI., s. 79, 91, 98, 102, 103, 108.

Vyhrocená válečná situace z let 1642 – 1643 přinesla novou zkázu poddanskému osídlení. Již v prosinci 1642 podával hejtman komoře zprávu, v níž konstatoval:

„Roku pak tohoto majíce za to, že se z některých lidí přiznávati a panství ta zase vyzdvihovati moci budu, znovu lidem poddanejm JMC od nepřátelských i našich partají potahy a dobytky i všecky svršky a nábytky pobrány, obilí vyzuchaný, rozvundaný a lidé rozehnání sou, že žádných dělníků jak na mlaty tak i na krytí vinohradů dostati nemohu a kde je shledávati nevím.“[409]

V průběhu roku 1643 se situace ještě více zhoršila. V srpnové zprávě komoře o stavu panství hejtman Hendrych Dejm mj. napsal:

„V těch letech, co sem tak panství napravil, dvorův po kurfiřském vpádu do země zase osm vyzdvedl, lidí přes 60 na grunty zvosazoval, to vše ničímž jsa, všechno zase pokaženo jest, lidé rozehnáni a živnosti jich zkaženy, dvorův ze všech třinácti mimo tři, a to hrubě zkažené, které sem zase na díle spraviti dal, nepozůstává.“ O poddaných, kteří se stále zdržují na panství informoval komoru, že *„na větším díle v těch zbořeništích a spáleništích zůstávají a jako tetřev na topole, nemajíce sobě čím vorati, osedlí jsou, málo kdo co sobě sijí, strojí, sklidíce sobě tu hrstku obilí, obávám se, aby to nerozprodali, a kdyby více, čehož Bůh uchovati rač, nějaké vojsko do země přišlo, rozehnáni nebyli, a tam dokonce, nemajíce se k čemu navrátiti, nezůstali.“*

Bližší pohled na situaci poddanského osídlení nám skýtá přehled připojený k relaci o stavu panství ze 17. 8. 1643, který zachycuje stav osazených a pustých gruntů ve všech vesnicích a městečkách na panství mimo privilegované samosprávné lokality Brandýs nad Labem, Kostelec nad Labem a Čelákovice. Ten ukazuje, že ve sledovaných 40 vsích a městečkách bylo osazeno 94 potažních a 86 chalupnických nemovitostí, tedy celkem 180 usedlostí. To činí 32 % z původního počtu 560 osedlých. Největší roli přitom hrál geografický faktor. Velká většina poddaných, kteří se v roce 1643 zdržovali na brandýském panství totiž žila na jeho pravobřežní části (75 %). Zatímco v pravobřežní části panství bylo osazeno 40 % usedlostí při srovnání s předbělohorskou situací, na komunikačně mimořádně vytíženém levém břehu to bylo jen 20 %. Ani na více osídleném pravobřeží ovšem nebyla situace jednotná. Osídlení se tu kumulovalo při severovýchodní výspě panství, zatímco západní část rozložená při cestě z Mělníka do Staré Boleslavi byla postižena ve stejné míře jako lokality v levobřežní části Labe. Důvodem bylo nejspíše to, že tato komunikace byla v průběhu války

[409] SÚA Praha, fond Stará manipulace, sign. B 94/16/II.

Stav poddanského osídlení na panství Brandýs nad Labem
v roce 1643 - podíl osazených usedlostí

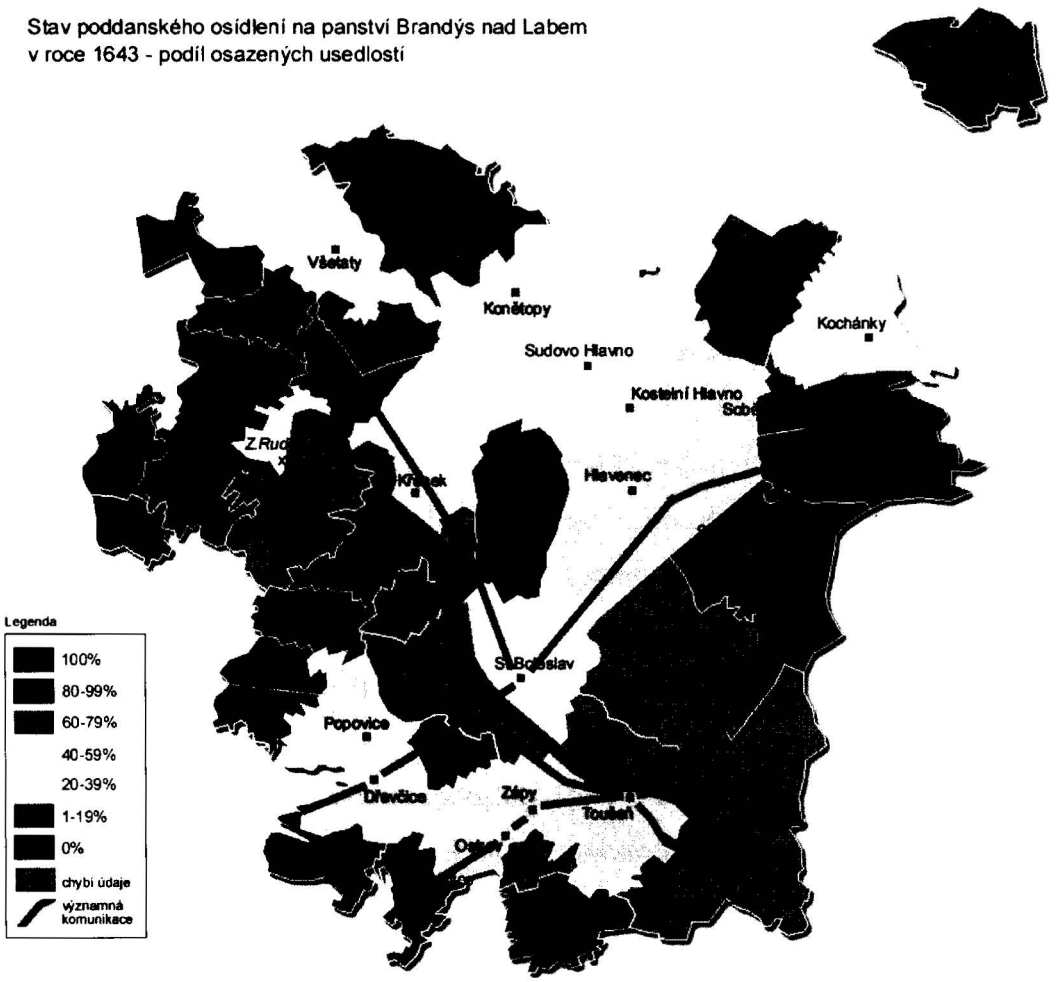

opakovaně využívána nepřátelskými armádami, které pak v blízkosti Kostelce nad Labem překračovaly tok Labe, aby si tak otevřely přístup k hlavnímu městu.

Toto vysvětlení podporuje i rozsah devastace venkovské architektury, který pramen rovněž zohledňuje, když rozlišuje domy spálené a zcela rozbořené od těch, které podle zdání hejtmana zůstaly alespoň z poloviny zachovány. Ve vesnicích, kterými procházela cesta z Mělníka ke Staré Boleslavi totiž byly zcela spáleny a zbořeny beze zbytku všechny domy. Usedlosti s dochovanou architekturou se na labském pravobřeží nacházely znovu jen v severovýchodní části. Ta tedy byla objektivně méně zatížena válečnými událostmi. Celkem bylo v pravobřežní části panství alespoň z poloviny dochováno 139 domů. Na levém břehu to bylo jen 28 domů. Z toho také plyne, že 41 z usedlostí, které byly osazeny hospodáři bylo zcela spálených a rozbořených. Teoreticky to ovšem nemuselo vždy znamenat, že ve všech těchto ruinách skutečně žili lidé. Někteří z osedlých totiž mohli držet více než jednu usedlost. Pramen také ukazuje, že jedním z klíčových faktorů, který ovlivňoval možnosti obnovy poddanské ekonomiky byl nedostatek potažního dobytka. Můžeme – li důvěřovat zprávě hejtmana, pak na zmíněných 180 osazených usedlostech bylo v roce 1643 chováno jen 10 koní, 18 volů a 40 krav.

Ani v letech 1643 – 1648 nebylo brandýské panství ušetřeno mnoha průtahů a kvartýrů vojsk a s ním spojené kriminality. Stížností na hospodářské škody a násilí císařských vojáků z té doby je dochováno několik desítek. Na samotném sklonku války bylo panství ještě jednou zasaženo nepřátelským vojskem. Stalo se tak při posledním vpádu Švédů do českých zemí v roce 1648. Švédové drželi Brandýs od srpna do listopadu 1648, kdy po vestfálském míru opustili zemi.[410]

Situace poddanského osídlení mezi lety 1644 – 1648 již ve svém výsledku nedosáhla nijak dramatických změn. V roce 1648 bylo v městech a městečkách mimo Čelákovice, Brandýs nad Labem a Kostelec nad Labem osazeno 207 usedlostí. V průběhu čtyř let se tak podařilo zvýšit procento osazených usedlostí z 32 % na 37 %. Vyšším potenciálem obnovy disponovala znovu pravobřežní část panství, kde celkově přibylo 25 osazených usedlostí, zatímco na levobřežní části jen dvě. Nárůst byl na pravém břehu Labe zaznamenán v Mečeříži (8), Chotětově (8), Kozlech (4), Skorkově (3), Všetatech (3), Sobětuchách (2), Kochánku (1) a Čečelicích (1), osedlých tu naopak ubylo ve Staré Boleslavi (-2), Předměřicích (-1) a Konětopech (-2). V levobřežní části panství se zvýšil počet osedlých jen v případě Dřevčic (4)

[410] V. LÍVA, Regesta, VIII., s. 261, 265, 276; Documenta bohemica, svazek VII., s. 373; J. V. PRÁŠEK, Brandejs nad Labem, díl II., s. 16-19.

Stav poddanského osídlení na panství Brandýs nad Labem
v roce 1648 - podíl osazených usedlostí

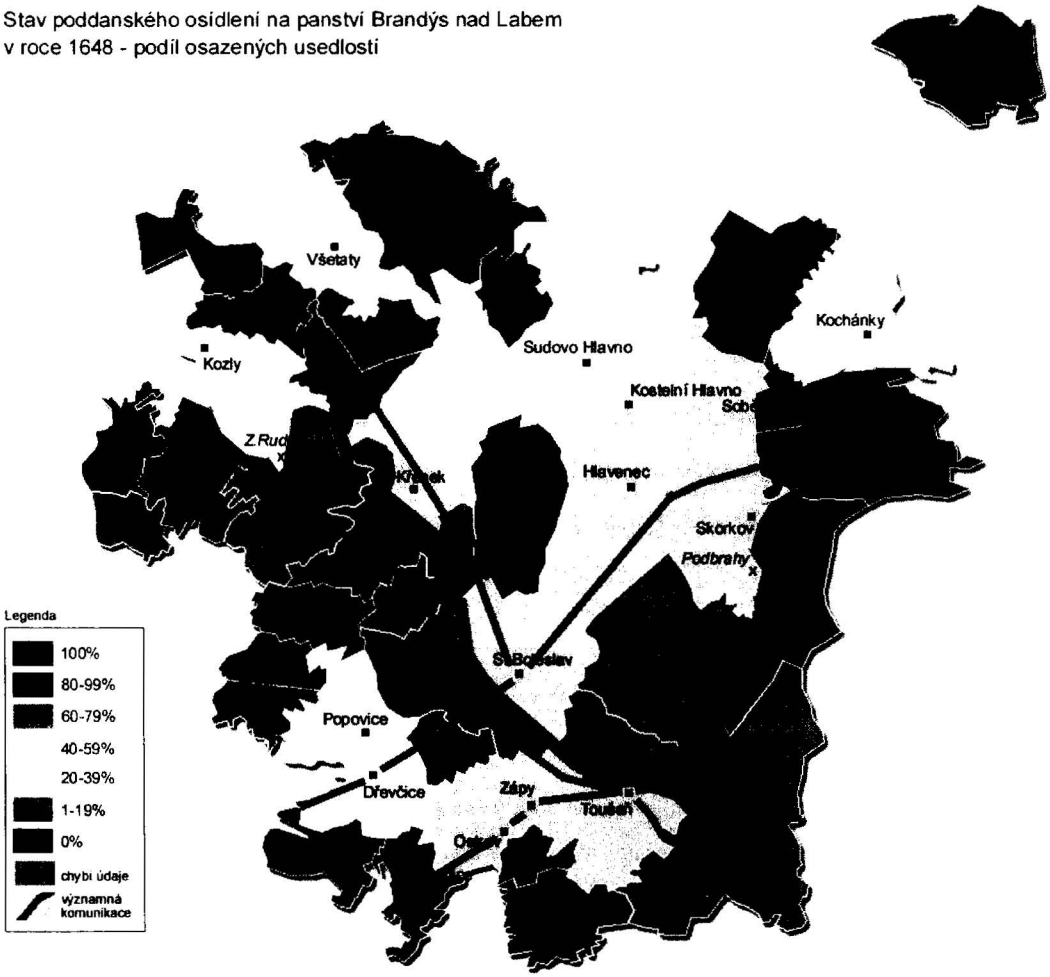

a Popovic (2). Počet osazených usedlostí naopak klesl v Zápech (-1), Svémyslicích (-1), Nové Vsi (-1) a Malém Brázdimi (-1). Celkovou situaci zachycuje následující tabulka.

Tabulka č. 18

Osazené usedlosti na panství Brandýs nad Labem v r. 1648
Celkové součty

Území/Typ sídla	Počet osedlých	% osaz. usedlostí	Změna 1643 – 1648
Labské pravobřeží	160	48	+ 25
Městečka	32	70	+ 6
Vsi	128	44	+ 19
Labské levobřeží	47	21	+ 2
Městečka	21	22	- 1
Vsi	26	20	+ 3

Výrazněji se stav poddanského osídlení změnil v průběhu následujících šesti let, především pak v období 1650 – 1654, kdy se podařilo zvýšit procento osazených usedlostí ve sledovaných lokalitách až na 61 % předbělohorského stavu. Tento nárůst je znázorněn v následujícím grafu.[411] Ten mimo jiné zřetelně ukazuje, nakolik by bylo zavádějící posuzovat rozsah válečných škod na poddanském osídlení jen na základě údajů berní ruly, kdy byla celková situace již znatelně příznivější než bezprostředně po válce.

[411] SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. B 37/1, karton 30, složka 1650; M. HAASOVÁ, Berní rula 18, Kraj kouřimský, díl I., Praha 1952, s. 61-95.

Graf č. 5

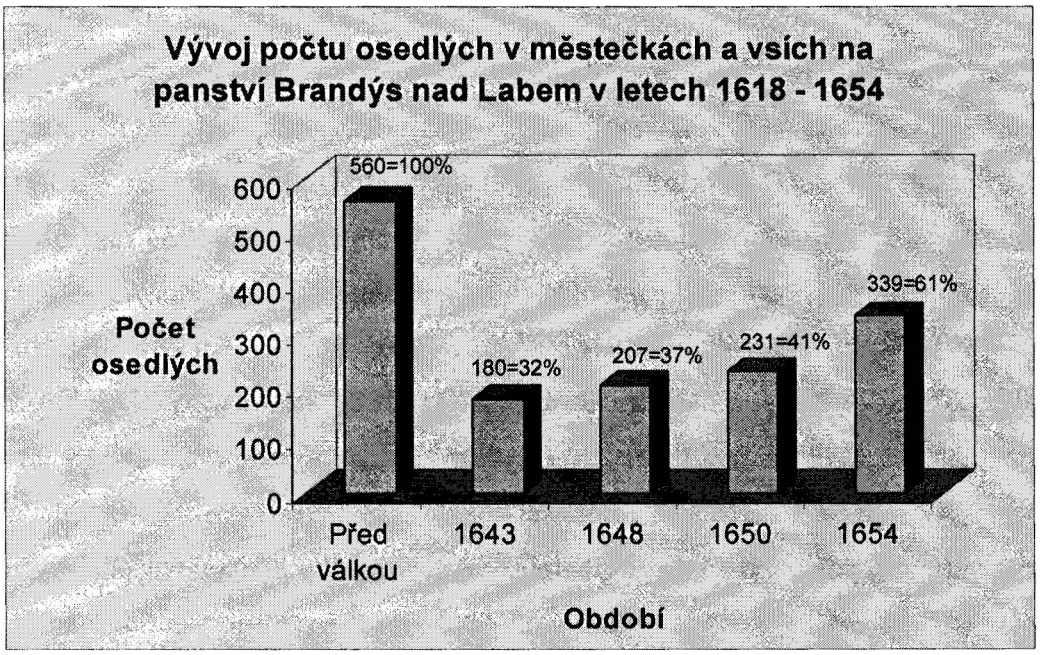

Potenciál obnovy usedlostí byl již v letech 1648 – 1654 na obou částech panství téměř totožný. Na pravém břehu Labe se tak procento osazených usedlostí zvýšilo na 72 (o 24 %), na levobřeží vzrostlo na 43 % předválečného stavu (o 23 %). Sídlení obnova panství byla realizována v průběhu 50. - 80. let 17. století, její úspěšnost ale byla oslabována vznikáním nových poustek, které byly důsledkem zbíhání poddaných, rozšířeného nejvíce v 70. letech 17. století.[412]

O počtech osedlých a pustých usedlostí na panství Brandýs nad Labem bezprostředně po skončení třicetileté války již bylo pojednáno. Jestliže se ve vsích a městečkách mimo tři privilegované lokality v roce 1648 nacházelo 63 % pustých gruntů, pak toto číslo rozhodně nezohledňuje situaci v jednotlivých lokalitách. Důvodem je značně rozdílná míra válečného poškození v různých částech panství. Zatímco ve vsích a městečkách severovýchodní části dominia byly vsi bez nebo jen s malým podílem pustých usedlostí, v levobřežní části panství a při cestě z Mělníka ke Staré Boleslavi byla většina vsí zcela nebo téměř zcela zničena. Lze předpokládat, že tato situace se odrážela i v rozsahu populačních ztrát.

Orientační představu o populační situaci za třicetileté války můžeme získat, zaměříme – li svojí pozornost na vybranou skupinu obyvatelstva – rodiny držitelů poddanských usedlostí na konci třicetileté války. Předmětem analýzy bude 55 usedlostí v šesti sídlištích v různých částech panství s různou mírou válečných škod. Severovýchodní část panství

[412] K tomu podrobněji v kapitole Poddanská nemovitost, majetkové transfery a finanční situace poddanského hospodářství.

zastupují vsi Tuřice a Sobětuchy, oblast ležící při cestě z Mělníka ke Staré Boleslavi vsi Kozly a Tišice, levobřežní část panství pak městečko Jenštejn a ves Popovice.

Ve všech šesti sledovaných lokalitách bylo na konci třicetileté války osazeno 25 usedlostí. Nejnižší populační ztráty ze sledovaných sídlišť zaznamenaly vsi Sobětuchy a Tuřice. V roce 1648 tu bylo osazeno 17 z 18 usedlostí (94 %). Šance přestát válečné strádání byly v této části panství poměrně velké. Svědčí o tom skutečnost, že zdejší usedlosti nebyly nově osazovány, tak jako jinde, teprve na sklonku války, ale vsi byly osídleny po celou dobu třicetileté války.[413] 24 % poddaných, kteří na usedlostech hospodařili v roce 1648, se zakoupilo již před rokem 1631, 47 % před rokem 1643 a jen 29 % mezi lety 1644 – 1648. I v roce 1643 tak v obou vsích zůstávalo 83 % osazených usedlostí. Pokud zdejší poddaní ze svých usedlostí pod tlakem válečných událostí odcházeli, dělo se tak jen dočasně, takže válka tu nevedla k rozkladu existujících sociálních vazeb a základních strukturálních prvků jako rodina, dům či obec nebo k narušení kontinuity v držbě nemovitosti. Úmrtí nebo zběhnutí hospodáře tu ani v jediném případě nevedlo k dlouhodobému zpustnutí usedlosti.[414] I v průběhu třicetileté války představovaly neúplné rodiny v čele hospodářství jen dočasnou záležitost. Na místa zemřelých hospodářů záhy nastupovali synové, dcery s manžely a znovuprovdané vdovy. Mezi hospodáři, kteří v roce 1648 drželi zdejší usedlosti bylo 18 % synů předchozích držitelů gruntů, 18 % osedlých se přiženilo k jejich dcerám, 35 % k vdovám a 6 % k jiným příbuzným. Ve 24 % případů nebylo možné příbuzenské vztahy prokázat. O vysoké schopnosti regenerace základních rodinných struktur svědčí i skutečnost, že u celých 65 % zdejších usedlostí nebyla v letech 1620 – 1648 přerušena takto definovaná kontinuita v držbě (otec – syn, otec – dcera, vdova – nový hospodář, jiný příbuzenský vztah). Obdobné, třebaže ne tak příznivé poměry panovaly i v dalších vsích, ležících v severovýchodní části brandýského panství, které i v průběhu třicetileté války vykazovaly vysokou míru osazenosti (Předměřice – v roce 1643 84 % osazených gruntů, Chotětov 67 %, Mečeříž 65 %, Sudovo Hlavno 58 %, Kochánky 54 %).

Naproti tomu odlišná byla situace v levobřežní části panství a na pravobřeží pak při cestě z Mělníka ke Staré Boleslavi. Jak již bylo uvedeno, tato část byla v průběhu války mimořádně komunikačně vytížena, což se projevilo v naprosté devastaci venkovské architektury a ztěžovalo to také možnosti obnovy usedlostí při dočasných zklidněních válečné

[413] I v průběhu 30. a 40. let evidují pozemkové knihy v těchto vsích majetkové transakce, v letech dočasného zklidnění válečné situace se obnovovala i platební schopnost poddaných.

[414] Jediná pustá usedlost v obou vsích byla chalupa o 24 korcích výsevku v Tuřici. V roce 1636 se do ní přiženil k vdově po předchozím držiteli Jan Baloun. Podle záznamu gruntovní knihy opustil usedlost v roce 1639 poté, co

situace. Populační situaci v této části panství budeme sledovat na příkladu čtyř sídlišť – Jenštejna a Popovic na labském levobřeží a Tišic a Kozel na labském pravobřeží. Ve všech čtyřech lokalitách se před válkou nacházelo 38 poddanských usedlostí. V roce 1648 bylo osazeno hospodáři jen osm gruntů (21 %) – čtyři v Kozlech a čtyři v Popovicích. I těchto osm usedlostí bylo z větší části osídleno teprve po roce 1644, ještě v roce 1643 totiž byly v těchto čtyřech místech osazeny jen dva grunty v Popovicích. Šest z osmi hospodářů získalo své usedlosti příbuzenskými transakcemi. Nyní budeme sledovat populační situaci na dvaceti osmi zbývajících pustých usedlostech. Vyloučíme – li šest usedlostí v Jenštejně a Popovicích, které patřily stavovským osobám, zůstane 22 gruntů. Na 16 z nich v průběhu války zemřeli hospodáři (73 %), z jedné usedlosti osedlý zběhl (4 %) a v pěti případech není o osudu posledních držitelů gruntů před rokem 1648 nic bližšího uvedeno (23 %). Tito lidé buď zemřeli nebo odešli z panství, protože po nich nezůstali žádní dědici. Pouze na sedmi z těchto 22 usedlostí zanechali poslední hospodáři před rokem 1648 potomky (32 %). Na zbylých patnácti usedlostech rodiny jejich držitelů buď zcela vymřely nebo natrvalo odešly z panství. Pouze ve dvou případech byli poddaní, kteří se ujali pustých usedlostí po třicetileté válce příbuzensky spojeni s držiteli gruntů před rokem 1648. Tyto údaje ukazují, že ve sledovaných vsích v průběhu třicetileté války dosáhl rozklad základních institucí soudobé venkovské společnosti značného stupně. Noví hospodáři, kteří po třicetileté válce obnovovali pusté usedlosti pak povětšinou přicházeli buď z méně postižené severovýchodní části panství nebo na panství přicházeli odjinud.

Paušalizující tvrzení o naprosté devastaci a vylidněnosti brandýského panství v průběhu a na konci třicetileté války se tak rozborem situace v jednotlivých lokalitách a usedlostech v různých částech panství nepotvrdily. Měli jsme možnost poznat řadu prostředků a mechanismů, které poddaným umožňovaly čelit válečné zkáze a ohrožení. Především v méně komunikačně disponovaných místech, která nebyla válkou tak intenzivně devastována, byly tyto prostředky velmi účinné, a umožnily tak přetrvání základních institucí soudobé venkovské společnosti. Také díky tomu bylo možné přistoupit záhy po skončení války k obnově poddanského osídlení a v průběhu prvních šesti let zvýšit podíl osazených usedlostí ve sledovaných vsích a městečkách z 37 na 61 % původního stavu.

v důsledku švédského vpádu upadl do chudoby a zemřela mu manželka. Když se vzápětí přiženil k jiné vdově do Sobětuch, svůj grunt v Tuřici zanechal pustý. Osazen byl znovu v roce 1651.

3. 2. Válka a všední den venkovské společnosti. Nástroje a strategie jednání poddaných, formy sociálních interakcí.

Každodenní praxe vzájemného kontaktu civilního a vojenského světa byla výsledkem konstelace řady okolností a přinášela širokou škálu forem sociálních interakcí. Významnou pozici mezi nimi zaujímal sociální konflikt provázený velmi často násilím, ať už byl důsledkem střetu o omezené zdroje, hodnoty, sociální status nebo moc.[415] Znatelný růst poptávky po potravinách a dalších komoditách, např. železářských výrobcích sice mohl za příznivých okolností přivodit dočasnou válečnou konjunkturu některých odvětví výroby, bylo tomu tak ovšem jen za předpokladu, že se podařilo zamezit krajně negativním projevům války v podobě rozsáhlé devastace výrobní základny a současně bylo možné nalézt jistý modus vivendi s vojáky.[416]

Panství Brandýs nad Labem se naopak řadilo k jednomu z nejhůře postižených míst v zemi. I v obdobích mimo vyostřené válečné situace bylo obyvatelstvo s ohledem na komunikačně exponovanou pozici velmi intenzivně zatíženo průtahy (durchcuky) a kvartýry vojsk. Není proto překvapující, že v dochované písemné komunikaci mezi obyvatelstvem, správou panství a českou komorou měla dominantní pozici otázka deviantního chování vojáků a válečných škod. Hlavní zdroj sociálních konfliktů mezi vojáky a obyvatelstvem a nejčastější předmět stížností tvořily krádeže majetku, spojené často s násilným chováním. Kořistící skupiny vojáků, tzv. marodéři nebo jen loupeživé bandy s falešnou identitou[417] zcizovaly nejčastěji koně, dobytek a obilí. Uloupený majetek byl posléze často zpeněžován, třebaže centrální orgány obchod s takovým zbožím vytrvale zakazovaly.[418]

Prameny ovšem nasvědčují tomu, že ne všechny válečné škody na majetku musely být dílem vojáků. Na devastaci a rozkrádání se v jisté míře podílelo pravděpodobně i samotné civilní obyvatelstvo. Hejtman Dejm jistě věděl o čem píše, když v roce 1638 uvedl ve své zprávě o stavu panství: *„Poněvadž na hlaveneckým zámečku věže plechová v jednom místě otrhaná a protlučená, nevím od sedlákův-li čili od soldátů v ten běh vojenskej, jest...“*[419] Jindy

---

[415] K definici sociálního konfliktu A. WÜRGLER, *Voices From Among the „Silent Masses“: Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe*, in: L. H. van Voss (ed.), Petitions and Social Conflicts in Early Modern Europe, s. 11–34, zde s. 13.

[416] Takový vývoj vedoucí k ekonomickému vzestupu některých sociálních skupin sledoval na příkladu města Göttingen N. WINNIGE, *Wirtschaften im Dreißigjährigen Krieg. Das Beispiel Göttingen*, in: B. von Krusenstjern, H. Medick (ed.), Zwischen Alltag und Katastrophe, s. 273–306.

[417] Např. v roce 1625 poddaní v suplikaci psali o *„loupežnících na koních“*, kteří *„za soldáty se vynášeje, po lesích a v jiných místech soukromních na nás a hovádka naše schovající nám loupežně a nákeřně berou, k tomu mnohý posekají, pochromí ...“* Národní archiv, fond Staré Militare, 17. 6. 1625, karton 54.

[418] V. LÍVA, Regesta, díl III., s. 531, 551; díl V., s. 163–164; díl VI., s. 393.

[419] Národní archiv, fond Staré militare, 12. 8. 1638, karton 78.

měli poddaní velký podíl na zpustošení vlastní poddanské nemovitosti, což dosvědčují záznamy pozemkových knih. Tak se např. o selské usedlosti Jana Nováka v Popovicích dočteme, že sám osedlý *„jej nanejvejš spustivše, sám z něho ještě před vpádem lidu saského na vojnu se dal."*[420] Takových příkladů bychom v brandýských gruntovnicích našli mnoho.

Podobně jako krádežemi na majetku bylo obyvatelstvo venkova i měst sužováno vymáháním nenáležitých požitků, velké škody působila rovněž nízká schopnost nebo ochota vojáků poskytovat za odebrané zboží finanční protihodnotu.[421] S vymáháním požitků byly také nezřídka spojeny výhrůžky vojáků. S jejich pomocí se domáhali vyplacení dlužných mezd, kontribucí nebo vydávání potravin v požadovaném množství. Nelze je chápat jen jako svévoli prostých žoldnéřů, neboť nezřídka přicházely i z velitelského sboru. Např. v roce 1642 se dle zprávy hejtmana nechal slyšet velitel vojáků ubytovaných na brandýském panství, že při svém odchodu odežene z panství veškerý dobytek, nedostane-li se mu všech požitků, které mu byl dlužen Kouřimský kraj.[422] Ve stejném roce se generálvachtmistr Valdštejn domáhal dobré tabule za pomoci hrozby, že nechá vyloupit zdejší dvory.[423] Takových a podobných případů by bylo možné uvést mnoho.[424]

Zdrojem příjmu vojáků a příčinou sociálních konfliktů bylo rovněž zajímání rukojmích a vynucování výkupného. Prameny z brandýského panství zaznamenávají takový případ v roce 1622, kdy byl císařskými vojáky ubytovanými v Brandýse nad Labem zajat jeden z měšťanů a za jehož propuštění bylo požadováno složení 500 říšských tolarů.[425] Jiný případ se stal v roce 1640, kdy se brandýský hejtman postavil za několik poddaných, kteří se vypravili do východních Čech, nakoupili tu 21 kusů dobytka a při návratu zpět byli zadrženi velitelem pardubické posádky. Ten dal čtyři z nich uvěznit a požadoval složení výkupného ve výši 30 dukátů. Poddaným nakonec nezbylo nic jiného, než prodat několik kusů dobytka a odvést dotyčnému veliteli požadovanou částku.[426]

Snahy vojáků o obohacení ovšem nebyly vždy tak přímočaře jednoduché. K pokročilejším formám ekonomické kriminality mířící k participaci na příjmech komorního velkostatku lze zařadit vybírání cel a mýt[427], vaření a distribuci piva[428] nebo účast na zisku

---

[420] SOA Praha, fond Velkostatek Brandýs nad Labem, inv. č. 226, Gruntovní kniha Vrábí, Dřevčic, Popovice a Jenštejna z let 1592–1715, fol. 160.
[421] Dokladů je k dispozici mnoho. Viz V. Líva, *Prameny*, díl III., s. 500, 601, 614, 767; díl V., s. 79; díl VI., s. 331, 337, 344.
[422] V. LÍVA, *Prameny*, díl VI., s. 347, 350, 351.
[423] V. LÍVA, *Prameny*, díl VI., s. 409.
[424] Srov. např. V. LÍVA, *Prameny*, díl VII., s. 103, 306; díl VIII., s. 50, 234.
[425] V. LÍVA, *Prameny*, díl III., s. 380. Vojáci nejspíše neuspěli, neboť se záležitost dostala až do místodržitelské kanceláře, odkud vzápětí vzešel rozkaz k propuštění dotyčného a přísnému potrestání viníků.
[426] V. LÍVA, *Prameny*, díl VI., s. 110.
[427] V. LÍVA, *Prameny*, díl VI., s. 53, 91, 93; díl VIII., s. 57.

mlynářů.[429] Dělo se tak přesto, že takové svévolné jednání bylo centrálními orgány přísně zakazováno. Uvedených skutků se přitom nedopouštěli jen vojáci císařských armád. Podobná opatření zaváděli na brandýském panství v roce 1639 i Švédové, když obsadili zdejší mlýny svými posádkami, aby si tak pojistili příjem z měřičného.[430]

Obyvatelé měst, městeček a vsí nebyli vůči nebezpečím a následkům plynoucím z uvedených typů sociálních konfliktů zcela bezbranní. Následně se pokusíme poukázat na strategie jednání, kterých jednotlivci i venkovské kolektivy v takových situacích užívali. Na prvním místě bude třeba věnovat pozornost ochraně a pomoci poskytované poddaným ze strany jejich vlastní vrchnosti, respektive vrchnostenské správy. *„Po Pánu Bohu k Vaší Milosti, jakožto vrchnosti nám předně od Boha a od Jeho Milosti Císařské Pana Pana nás všech nejmilostivějšího vystavené, se utíkáme, že nad námi chudými lidmi tak laskavě se skloniti a pokudž možno, abychom od Vaší Milosti ochrany a zastání dosáhnouti mohli pokorně pro Boha prosíme,"* čteme v úvodu jedné z dochovaných suplikací poddaných z pravobřežní části brandýského panství z jara 1642.[431] Citovaná ukázka je ilustrativním příkladem rétorického ztvárnění a argumentativní roviny typu pramene umožňujícího získat přístup k jednomu z diskursů na němž byla aktivně účastna venkovská společnost sledovaného období. Jeho rámec tvořila instituce panství, jeden z konstitutivních prvků sociálního řádu evropské tradiční společnosti.

Množství dochovaných písemných žádostí a stížností poddaných vůči vrchnostem nás nenechává na pochybách, že suplikace představovaly významný komunikační nástroj raně novověké společnosti plnící řadu rozmanitých funkcí.[432] V současné zahraniční literatuře je tento pramen oceňován mimo jiné jako indikátor uplatňování norem v životní praxi a senzor lokálních krizí, problémů a strategií poddaných i vrchností při jejich zvládání. Pro samotné vrchnosti představovaly tyto písemnosti potenciální instrument dohledu nad činností podřízených institucí, zdroj informací o lokální situaci a využívána byla leckdy i funkce

---

[428] V. LÍVA, *Prameny*, díl VI., s. 88, 358.

[429] Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. B 94/16/II.

[430] V roce 1640 žádali nájemní mlynáři z Brandýsa nad Labem, Kostelce nad Labem a Čelákovic, aby jim byl za období okupace odpuštěn nájem. Skutečnost, že za dob okupace nemohli mlýnů užívat a navíc utrpěli značné ztráty na majetku a zdraví dokládali svědeckými výpověďmi úředníků brandýského panství. Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. B 94/16/II.

[431] Národní archiv, fond Staré militare, 24. 3. 1642, karton 93.

[432] Dějinám a významu této instituce věnovalo od 70. let pozornost především německé bádání. Výsledky shrnují M. P. SCHENNACH, *Supplikationen*, in: J. Pauser, M. Scheutz, T. Winkelbauer, Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert): ein exemplarisches Handbuch, Wien-München-Oldenburg 2004, s. 572–584; v širším kontextu L. H. VAN VOSS, *Introduction*, in: Týž (ed.), Petitions in Social History, Cambridge 2001, s. 1–10.

ventilu uvolňujícího případné napětí ve vzájemných vztazích.[433] Suplikace rovněž působily na samotné utváření norem a některými badateli jsou považovány za jeden z nástrojů vzniku moderního státu.[434]

Vedle písemných podání, jejichž rozmach je spojován s obecným prosazováním písemného řízení v mimoměstském prostředí a také s rostoucím množstvím ingerencí vrchností do různých oblastí života venkovské společnosti, si svůj význam i nadále podržela orálně přednesená žádost.[435] Zdá se, že i ona užívala obdobné rétorické strategie jako písemná suplikace, její naléhavost byla ale nadto podpořena přednostmi komunikace „tváří v tvář" – která mohla za pomoci emotivního výrazu, patřičné gestikulace a vizuálního působení daleko účinněji uplatnit patetickou složku přesvědčovací strategie. Svědectví o tom podávají např. slova brandýského hejtmana z ledna 1635, který takto informoval českou komoru o tristní situaci poddanského osídlení: *„Lidé poddaní nepřestávají každodenně, kteří tak ještě doma pozůstávají, přicházeti a za to pro Boha s pláčem poníženě žádati, aby jim ještě díl obilí pro vychování jejich, aby hladem nemřeli, propůjčeno bejti mohlo..."* [436] Právě v situacích krizí různého druhu, které sebou přinášely nárůst počtu sociálních konfliktů, rostl i počet stížností a žádostí poddaných.[437]

Suplikace představuje i s ohledem na nedostatek vlastních svědectví o životě neprivilegovaných vrstev společnosti pramen vysoké hodnoty. Na tom nic nemění ani skutečnost, že velká část těchto písemností patrně nebyla sepisována samotnými suplikanty, ale lidmi, kteří byli schopni jejich požadavky artikulovat za pomoci přiměřených jazykových prostředků a byli znalí pravidel epistolární rétoriky. Nejedná se nám v tuto chvíli o problematickou kvalifikaci pramene jako ego-dokumentu, ale v první řadě jako institucionalizované formy jednání odrážející komunikační strategii suplikantů v rámci příslušného diskursu.

Explicitní persuazivita suplikace a zprostředkovatelská úloha písaře nemohou být důvodem pro absolutní negaci ani při hodnocení informační hodnoty pramene v otázce vztahu k pojednávaným dějům. Uplatňování argumentů v rámci konstruování reality příběhu mělo při předkládání písemné žádosti své meze a nelze je považovat jen za výsledek fikce nebo

[433] K těmto funkcím více M. P. SCHENNACH, *Supplikationen*, s. 580–582. K problematickému využití pramene jako Ego-dokumentu O. ULBRICHT, *Supplikationen als Ego-Dokumente. Bittschriften von Leibeigenen aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhundert als Beispiel*, in: W. Schulze (ed.), Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte, Berlin 1996, 149–174.

[434] Suplikace jsou při této interpretaci chápány jako nástroj centralizace, nátlaku na lokální elity. K tomu především W. BRAKE, *Shaping History: Ordinary People in European Politics, 1500–1700*, Berkeley 1998; dále L. H. VAN VOSS, *Introduction*, s. 4–5; A. WÜRGLER, *Voices From Among the "Silent Masses"*, s. 32.

[435] M. P. Schennach, *Supplikationen*, s. 576.

[436] Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. S 195/11.

písařské rutiny. Na jedné straně odráželo zájmy iniciátorů podání, kteří za jeho obsah nesli odpovědnost v dalších etapách komunikačního aktu, na druhé straně museli pisatelé počítat s existencí správního řízení, jehož cílem bylo posouzení žádosti z hlediska její oprávněnosti (v dobové terminologii „slušnosti") se zřetelem k obecně sdíleným vzorcům jednání a zájmům adresáta. V rámci řízení se k obsahu suplikace vyjadřovaly subjekty schopné poskytnout kompetentní soudy. Na komorních panstvích mělo klíčový význam především vyjádření hejtmana, který v případě potřeby podnikal vlastní šetření, svůj názor někdy připojovali další lokální úředníci, často také buchhalterie české komory. Rozhodnutí komorních radů, kterým se řízení uzavíralo, obvykle jejich názory respektovalo. K vlastním suplikacím se proto ve většině případů váže další soubor dokumentů, který jednak umožňuje kriticky vážit validitu podání z hlediska informační hodnoty a také dobře zrcadlí strategii rozhodovacích orgánů.

O významu a úloze jednotlivých zdrojů přesvědčování vypovídá analýza poddanských suplik z hlediska jejich dominantních rétorických charakteristik.[438] Žádosti a stížnosti poddaných obvykle respektovaly základní pravidla epistolární rétoriky. Úvod (exordium) byl tvořen uctivým oslovením (salutatio) a ustálenými formulemi odkazujícími k nízkému statutu pisatelů („*my chudí lidé*") v dobové společenské hierarchii[439], výrazem konformismu vůči existujícímu společenskému řádu a poddanosti („*věrní poddaní*", „*k Vaší milosti, jakožto vrchnosti nám předně od Boha vystavené se utíkáme*"), důrazem na obtížnou existenční situaci („*pohořalí*", „*zarmoucení*", „*soužení*") a především pak apely na charakterové vlastnosti příjemce odvolávající se k biblickým vzorům („*křesťanská láska*", „*slitování*", „*milosrdenství*"). Vylíčení širších okolností vzniku písemnosti, argumentů svědčících pro důvodnost podání a formulace požadavků tvoří vlastní jádro supliky (naratio, petitio), jež je obvykle ukončena závěrem (conclusio), který znovu vznáší mravní apely a odkazuje k transcendentálním hodnotám (vyhlídka zásvětní odměny, slib modliteb). Z hlediska figurativní roviny jazykového kódu představují obvyklý prostředek především hyperboly. Expresivní výrazy, které jsou užívány k vyjádření nezměrného rozsahu škod, frustrace, bídy a hladu, strachu, ponížení a bezmocnosti, jsou vedeny snahou o prezentaci sociální role potřebných.

Distance mezi zájmy petitora a příjemce suplikace je přitom překlenována několika základními způsoby. Na prvním místě je to apel na hodnoty křesťanské etiky, především pak

---

[437] M. P. SCHENNACH, *Supplikationen*, s. 578

[438] Základní přehled o rétorice podává J. KRAUS, Rétorika a řečová kultura, Praha 2004.

[439] Pojem „chudoba" neoznačoval jen stav hmotné nouze, ale také nedostatek výsad a prestiže poddaných v dobové společenské hierarchii. Srov. *Lexikon des Mittelalters*, I., München-Zürich, 1980, heslo „Armut", s. 984-988; R. JÜTTE, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge 1994, s. 9.

milosrdenství jako základní soudobé instituci sociální pomoci. Koncept milosrdenství byl v křesťanské víře přímo spjat se soustavou vzorů chování odvozených z novozákonního podání a lze jej interpretovat jako transformaci jednoho z mravních imperativů – lásky k bližnímu – do roviny praktické pomoci člověku v nouzi.[440] V rámci instituce panství, která vymezovala vztah vrchnosti a poddaných, byl tento ideál zakomponován v konceptu *„křesťanské vrchnosti"*, která neoslyší v tísni a strádání své poddané. Pojem *„milosrdné vrchnosti"* byl nadto někdy spojen s metaforickým přirovnáním patriotického vztahu laskavého a milosrdného otce vůči vlastním dítkám. Ideál příkladné křesťansky shovívavé a patrioticky starostlivé vrchnosti měl hlubší kořeny v minulosti a v písemné komunikaci byl jako argument užíván i v pobělohorském období.[441] Na brandýském panství byl explicitně formulován např. v suplikaci z roku 1662, jejímž záměrem bylo vyjádřit podporu poddaných brandýského panství vůči odvolanému hejtmanu Matyáši Jiřímu Kostřábovi z Frajdenvaldu. O hejtmanovi se tu mimo jiné píše: *„... jako i nás poddané v jakejchkoliv příčinách nejináč než jako laskavý otec synův a dcer řídí, po všechny časy svejmi křídlami ochraňuje a až posavad řídí a spravuje, tak že pod jeho správou až do smrti oumyslu rádi bejti žádáme."*[442]

S argumenty opřenými o nízký společenský statut, podřízené postavení a hmotnou závislost v rámci instituce panství, autoritu vrchnosti nebo představitele patrimoniální správy a ideál křesťansky milosrdné vrchnosti poddaní v takových případech umně zacházeli jako s jistým druhem „sociálního kapitálu". Uvedené argumenty uplatňované v žádostech a stížnostech by ovšem neměly být přímočaře interpretovány jako bezprostřední odraz reálných postojů iniciátorů písemnosti, který by např. dokládal naivní víru v paternalistický postoj vrchnosti a idealizoval vzájemné vztahy (bez ohledu na vliv skutečného pisatele), ale spíše jako strategický nástroj komunikace v rámci instituce panství. Rétorická pozice pokorných poddaných doufajících v ochranu a milosrdenství vlastní vrchnosti představovala v jisté situaci výhodný nebo dokonce vyžadovaný postoj při jednání s vrchnostenskými strukturami v rámci instituce panství. Za jiné konstelace poměrů, především při sociálním konfliktu, který vznikl např. jako důsledek rozdílných zájmů vládnoucích a ovládaných struktur, neváhaly venkovské korporace zaujmout značně odlišný postoj, který mohl v krajním případě vyústit v otevřenou revoltu.[443]

---

[440] *Velký sociologický slovník*, Praha 1996, s. 629-630; R. R. JÜTTE, *Poverty and Deviance*, s. 18-20; k dějinám milosrdenství B. GEREMEK, *Slitování a šibenice*, Praha 2003.

[441] K předbělohorskému období srov. např. M. KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha 2001, s. 66–67.

[442] Národní archiv, fond Nová manipulace, sign. B 37/1a.

[443] Viz pozn. 166.

Dalším ze zdrojů logicko-věcné argumentace poddanských suplik byla ekonomická provázanost feudálního velkostatku a poddanského hospodářství. Z formulací takových argumentů plyne, že obyvatelé venkova si byli dobře vědomi vlastního významu pro vrchnostenskou ekonomiku a podpůrně této konstelace užívali k zesílení nátlaku, který byl obvykle primárně veden z pozice konformity. „*Pokudž bychme pak v té věci od Jeho Milosti, jak i od Vaší Milosti ochráněni nebyli, jistě bychom těch gruntů pustých nechati a kde by nás Pán Bůh obrátiti ráčil, s manželkami a dítkami svými rozptýliti bychme se museli...*" uvedli např. v roce 1642 ve své žádosti o pomoc adresované brandýskému hejtmanu poddaní ze vsi Chotětova.[444] Podobná vyjádření, která jsou postavena na nevyřčené premise předpokládající zájem vrchnosti na výkonné poddanské ekonomice, byla běžná i v jiných případech. Z reakcí vrchnostenské správy je zřejmé, že taková hrozba byla účinným prostředkem nátlaku.[445]

Reakce vrchnostenské správy na předkládané poddanské supliky lze sledovat prostřednictvím analýzy korespondence mezi českou komorou a úředníky brandýského panství. Obecné rysy stereotypů „*poddaných*" v soudobých diskursech stavovsky nadřazených vrstev společnosti jsou již dnes známy.[446] Jestliže v nich poddaní byli prezentováni skrze své podřízené postavení a nízký sociální statut vesměs s negativní konotací[447], pak pro stanovisko vrchností a přeneseně též vrchnostenských správ bylo charakteristické prolínání ekonomického zřetele s motivy vycházejícími z křesťanské etiky a jí ovlivněné instituce panství. Výrazy preferencí ekonomických zájmů, stavovské nadřazenosti a obecné nedůvěry tak byly v různé míře a podobě a v rámci různých situačních kontextů doplňovány vědomím zodpovědnosti za svěřené poddané (paternalismus) a projevy milosrdenství a soucitu (tradice křesťanské vrchnosti).

V dochované korespondenci mezi úředníky panství a komorou vystupují jako dominantní pochopitelně ekonomická hlediska. Zejména v průběhu války, kdy byl velkostatek intenzivně konfrontován s problémem permanentního nedostatku pracovní síly a poklesu kupní síly obyvatelstva, vyvstávala hodnota venkovského osídlení pro ekonomiku velkostatku do popředí. Nepřekvapí proto, že představitelé patrimoniální správy stále znovu vznášeli požadavek na opatření vedoucí k ochraně a restauraci reprodukčních schopností poddanského hospodářství. Jen namátkou uveďme slova, která na adresu komory směřoval v roce 1635

[444] Národní archiv, fond Staré militare, 12. 2. 1644, karton 105.
[445] O rozšířených obavách vrchností a vrchnostenských úředníků z úbytku poddaných a úpadku režijního hospodaření srov. J. MIKULEC, *Poddanská otázka v barokních Čechách*, Praha 1993, s. 62.
[446] Touto problematikou se zevrubně zaobíral především J. MIKULEC, *Poddanská otázka v barokních Čechách*, Praha 1993.

hejtman Václav Gryslav z Gryslav a na Konárovicích: „... *a tak račte toho laskavě a milostivě považiti, nebude-li již nakonec nyní těm lidem, kteří tu ještě tak, ač jich již dosti namále jest, zdržují, brzy oznámeným způsobem pomoženo, tehdy ta panství již dokonce k dokonalému spuštění, nezachovají-li se lidé poddaní, aby zůstávati a sustentati svou míti mohli, přijdou. Aby i pak Jeho Milosti Císařské královským panstvím zase spomoženo bylo a lidí poddaných nedostatek byl, tehdy takové panství v svém vyzdvižení a napravení, jak nejlépe bejti může, v hospodářství hynouti a ve všem na užitcích svých škodu nésti by muselo.*"[448]

Obdobné postoje zaujímal také následný hejtman Hendrych Dejm ze Střítěže. Když např. v roce 1643 vyvstal konflikt s vesnickými obcemi, které odmítaly robotovat za podíl na úrodě (tzv. desátý mandel) a místo toho požadovaly mzdu a poskytování stravy, odvolávaje se přitom na „*starý obyčej*", hejtman se souhlasem české komory a v obavě, aby poddaní nesplnili své hrozby a neopustili panství, ustoupil.[449]

Z dochovaných pozůstatků komunikace mezi venkovským obyvatelstvem, patrimoniální správou a českou komorou je zřejmé, že pomoc a ochrana poskytovaná vrchnostmi představovala pro poddané vydatnou oporu. Jen díky součinnosti s komorní správou bylo poddaným i měšťanům možno dovolat se práva u centrálních orgánů politické správy. Na ochranu před násilím a krádežemi ze strany vojsk byla vydávána normativní a disciplinační opatření, civilisté byli bráněni vůči nenáležitým požadavkům kvartýrujících vojsk[450], vyloučena nebyla náhrada utrpěných škod[451], poddaní získávali úlevy z peněžní renty[452], kontribuce a dalších odvodů[453], byla jim poskytována ochrana před věřiteli[454], půjčováno a bezplatně rozdělováno obilí k osevu i dobytek[455], mezi poddané byly rozdělovány i zásoby zanechané ve švédském ležení po odchodu nepřítele.[456]

---

[447] Tamtéž, s. 55–59. Podle J. Mikulce se takové postoje projevovaly povýšeným postojem, nedůvěrou vůči venkovanům, představou sedláka jako hlupáka a člověka nízkých mravů. Obecně byla též vnímána zvýšená potřeba disciplinace.

[448] Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. S 195/11. Zpráva hejtmana o stavu panství z roku 1635.

[449] Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. B 94/16/II.

[450] Stovky dokladů tohoto druhu jsou shromážděny v edici V. LÍVY, *Prameny*, díl III.-VIII., passim.

[451] Např. v roce 1645 bylo poddaným ze čtyř vsí nahrazeno ze žoldu vojáků 346 zlatých 12 krejcarů za odcizený dobytek (V. LÍVA, *Prameny*, díl VII, s. 363). V roce 1623 byly škody, které na panství způsobili vojáci, strženy poddaným z povinné kontribuce.

[452] Národní archiv, fond Nová manipulace, sign. B 37/1, složka 1651.

[453] Podle sdělení hejtmana z roku 1645 byli poddaní brandýského panství pro svou chudobu již v roce 1640 osvobozeni od kontribuce (V. LÍVA, *Prameny*, díl VII, s. 402). V roce 1646 poddaní na panství odváděli kontribuci ze 2,5 osedlých, v roce 1647 již ze 7 osedlých (V. LÍVA, *Prameny*, díl VIII, s. 176). Protože poddaní z Předměřic, Skorkova, Tuřice, Kochánku a Sobětuch nebyli sto uloženou berni zaplatit, bylo jim v roce 1647 povoleno prodat kalichy a zvony ze svých kostelů (Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. B 94/41, fol. 2-9).

[454] Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. B 94/79. V roce 1642 udělil císař Ferdinand III. městu Brandýsu nad Labem daňové moratorium.

[455] V. LÍVA, *Prameny*, díl VI., s. 64; Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. S 195/11.

[456] V. LÍVA, *Prameny*, díl VI., s. 46, 47, 62.

Z obsahu samotných suplikací a navazující korespondence vrchnostenské správy rovněž plyne, že i v průběhu třicetileté války představovaly významnou sociální oporu poddaných venkovské korporace. Nikoliv osamocený jedinec, ale ve velké většině případů to byli představitelé městských a venkovských obcí, kdo reprezentoval zájmy svých příslušníků při interakcích s institucemi vrchnostenské správy nebo válčících armád. Součinnost obyvatel městeček a vesnic nadto nezřídka překračovala úroveň vlastních obcí. Vesnické samosprávy z části[457] nebo z celého panství podávaly společná písemná podání a spolupracovaly při zajišťování vzájemné ochrany, pomoci a při prosazování společných zájmů. Jeden z takových pozoruhodných dokladů aktivního přístupu venkovských obyvatel k obraně vlastních zájmů je dochován k roku 1625 a dokládá, že poddaní byli schopni vytvořit vlastní mechanismy, které na bázi široké spolupráce venkovských kolektivů zajišťovaly ochranu vůči kriminálnímu jednání skupin vojáků nebo marodérů, které na obyvatelstvo těžce doléhaly již v průběhu dvacátých let. V květnu 1625 se poddaní z pravobřežní části panství, podepsaní jako „*Rychtářové a konšelé i všickni sousedé za mostem brandejským ze všech vesnic a městys Mečeříže k zámku panství brandejského náležející*", obrátili na hejtmana panství se stížností na neúnosné jednání vojáků a sami navrhli opatření k vlastní ochraně a žádali o svolení k jeho realizaci.[458] Ve zdůvodnění návrhu poddaní vylíčili vlastní situaci, když napsali: „*Jedno k nám do vesnic přijížděje a zas přicházeje mnozí, někteří pravíce se býti Jeho Milosti Císařské soldáty, jiní zas jiných a jiných pánův, ty nad nemožností naší penězi, stravou fedrovati musíme a rozkvartýrují – li se po sousedích, komory nám vytlukou a každý kout předrancují a co lepšího najdou, poberou a co nejpěknějších jídel strojiti jim, pro piva a pro vína do měst, by měl člověk poslední krávu prodati, musíme, k tomu ještě víc nás, maje zas jinam druhý, třetí neb čtvrtý den jíti neb jeti, penězi nemírně šacují, co na kom chtějí, nutí, dávati jim musíme a sami nebozí zarmoucení lidé s manželkami a s dětmi mnozí velikým hladem mřeme, že za mnoho nedělí kus masa ani truňk piva bílého míti nemůžeme...*" Dále čteme, že „*co již v těch letech nám do kolika kop koní mocně pobráno, sotva zas desátej hospodář s velikou prací hovádko koňské spravěvši sobě jedno nebo dvý, aby nimi sobě a dítkám chleba dobývati a roboty Císaři Pánu svému vykonávati mohl, loupežníci na koních za soldáty se vynášeje po lesích a v jiných místech soukromních na nás a hovádka naše schovající, nám loupežně a nákeřně berou, k tomu mnohý posekají, pochromí...*" Na závěr pisatelé přicházejí s návrhem na řešení této dle jejich podání již neudržitelné situace:

[457] Společně často vystupovali obyvatelé městeček a vesnic z pravobřežní nebo levobřežní labské části panství. Příklady viz níže.
[458] Národní archiv, fond Staré militare, 17. 6. 1625, karton 54.

„...nevěda již proti takovým loupežníkům polním, zákeřníkům, kteří tak na nás v polích šacují, mordují a koně neb klisátka nám z rukou při našich pracích berou, jaké rady sobě dáti, než abychom jejich moci naší mocí odpírali a při které vsi, který loupežník, co toho se dopustil, buď klisny, koně loupežně bral a někoho přitom zranil, zabil, aby k šturmu udeřeno bylo a tím daným znamením ze všech stran, abychom takové pomáhali sobě honiti, a jim to zase odnímati a tady takové loupeže, aby se mohly zastaviti." Vzájemná součinnost civilního obyvatelstva překračovala i hranice panství. Tak např. v roce 1621 oznamovali purkmistr a rada města Kostelce nad Labem, že kostelečtí měšťané zadrželi několik jezdců rytmistra Mordra a odebrali jim koně, které dotyční uloupili poddaným Jana Rudolfa Trčky v Letňanech.[459] Jindy se brandýským poddaným dostalo pomoci realizované na bázi již zmíněných hodnot křesťanské etiky. V situacích tísně se tak venkovskému obyvatelstvu otevíraly brány měst nebo mu byl poskytován azyl na cizích panstvích. Koncept milosrdenství otevíral před poddanými možnost uchýlit se v časech největšího strádání k žebrotě jako legitimnímu prostředku obživy. V průběhu války tak poddaní i měšťané z brandýského panství nacházeli opakovaně útočiště v pražských městech[460], na sousedních panstvích[461], ale i ve vzdálenějších místech. V roce 1635 oznamoval hejtman Gryslau komoře, že poddaní, především ti, kteří nejsou sto osít svá pole, odcházejí za výdělkem na Moravu.[462] Dočasná či trvalá migrace jako krajní forma řešení obtížné existenční situace nemusela vždy probíhat živelně, neboť je doloženo, že řada poddaných disponovala i v průběhu války při odchodu z panství řádnými fedrovními listy.[463]

Odchody poddaných do blízkých i vzdálených končin země ukazují ještě na jednu skutečnost. Je to značná prostorová mobilita poddaných. K tomu je třeba připočíst také překvapivě široce rozvětvené komunikační vazby, které poddaným umožňovaly získávat důležité informace o pohybech vojáků. Jde především o řadu případů, kdy samotní poddaní dohledávali v různých končinách země vojáky zcizený majetek, především dobytek a koně. Např. v prosinci 1647 bylo několik poddaných z panství vezoucích proviant na Pražský hrad okradeno císařskou vojenskou partají o 11 koní, které vojáci vzápětí rozprodali. Postižení se rozhodli okamžitě jednat a vlastní aktivitou se jim brzy podařilo zjistit, že dobytek byl prodán

[459] V. LÍVA, *Prameny*, díl III., s.137.
[460] V. LÍVA, *Prameny*, díl VI., s. 64. V květnu 1640 nařizovala česká komora rychtářům pražských měst, aby zajistili návrat poddaných z královských panství, kteří se sem uchýlili před Švédy.
[461] V roce 1644 hledali poddaní z Chotětova útočiště v nedalekých Brodcích, aby zachránili vlastní majetek a dobytek před vojáky kvartýrujícími v jejich domech. Byli ovšem vyzrazeni a rejtaři je nakonec stejně o majetek připravili (Národní archiv, fond Staré militare, 30. 10. 1644, karton 108). O rok později se zase poddaní schovali před vojáky v lobkovickém zámku v Byšicích, i tady ale byli vojáky nalezeni a okradeni (Národní archiv, fond Staré militare, 9.6. 1645, karton 113).
[462] Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. S 195/11.

několika osobám na Pardubicku v Týnci nad Vltavou a Zdechovicích. Česká komora pak vydala postiženým na jejich žádost otevřený list, který jim při vyhledávání dobytka zaručoval součinnost třetích osob včetně krajských hejtmanů.[464] V únoru 1648 bylo zase připraveno o dobytek několik poddaných v Kostelním Hlavně, Mečeříži, Starých Benátkách a Strašnově. I tentokrát si někteří z nich pomohli sami. Podle zprávy hejtmana Dejma *„však z toho zase Benátští svý dva kusy a poddanej JMC z Mečeříže jeden kus v Boleslavi dostali.“*[465] V říjnu 1644 žádal hejtman českou komoru, aby dopomohla dvěma poddaným z Chotětova, kteří byli okradeni jezdeckým oddílem o potraviny a dobytek. Přitom napsal: *„Nyní pak doptajíce se týž lidé poddaní Jeho Milosti Císařské, že ti rejtaři takové dvě krávy, kterýchž naživě zanechali, v městě Lípě jednomu sousedu jménem Galle Jeger prodali, ke mně se o dopomožení jim k takovým krávám ušli, kdež sem nepominul, k ouřadu téhož města psaní přátelské učiniti...“*.[466] Větší škodu utrpěli Chotětovští v květnu 1645, kdy je vojáci připravili o 9 koní, 4 voly a 26 krav. I tentokrát se větší části dobytka domohli sami, třebaže za některé kusy museli zaplatit. Tak získali v Lysé nad Labem 8 kusů, za něž zaplatili vojákům 12 zlatých, v Brandýse byly vojákům zabaveny 3 kusy, v Kounicích *„mezi lidmi vyptáno“* 8 krav, za něž ovšem bylo třeba zaplatit 38 zlatých a v Kostelci nad Černými Lesy vykoupili od poddaných 5 krav za 35 zlatých a 12 krejcarů.[467]

Svépomocná vystoupení poddaných vůči vojenskému násilí ovšem neměla vždy legální podobu. Spontánní výbuchy odporu venkovanů jsme sledovali již v předbělohorském období a řadu takových akcí zná naše literatura i pro období třicetileté války. Ne vždy jsou přitom zřejmé motivace a cíle takových hnutí. Vedle reakcí na vojenské násilí a obtížnou ekonomickou situaci je třeba především ve 20. a počátkem 30. let 17. století počítat s tím, že významnou komponentu v těchto vystoupeních představovala náboženská otázka.[468] Konfesionálního napětí se snažila využít k aktivizaci poddaných i nepřátelská vojska a

---

[463] Tamtéž.

[464] Národní archiv, fond Staré militare, leden 1648, karton 125. V písemném podání poddaných stojí: „...i *majíce toho jistou zprávu ve vsi Choralticích, že by z téhož dobytka 7 kusův, však rozdílně, prodáno bejti mělo, na panství pardubském v městys Tejnci vdově Hubáčkovy jeden kus, ve Zdechovicích Panu Petrovi úředníku Pana Věžníky čtyři kusy, krčmáři zdechovskému jeden kus a myslivci též jeden kus...*“

[465] Národní archiv, fond Staré militare, 7. 2. 1648, karton 125.

[466] Národní archiv, fond Staré militare, 30. 10. 1644, karton 108.

[467] Národní archiv, fond Staré militare, 9.6. 1645, karton 113.

[468] K formám a průběhu rekatolizace především E. ČÁŇOVÁ, *Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech (1620-1671)*, Sborník archivních prací 35, 1985, s. 486–560; Táž, *Počátky rekatolizace ve středočeském kraji*, Středočeský sborník historický 7, 1972, s. 61–75; Táž, *Rekatolizace ve středočeském kraji*, Středočeský sborník historický 11, 1976, s. 65–85. Hromadná vystoupení poddaných proti rekatolizaci registrují i starší práce T. V. BÍLEK, *Reforma katolická neboli obnovení náboženství katolického v Království českém po bitvě bělohorské*, Praha 1892; K. Krofta, *Dějiny selského stavu*, s. 181–183.

emigranti. Proto budeme v této souvislosti věnovat větší pozornost náboženské situaci na panství.

Jeden z takových hromadných projevů odporu vůči rekatolizaci se měl v polovině 20. let odehrát i mezi císařskými poddanými v okolí Brandýsa a Lysé nad Labem. V pamětech Mikuláše Dačického z Heslova se v zápise k roku 1625 dočteme: *„Těžká perzekucí a soužení dálo se v království českém a v markrabství moravském proti lidem evangelického religionu se přidržícím, jenž k náboženství římskému přistupovati nechtěli, skrze což zdvihli a srotili se lid obecný, zvláště na statcích císařských Lysý a Brandejse a opustivše statečky a živnosti své shromáždili se vojensky v počtu nemalém, k nimž i jiných za takovouž příčinou přibejvalo. Vrchnost pak světská, od Jeho Milosti Císařské nařízená, aby z toho další nebezpečenství nepošlo, vyslali mezi ně, aby se spokojili a k svým statkům navrátili, že se jim toho k římskému náboženství přistupování odkládá do dalšího nařízení. Nejisto, jak se dál stane, nebo sliby a přípovědi držel, kdo a jak chtěl.*[469] Projevy odporu a hromadné zbíhání poddaných z usedlostí registrují prameny ve druhé polovině 20. let i na jiných komorních panstvích v Polabí.[470] Je zřejmé, že nárazová nátlaková opatření, která měla obyvatelstvo přimět ke změně víry, mohla jen stěží přinést trvalý úspěch. Prosazení požadavku jednotné víry bránilo v průběhu třicetileté války několik faktorů – krajně neuspokojivý stav farní sítě, nedostatek katolického kněžstva, válečné škody a působení nepřátelských armád a emigrantů.[471] Nejinak tomu nebylo ani na panství Brandýs nad Labem. I zde v průběhu války došlo k rozpadu farní správy. Jestliže před rokem 1620 bylo na panství sedm farních a osm filiálních kostelů, pak na konci 30. let byla řádně spravována jen jediná fara v Kostelci nad Labem s filiálkami ve Všetatech a Kozlech.[472] Ostatní farní stánky na labském levobřeží byly po roce 1631 spravovány duchovními správci ze sousedství. K farnímu kostelu v Brandýse nad Labem, k němuž odedávna náležely dva filiální kostely ve městě a třetí v Kostelním Hlavně, byly ve 20. letech přičleněny opuštěné fary v Zápech, Svémyslicích a Dřevčicích. Až do roku 1635 spravoval brandýský farní kostel zdejší děkan. Po zpustošení města v polovině 30. let a zchudnutí obce však musel děkan svůj úřad opustit a od té doby byla farnost spravována děkanem ve Staré Boleslavi. Na konci třicátých let, po dalším švédském vpádu, ustalo dočasně konání bohoslužeb zcela. Přisluhování staroboleslavského děkana bylo znovu obnoveno po roce 1640 a stejnou situaci

[469] A. REZEK (ed.), *Paměti Mikuláše Dačického z Heslova,* svazek první, Praha 1878, s. 304–305.
[470] T. V. BÍLEK, *Reformace katolická*, s. 124–126, 141–142.
[471] K těmto otázkám E. ČÁŇOVÁ, *Vývoj správy pražské arcidiecéze*; k problému farní sítě v širokých souvislostech E. MAUR, *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, in: Traditio et Cultus. Miscellanea Historica Bohemica, Praha 1993, s. 163–175.
[472] O stavu farní sítě k roku 1640 informuje soupis far a farních důchodů uložený v Národním archivu, České oddělení dvorské komory, sign. ČDKM IV, Čechy 17/2 a k roku 1651 pak Soupisy poddaných víry z roku 1651.

registruje i soupis poddaných podle víry z roku 1651. Farní stánek v Čelákovicích měl vlastního správce do roku 1631, poté byl do roku 1634 obsluhován z nedalekých Nehvizd. V roce 1651 také zde konal bohoslužby staroboleslavský děkan. V oblasti labského pravobřeží se farní kostely nacházely v Předměřicích a Chotětově. Oba stánky měly vlastní faráře jen do první poloviny 20. let. Předměřická fara s filiálními kostely v Mečeříži a Skorkově byla poté spravována řeholníky z kláštera v Benátkách nad Jizerou. V kostele sv. Prokopa v Chotětově přisluhoval farář z Bezna. Sloučení farních obvodů se pochopitelně negativně odrazilo v intenzitě farní správy a možnostech dohledu nad farníky. Do většiny připojených kostelů přicházel farář jen jednou v průběhu několika týdnů, v řadě filiálních kostelů ustaly bohoslužby zcela. Obnově farní správy přitom nebránili jen chybějící kněží, ale také, což vystupuje z pramenů obzvláště naléhavě, nedostatky v hmotném zabezpečení kostelů a farních beneficií jako důsledek rozvratu poddanského osídlení a ekonomiky.[473]

Proces rekatolizace obyvatelstva byl za takové situace obtížný. Svědčí o tom i slova hejtmana, který k postupu rekatolizace na brandýském panství v roce 1650 napsal: „*S tou reformati strany náboženství velkou práci s lidem mám, jako vosly na most pomalu ženu, chtěli-by čekati až do posledního termínu a to bejti nemůže, rychtáři a konšelé napřed a jiní za nima jíti musejí, mnoho jich jest, kteří v létu 1648 zase odpadli a nekatoličtí sou, někteří i stranou, kteří sou hrubě zatvrzení, dání*“.[474]

Dokladem situace je i rozbor náboženské situace v roce 1651. Soupis poddaných podle víry registruje na panství celkem 225 nekatolíků, což činilo 18 % všeho obyvatelstva. Nejvíce nekatolíků přitom žilo v severní části panství, která byla nejvíce vzdálena od správního centra a kde existovala vysoká míra kontinuity v držbě poddanské nemovitosti. V městečku Mečeříži činil podíl nekatolíků na obyvatelstvu celých 65 %, v Chotětově 59 %, v Čečelicích 33 %, ve Všetatech 27 %, v Sudově Hlavně 21 %, v Tuřici 19 %, v Předměřicích 16 % a v Kochánku 12 %. V oblasti labského pravobřeží byl registrován nejvyšší podíl nekatolíků v Dřevčicích (19 %) a Čelákovicích (11 %). Důraz při rekatolizaci byl kladen především na osedlé obyvatelstvo. Z registrovaných 225 nekatolíků tak nejvyšší podíl tvořila čeleď (30 %), zaměstnanci ve dvorech (9 %) a podruzi s rodinami (12 %). Nekatolíci ale byli stále i mezi osedlým obyvatelstvem. Soupis tak registruje mezi heretiky 14 sedláků, 4 chalupníky, 4 zahradníky a 45 jejich rodinných příslušníků (manželky, synové, dcery). Celkem příznačně tito lidé žili s jedinou výjimkou ve vsích v severní části panství (Chotětov, Mečeříž,

[473] Jejich důsledkem byl také katastrofální stavební stav některých kostelů a far, který k roku 1651 zachycuje Soupis poddaných podle víry.
[474] Národní archiv, fond Nová manipulace, sign. B 37/1, karton 30, složka 1650.

Předměřice, Všetaty). Mimo to lze důvodně předpokládat, že řada přestupů ke katolické víře měla jen formální charakter. Naznačují to zejména údaje o rozdílech ve víře uvnitř nuklárních rodin, především mezi rodiči a dětmi. Soupis registruje 26 případů rozdílné víry mezi manžely a 17 případů mezi představeným domácnosti a jeho dětmi. Naprostá většina těchto případů znovu náleží do severní části panství (Mečeříž 10 případů, Chotětov 7, Kochánek 5, Všetaty 7, Kochánky 5, Tuřice 2, Sudovo Hlavno a Čečelice po 1), zatímco v oblasti labského levobřeží šlo jen o ojedinělé případy (Brandýs 1, Dřevčice 1, Nová Ves 1, Kostelec nad Labem 4).

Do rejstříku možných typů sociálních interakcí poddaných a vojáků náležely i spolupráce a vyjednávání s nepřítelem. Z pozemkových knih máme doloženo, že řada poddaných natrvalo spojila s armádou svůj osud jako vojáci, byli tací, kteří hledali obživu v dodávání potravin do vojenských ležení jako markytáni.[475] Mezi vojáky a ženami z řad civilního obyvatelstva byly uzavírány sňatky.[476] Zcela obvyklým řešením nerovného vztahu vojáka a venkovana byla vynucená spolupráce. Týkala se například mlynářů, kteří byli nuceni mlít pro vojsko obilí, péci chleba, případně odvádět důstojníkům zisky z vlastního podnikání.[477] Je samozřejmě obtížné, většinou přímo nemožné odlišit, jakou roli hrál při spolupráci nátlak vojáků a jakou touha po osobním prospěchu, případně jiný např. náboženský motivační faktor. Každopádně se takoví lidé ocitali na samotné hraně zákona a ne vždy se jim podařilo uniknout sankcím. Několik osob tak bylo stíháno po švédské okupaci v roce 1640. Pojezdný brandýského panství a další dva lidé přitom byli obviněni, že *„sou nepříteli ke všemu dobrému a JMC jakožto Pánu Pánu svému dědičnému ke všemu zlému sloužili, s nima na partaje jezdili, vycházeli, na kunšofty chodili."* Jak ukázalo vyšetřování, dotyční nebyli jedinými, kdo Švédům poskytoval služby a informace. Podobně si počínal také čelákovický rychtář a další místní obyvatel Jiřík Hejtmánek, kteří *„měli otevřený pas vždycky do zámku být"* a Švédům mimo jiné poskytovali informace o pohybech císařských vojsk. Další jedinci, které vyšetřování neodhalilo, měli působit jako vyzvědači Švédů přímo v Praze.[478] Na platformu vyjednávání s nepřítelem přistupovali v situaci nouze i venkovské kolektivy. V roce 1648 tak reagovali poddaní z Předměřic, Tuřice, Kochánku, Mečeříže a Sudova Hlavna na požadavek Švédů, aby jim poddaní z brandýského panství odváděli kontribuci. Protože hejtman panství tento požadavek odmítl a poddaní se obávali, aby *„o*

[475] Národní archiv, fond Staré militare, 30. 3. 1638, karton 77.
[476] Několik takových případů registruje i oddací matrika fary Kostelec nad Labem ze 30. let 17. století (Státní oblastní archiv Praha, fond Sbírka matrik, řkfú Kostelec nad Labem, č. 1).
[477] Viz výše.
[478] Národní archiv, fond Staré militare, 4.5.1640, karton 86.

všechny dobytečky a potahy nepřišli a na popel dokonce položeni nebyli", vstoupili se Švédy sami v jednání. Svůj postup se přitom pokoušeli legitimizovat následným svolením komorní správy.[479]

Nedílnou součástí vzájemné interakce mezi vojáky a řadovým obyvatelstvem byla obchodní spolupráce. Jen díky ní mohli vojáci zpeněžovat statky nabyté kořistěním, které, jak jsme uvedli, představovalo klíčovou příjmovou položku vojenské „*živnosti*". Obchod se zcizeným zbožím byl centrálními orgány vytrvale zakazován, ale právě tak trvale byl tento zákaz porušován. Měšťané i venkované nakupovali od vojáků koně, dobytek, obilí i předměty denní potřeby. Jen díky zvýšenému úsilí poddaných a součinnosti s vrchnostenskou správou dosáhli někdy poddaní navrácení odcizeného a prodaného zboží. Několik známých případů, kdy poddaní sami dohledali odcizený a rozprodaný majetek jsme již uvedli. Přidat by bylo možné další. Na přelomu let 1623 a 1624 vydalo místodržitelství opakovaný rozkaz královskému rychtáři na Starém Městě pražském, aby přiměl dvě tamní vdovy k vrácení šedesáti strychů obilí, ukradených vojáky židům v Kostelci nad Labem.[480] V roce 1638 si zase okradený obyvatel městečka Čelákovic a někdejší vojenský markytán Jakub Fatras stěžoval, kterak „*vracejíc se domů zase, majíc do domu svého toliko půl míle, přijevše na mě nenadále za Přerovem tři rejtaři nejvyššího Pana Besingera, tu mne hned beze vší lítosti na řemen jako psa uvážíc zase zpátkem i s nákladem, což sem sobě ubohý člověk dosti pracně objednal, do města Nového Kolína s tím se vším přivedli, mě do vězení šatlavního dadouc, nákladu i hovádek všeho se ujmouce, jak se jim líbilo, zprodali a šafovali, za kteréžto obilí počítajíc za 5 str. pšenice a 3 str. žita třicet dva a půl zlatých a za dvě klisny se vším nádobím třicet jedna a půl zlatých počítajíc...*"[481] V roce 1642 byli k vrácení obilí a dalších věcí ukradených vojáky v Chotětově vyzýváni měšťané v Mladé Boleslavi.[482]

Krajní formu obrany poddaných před válečným strádáním představovaly útěky. Odchody z vlastních gruntů přitom měly různé příčiny i trvání. Vyhledáním dočasného azylu na sousedním panství nebo ve městě reagovali poddaní na očekávané durchcuky a kvartýry, aby tak ochránili vlastní životy, zdraví a majetek.[483] Především ve 30. letech 17. století se

---

[479] Národní archiv, fond Staré militare, 23. 5. 1648, karton 125. V suplikaci mj. čteme: „*k tomu také od nepřítele v příčině kontribucí na Krabštejn velice souženi obávaje se, co se Chotětovským stalo, pokudž bychom to nikterak nepředešli, aby nenásledovalo, čehož Bože uchovej, na nás kdyby dokročilo, jako oni čím dobytka vypláceti, nýbrž tam zanechati a stranou od svého jíti bychom musili, nyní z prostředku našeho osoby tam vyslané, aby nějakou traktaci s ním vešli, jsouc co vyřídí, nevíme...*"

[480] V. Líva, *Prameny*, díl III., s. 531, 551.

[481] Národní archiv, fond Staré militare, 9. 3. 1638, karton 77.

[482] V. Líva, *Prameny*, díl VI., s. 425.

[483] Dočasné útočiště nacházeli poddaní z brandýského panství v pražských městech, na sousedních panstvích Brodce a Byšice, v posledně zmíněném případě se mohli i s dobytkem uchýlit do zdejšího lobkovického zámku

stalo hromadným jevem dlouhodobé či trvalé zbíhání z gruntů jako reakce na devastaci výrobní základny a to především v těch místech, která byla nejvíce komunikačně vytížena, takže neustávající průchody a pobyty vojsk prakticky znemožňovaly obnovení reprodukčních sil zdejších hospodářství. Jak již bylo uvedeno, poddaní přitom odcházeli různými směry. Někteří hledali obživu ve vojsku, jiní mířili do méně postižených oblastí, především na Moravu, Sázavu, do pražských měst i jinam. Vedle živelných útěků se přitom uplatňovaly i organizované odchody realizované s pomocí fedrovních listů.

ZÁVĚR

V předložené práci jsme se pokusili o postižení základních trendů ve vývoji sociálního a ekonomického postavení venkovského obyvatelstva v prostoru brandýského panství v rozmezí od konce 16. do počátku 18. století. Důraz jsme přitom kladli na zhodnocení významu třicetileté války, která byla až donedávna v českém dějepisectví převážně interpretována jako výrazný vývojový mezník ohraničující dvě rozdílné epochy v sociálním a ekonomickém postavení rolnictva. V marxistickém dějepisectví se vyjádřením této změny stal pojem *„druhé nevolnictví"*. Ke studovaným pramenům jsme přistupovali se záměrem nepodlehnout módní potřebě *„bourání mýtů"*, které by nakonec mohlo vést až ke zjednodušenému *„přepólování"* výkladu, a bylo by tak stejně zkreslující jako někdy poněkud jednostranné omezení pozornosti marxistického dějepisectví na diskontinuitní prvky vývoje s negativní konotací.

V první části práce jsme svůj zájem orientovali na výklad sídelního a sociostrukturního vývoje. Formování sídlištní sítě a charakteristiky jejího přírodního prostředí utvářely první a je možno říci, že do jisté míry a v některých ohledech determinující faktor, který působil nejen na podobu ekonomické a sociální struktury zkoumaného regionu, ale ovlivňoval také vytváření sítě sociálních vztahů, v němž lze vysledovat zřetelné působení geografického prvku. Za třicetileté války byla tato skutečnost artikulována v odlišené míře vzájemné komunikace a spolupráce mezi různými, geograficky vymezenými částmi panství. V případě solitérního postavení vsi Chotětova, které se pregnantně odráželo i v sociálním jednání příslušníků této obce, se ukázala nutnost zohlednění pozice lokality ve vztahu k centralitě zkoumaného regionu.

(Národní archiv, fond Staré militare, 9.6. 1645, karton 113; V. Líva, *Prameny*, díl VII., s. 246, tamtéž, díl VI., s. 64).

Potřebu zvýšené pozornosti si vyžádal také výzkum míry a podoby urbanizace zájmového území, v němž jsme konstatovali nízkou vypovídací schopnost dobové nomenklatury, omezující se na vágní pojmy „*města*" a „*městečka*". Teprve zohlednění širokého komplexu kritérií, odrážejících variabilitu právního postavení, hospodářského charakteru, sociální skladby, historického významu, geografické polohy a hmotné tvářnosti místa, jdoucí napříč dobovými kategoriemi, umožnilo provést klasifikaci těchto sídlišť ve vztahu k „*ideálnětypické*" konstrukci „*institucionálního města*".

Ve výzkumu dynamiky sociostrukturního vývoje obyvatelstva venkovských sídlišť jsme se opírali o prameny centrální i patrimoniální provenience. Jejich rozbor a komparace zařadily brandýské panství k těm regionům v zemi, kde míra sociální polarizace rolnictva dosahovala nejnižších hodnot. Příčinou byla jednoznačná orientace místní ekonomiky na rostlinnou výrobu, a tato skutečnost trvale působila na zatlačování významu bezzemků a vrstev vybavených minimálními výměrami orné půdy. Trvalou převahu v sociální struktuře si zde naopak udržovaly střední kategorie selských a chalupnických usedlostí dostatečně disponovaných k plnění samozásobitelské funkce a realizaci tržních přebytků. Snad jako překvapivé zjištění je možné hodnotit skutečnost, že ani třicetiletá válka, která na brandýském panství přivodila rozsáhlou devastaci sídelní struktury a výrobní základny, nepřivodila byť jen dočasný zvrat ve venkovské sociostrukturní skladbě a dynamice. Vysvětlení jsme nalezli v mizivém zastoupení nejnižších kategorií osedlého obyvatelstva, které zaznamenaly nejvyšší ztráty, a rovněž tak v rozdílné intenzitě poválečné zemědělské výroby, která přibližovala vyšší a v podmínkách agrární deprese druhé poloviny 17. století méně rentabilní usedlosti k pozici středního rolnického hospodářství. Nastíněný trend nedoznal výraznějších změn ani ve druhé polovině 17. a na počátku 18. století. Vyznačen byl postupnou restaurací výrobní kapacity selského hospodářství, která byla v době pořízení tereziánského katastru, na konci druhého desetiletí 18. století, již plně obnovena. Otázku vývoje sociálních struktur ve zkoumaném regionu na základě rozsahu zemědělské půdy je možné uzavřít konstatováním, že vykazoval zřetelné rysy kontinuity základního trendu, vymezeného trvale nízkým významem nejnižších kategorií osedlého obyvatelstva, který v pramenech sledujeme od konce 16. až do počátku 18. století.

Dále jsme věnovali pozornost charakteru, skladbě a možnostem zemědělské výroby zdejšího venkovského obyvatelstva. I tato část přinesla některé zpřesňující poznatky zčásti nekonvenující s dosavadním stavem poznání, které pro uvedené období vycházelo především z pozůstalostních inventářů pozemkových knih. Rozbor intenzity hospodaření, osevní skladby a vybavení usedlostí živým a mrtvým inventářem v pozemkových knihách sousedního panství

Košátky nám vzhledem k odlišnému charakteru jejich inventářů, pořizovaných nikoliv za účelem pozůstalostního řízení, ale k postižení hodnoty a výrobní kapacity usedlosti v období před válečnou devastací, umožnil více se přiblížit výrobnímu potenciálu poddanského hospodářství v úrodné oblasti „*kraje*". Současně bylo možné přistoupit ke kritice užívané pramenné základny.

V pasáži postavené na analýze trhových smluv, evidovaných v pozemkových knihách brandýského panství, jsme se zaměřili na sledování rozsahu, okolností a motivů majetkových transakcích poddaných v několika vybraných lokalitách. Provedený rozbor na jedné straně potvrdil silnou reakci venkovského hospodářství na výjimečné události, které negativně zasahovaly do životního rytmu poddaných, jako byly epidemie moru či válečné události, na druhé straně pak naznačil odlišný charakter majetkových transakcí druhé poloviny 17. století. Zřetelně se v nich projevovala zhoršená ekonomická pozice rolnictva a růst významu ingerencí ze strany vrchnostenské správy.

Podstatě posledně zmiňovaného jevu jsme se přiblížili v kapitole, jejímž předmětem byla analýza okolností a možností vznikání a zanikání poddanského svazku v dlouhém období od poloviny 16. století do konce století 17. V postojích vrchnostenské správy vůči poddaným žádajícím o propuštění z poddanského svazku jsme rozpoznali jak prvky vykazující vysokou míru kontinuity, tak jevy, které byly silně dobově podmíněné. K prvním náležel princip reciprocity, obecný postoj k instituci manželství, význam dědického podílu a pozice jedince v síti sociálních vztahů, ke druhým pak především ohled na ekonomický přínos poddaného, který prošel v průběhu 17. století znatelnou proměnou. Jako reálný se za situace poválečné agrární deprese ukázal zájem vrchnosti na omezení pohybu některých vrstev venkovského obyvatelstva, který byl zdůvodňován potřebou pracovních sil pro vrchnostenské režijní podniky a zájmem o zachování stability v držbě poddanské nemovitosti. Na druhé straně však i v této době stále existoval soubor dalších výše zmíněných kritérií, která uvedené překážky mnohdy relativizovala a i osedlým poddaným umožňovala dosáhnout propuštění z poddanského svazku. Na uvolněných možnostech migrace neosedlých vrstev obyvatelstva a zběhlých poddaných se podílel malý respekt vrchnostenské správy vůči zákonným normám, který vedl k tomu, že i poddaným bez dokladů původu a statutu nebylo v zásadě bráněno, aby se usazovaly na panství a vstupovali zde do poddanského svazku.

Snaha po postižení významu třicetileté války v sociálním a ekonomickém postavení venkovského obyvatelstva nás nakonec přivedla ke zkoumání dopadu tohoto konfliktu na všednodenní rytmus zdejších obyvatel, v němž jsme se na základě jednotlivých případů, zachycených v korespondenci mezi samotnými poddanými a vrchnostenskou či komorní

správou, pokusili o vymezení typologie forem sociálních interakcí, které by ve větší míře než to dosud činilo naše dějepisectví, přihlíželo k jejich různorodosti. Cílem bylo rozlišit a pojmenovat širokou škálu prostředků a mechanismů, které venkovské společnosti umožňovaly čelit válečné realitě. Výraznou inspirací nám přitom bylo současné zahraniční bádání, které si právě takové otázky dnes klade. Nejprve jsme položili důraz na zkušenost a dobrou obeznámenost české společnosti stojící na prahu třicetileté války se všemi riziky i výhodami, které interakce s vojáky v raném novověku přinášela, a která někdy v naší historiografii není plně doceňována. Poukázali jsme na pestrý obraz vztahu vojenského a civilního prostředí, v němž se prolínalo působení řady protichůdných momentů, aniž bychom ovšem chtěli a mohli bagatelizovat právě ten prvek, který byl obzvláště četný a pro venkovské obyvatelstvo mimořádně tíživý – násilný konflikt. Analyzovali jsme všechny jeho formy, s nimiž bylo možné se na brandýském panství setkat a poukázali jsme na skutečnost, že kořeny násilného chování vojáků nelze spojovat ani tak s jejich mravní pokleslostí, jako spíše s obecnými nedostatky soudobého vojenského systému a odlišnostmi v konfiguraci hodnot, norem a vzorů chování, které zmíněný střet zájmů přenášely na úroveň kulturního konfliktu. Mezi prostředky, které poddaní užívali při obraně vlastních životů a statutu jsme na prvním místě uvedli samotný poddansko – vrchnostenský vztah, jehož nedílnou součástí byla ochrana zájmů poddaných ze strany vrchností. Jejím výrazem byly v průběhu třicetileté války četné poddanské supliky. Ukázali jsme si, jak umně v nich pisatelé zacházeli s vlastním nízkým statutem v soudobé společenské hierarchii, svým podřízeným postavením, skutečnou hmotnou nouzí, ale také ideálem křesťanské paternalistické vrchnosti, aby získali její podporu. Podpora vrchností vůči poddaným byla v průběhu třicetileté války mnohostranná. Zahrnovala zastoupení a podporu zájmů venkovanů u orgánů centrální a vojenské správy, úlevy z feudální renty, kontribuce, ochranu před věřiteli, půjčky a dary obilí a dobytka.

Abychom se vyhnuli idealizaci poměrů, je třeba přiznat, že souběžně s výše zmíněnými projevy ochrany a sounáležitosti neváhali představitelé vrchnostenské správy tvrdě uplatňovat své nároky tam, kde šlo o zájmy ekonomiky velkostatku. Rozklad volného trhu pracovní síly, k němuž za války došlo, tak vedl k tomu, že správa panství byla nucena přistoupit k vymáhání vyššího zapojení vlastních poddaných do provozu ekonomiky velkostatku a tato situace, zpočátku snad chápané jako mimořádný stav pomoci poddaných vlastní vrchnosti, se s ohledem na ekonomický vývoj poválečného období stala již trvalým jevem. V přímé souvislosti se zvýšenými nároky na poddanskou pracovní sílu, populačními ztrátami a agrární depresí druhé poloviny 17. století byl také zvýšený rozsah ingerencí do držby poddanské nemovitosti.

Vedle výše zmíněné podpory vlastní vrchnosti se poddaní mohli opírat také o soudobý institut sociální pomoci v podobě křesťanského milosrdenství a solidarity. Poddaným v nouzi tak byl poskytován azyl a materiální pomoc i mimo hranice vlastních venkovských komunit a panství a bylo jim možné uchylovat se k žebrotě jako efektivnímu prostředku obživy. Významnou oporu poskytovala venkovskému obyvatelstvu také vlastní venkovská společenství, která na bázi korporací zastupovala zájmy svých členů v interakci s vrchností či vojáky. Poddaní nebyli zdaleka jen pasivně odevzdání svému osudu, jak by se mohlo zdát z jejich lamentací, ale, jak jsme to sledovali na několika případech, za pomoci vlastních sociálních i prostorových vazeb, které zdaleka nebyly omezeny jen na prostor panství, se jim mnohdy podařilo dosáhnout vrácení zcizeného majetku. Ke strategickým prostředkům venkovského obyvatelstva patřilo také vyjednávání, spolupráce a udržování obchodních vztahů s vojáky.

V poslední části jsme se pak věnovali rozboru příčin, průběhu a dopadů třicetileté války na situaci poddanského osídlení. Třebaže škody a ztráty na majetku a životech dosahovaly ve vymezeném prostoru značných rozměrů, ukázali jsme si, že to byl především geografický prvek, který v součinnosti s nastíněnými mechanismy utvářel předpoklady pro přetrvání základních rodinných struktur, jež jsme zaregistrovali v méně komunikačně vytížené severovýchodní části panství.

Předložená práce tak analýzou základních trendů, mechanismů a prostředků působících na utváření sociální a ekonomické pozice venkovského obyvatelstva vymezeného území v raném novověku s důrazem na význam a úlohu třicetileté války vytvořila potřebnou základnu pro další, hlouběji – mikrohistoricky - zaměřené výzkumy, které by zohledňovaly úlohu individuálních strategií a vazeb jedince v dobové síti sociálních vztahů, a v nichž autor práce hodlá pokračovat.

PRAMENY

Vydané prameny

BECKOVSKÝ, J., *Poselkyně starých příběhův českých,* ed. A. Rezek, díl druhý, svazek třetí, Praha 1880.
Codex iuris Bohemici, II/2, ed. H. Jireček, Praha 1870.
Documenta Bohemica Bellum Tricennale ilustrantia, Praha 1971 – 1981.
Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg. Eine Quelle zur Sozialgeschichte, Hrsg. Jan Peters, Berlin 1993.
HAASOVÁ, M., *Berní rula 18. Kraj kouřimský*, díl I., Praha 1952, s. 61 – 95.
CHALUPA, A. – NUHLÍČEK, J. – RAJTORAL, F., *Tereziánský katastr český*, sv. 2, Praha 1964.
CHALUPA, A. – ČECHURA, J. – RYANTOVÁ, M. (ed.), *Berní rula*, 8-9, Kraj Boleslavský, Praha 2001.
KLÍMOVÁ, H.(ed.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, Kouřimsko, Praha 1997.
LÍVA, V., *Prameny k dějinám třicetileté války*. Regesta fondu militare archivu ministerstva vnitra ČSR v Praze, II. – VIII., Praha 1938 – 1957.
Müllerova mapa Čech z roku 1720, vyd. K. KUCHAŘ, Praha 1948.
PAZDEROVÁ, A., *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, Boleslavsko I., Praha 1994, s. 17 – 39.
POLIŠENSKÝ, J., *Kniha bolesti a smutku*, Praha 1949.
REZEK, A., (ed.), *Paměti Mikuláše Dačického z Heslova,* svazek první, Praha 1878.
Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu, díly VIII. – XI., Praha 1895 – 1941.

Archivní prameny

STÁTNÍ ÚSTŘEDNÍ ARCHIV PRAHA

Fond Stará manipulace, sign. B 94, S 195.

Fond Nová manipulace, sign. B 37.

Fond Archiv kolegiátní kapituly vyšehradské, inv. č. 98, sign. XIII, fasc. 13.

Fond České oddělení dvorské komory, sign. ČDKM IV, Čechy 17/2, 18/1 – 3.

Fond Staré Militare, 1618 – 1648.

Fond Tereziánský katastr, panství Brandýs nad Labem, fasse, spisy (1461).

Fond Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze, Urbář panství Brandýs nad Labem z roku 1651, nesignováno.

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV PRAHA

Fond Velkostatek Brandýs nad Labem, inv. č. 133, pozemkové knihy inv. č. 1 (Okr. soud Brandýs n. L.), č. 126 (Okr. soud Mladá Boleslav), č. 226 (Archiv velkostatku).

ARCHIV PRAŽSKÉHO HRADU

Fond Sbírka rukopisů různé provenience, rukopisy č. 2, Urbář panství Brandýs nad Labem z r. 1592.

ARCHIV NÁRODNÍHO MUZEA

Fond Sbírka F, sign. F 13, karton 11, Brandýs nad Labem – panství.

LITERATURA

BERÁNEK, V., *Hospodářskosociální poměry komorních velkostatků na středním Labi v letech 1547-1630 (panství Brandýs nad Labem, Přerov nad Labem a Lysá nad Labem)*, obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2003.

BERÁNEK, V., *Proměny dvorového hospodaření na komorních panstvích do prvních let třicetileté války (panství Brandýs nad Labem, Přerov nad Labem a Lysá nad Labem)*, Časopis Národního muzea, řada historická, ročník 174, číslo 1-2, 2005, s. 23-56.

BÍLEK, T. V., *Reforma katolická neboli obnovení náboženství katolického v Království českém po bitvě bělohorské*, Praha 1892.

BLÁHOVÁ, M.-MAŠEK, R., *Karel IV. Státnické dílo*, Praha 2003.

BORSKÁ, M.-URBÁNKOVÁ, M. *Obilní trhy a ceny obilí v Čechách v 18. století*, Acta Universitatis Carolinae, 1977, č. 3, s. 109-138.

BORSKÁ M.-URBÁNKOVÁ, M., *Zásobování Prahy obilím v 18. století ve světle tereziánského katastru*, Pražský sborník historický, 24, 1991, s. 51-96.

BRAKE, W., *Shaping History: Ordinary People in European Politics, 1500–1700*, Berkeley 1998.

BRÖCKLING, U.-SIKORA, M. (Ed.), *Armeen und ihre Deserteure. Vernachlässigte kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1998.

BURSCHEL, P., *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994.

BURSCHEL, P., *Himmelreich und Hölle. Ein Söldner, seit Tagebuch und die Ordnungen des Krieges*, in: B. von Krusenstjern-H. Medick (Hg.), Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe, Göttingen 1999, s. 181-194.

BURSCHEL, P., *Zur Sozialgeschichte innermilitärischer Disziplinierung im 16. und 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 42, 1994, s. 965-981.

BURSCHEL, P., *Himmelreich und Hölle. Ein Söldner, seit Tagebuch und die Ordnungen des Krieges*, in: B. von Krusenstjern-H. Medick (Hg.), Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe, Göttingen 1999, s. 181-194.

BUSSMANN, K.-SCHILLING, H., *1648. Krieg und Frieden in Europa. Katalog.*, Textb. I: Politik, Religion, Recht und Gesellschaft, Textbd. II: Kunst und Kultur, Münster 1998.

BŮŽEK, V., *Šlechta ze zemí Koruny české na habsburských dvorech v předbělohorském století*, in: Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526-1740), Opera historica, 10, 2003, s. 153-189.

CERMAN, M.-MAUR, E., *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750*, Český časopis historický, 4, 2000, 772.

CERMAN, M., *Venkovské společnosti a agrárně-dějepisecké tvoření modelů v nové perspektivě. Srovnávací analýza středo- a východoevropských agrárních struktur od 14. do 17. století*, Časopis Matice moravské, 120, 2001, s. 337-395.

CERMAN, M.-ZEITLHOFER, H.(hrsg.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert*, Wien-München 2002.

CERMAN, M.-MATUŠÍKOVÁ, L.-ZEITLHOFER, H., *Projekt „Sociální struktury v Čechách". Rozbor pramenů s použitím počítače*, část I., Archivní časopis 49, 1999, s. 112-128.

CONTAMINE, P., *Válka ve středověku*, Praha 2004.

CONTAMINE, P. (ed.), *War and Competition between States*, New York 2000.

CZUDEK, T., *Regionální členění reliéfu ČSR*, in: Soubor map fyzickogeografické regionalizace ČSR, Brno 1973.

ČÁŇOVÁ, E., *Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech (1620-1671)*, Sborník archivních prací 35, 1985, s. 486-560.

ČÁŇOVÁ, E., *Počátky rekatolizace ve středočeském kraji*, Středočeský sborník historický 7, 1972, s. 61–75.
ČÁŇOVÁ, E., *Rekatolizace ve středočeském kraji*, Středočeský sborník historický 11, 1976, s. 65–85.
ČAPEK, O., *Lesní država a myslivost panství košáteckého*, Boleslavan. Vlastivědný sborník Mladoboleslavska a Benátecka, ročník 1932/1933, s. 5-11, 38-43.
ČECHURA, J., *Selské rebelie roku 1680.* Sociální konflikty v barokních Čechách, Praha 2001.
ČECHURA, J., *Černínové versus Kysíbelští*, Praha 2003.
ČECHURA, J.-ČECHUROVÁ, J., *Mobilita v jedné české pobělohorské vsi: Pelejovice 1650-1700*, in: K novověkým sociálním dějinám českých zemí I., Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848, Praha 1999, s. 94-124.
ČERNÝ, V., *Kolovratské a berkovské listiny ve státním archivu zemědělském*, Praha 1931.
DOBEŠOVÁ, J., *Poddanská usedlost v pozemkových knihách na komorním panství brandýsko-přerovském* v 17. století, diplomová práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2001.
DOKOUPIL L.-FIALOVÁ L.-MAUR E.-NESLÁDKOVÁ L., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.
DONATI C., *Militärstrukturen der italienischen Staaten in der frühen Neuzeit: ein Forschungsbericht jüngster Studien*, Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin, ročník 7, sešit 2, 2003, s. 145-167.
DOSKOČIL, K., *Popis Čech r. 1654. Souhrnný index obcí k berní rule*, Praha 1953.
DOSTÁL, F., *Valašská povstání za třicetileté války*, Praha 1956, s. 67-100.
DUCHHARDT H.-VEIT, P. (ed.), *Krieg und Frieden im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Theorie-Praxis-Bilder*, Mainz 2000.
ĎURČANSKÝ, M., *Zkušenosti Nymburských s vojáky za třicetileté války. Sonda do problematiky obrazu vojáka v českém prostředí*, Kuděj, 1, 1999, č. 1, s. 22-38.
DURCHHARDT, H.-VEIT, P. (hg.), *Krieg und Frieden im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Theorie-Praxis-Bilder*, Mainz 2000.
DVOŘÁK, J., *Dvě pražské pozdně gotické středověké cesty*, Historická geografie, 11, 1973, s. 139-161.
ECKHARDT, W. A.-KLINGELHÖFER, H., *Bauernleben im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges. Die Stausebacher Chronik des Caspar Preis 1636–1667*, Marburg-Lahn 1998.
ENGLUND, P.,*Nepokojná léta. Historie třicetileté války*, Praha 2000.
FIALOVÁ, L. a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998.
FIALOVÁ L., *Dějiny obyvatelstva České republiky a francouzští demografové*, in: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích, ed. P. Horská-M. Nodl, Praha 2003, s. 197-204.
Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích, ed. P. Horská-M. Nodl, Praha 2003.
GEREMEK, B., *Slitování a šibenice*, Praha 2003.
GESTRICH, A.-KRAUSE, J.-MITTERAUER, M., *Geschichte der Familie*, Stuttgart 2003.
GRULICH, J., *Poddanská nemovitost a dědické právo na Táborsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, Jihočeský sborník historický, 63, 1994, s. 44-54.
GRULICH, J.-ZEITLHOFER, H., *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*, Historická demografie 22, 1998, s. 79-105.
HAGEMANN, K.-PRÖVE, R. (Ed.), *Landsknechte, Soldatenfrauen und NationalKrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel*, Frankfurt-New York 1998.
HANZAL, J., *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, Sborník archivních prací, 14, 1964.
HARMS W.-SCHILLING, M., *Deutsche Illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1980–1997.
HIML, P., *Die „armben Leüte" und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680-1781)*, Stuttgart 2003.
HIML, P., *Myšlení venkovských poddaných v raně novověkých jižních Čechách pohledem trestně právních pramenů*, Opera historica, 4, 1995, s. 153-194
Historická demografie, Rejstřík 1-20, Praha 1996.
HIML, P., *Vrchnost a venkované v myšlení poddanské společnosti na českokrumlovském panství v 17. a 18. století*, Opera historica, 5, 1996, 639-660.
HOCHEDLINGER M., *„Bella gerant alii..."? On the State of Early Modern Military History in Austria*, Austrian History Yearbook 30, 1999, s. 237-277.
HOFMANN, G., *Populace Čech na sklonku 17. století*, Sborník archivních prací, 41, 1991, č. 2, str. 417-446.
HONC, J., *Roční spotřeba žita a chleba v čeledních dávkách, deputátech, výměncích a ve špitálních dávkách v letech 1452-1845*, Acta Universitatis Carolinae, 1971, Philosophica et historica 1, s. 190, 197.
HUHTAMIES M., *Kriegswesen und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit in der finnisch-schwedischen Geschichtsforschung*, Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin, ročník 5, sešit 2, 2001, s. 118-127.
CHALUPA, A., *Venkovské obyvatelstvo v Čechách v tereziánských katastrech (1700-1750)*, Sborník Národního muzea v Praze, řada A, Historie, sv. XXIII, č. 4-5, s. 197-375.

CHOCHOLÁČ, B., *O studiu pozemkových knih*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, C 40, 1993.
CHOCHOLÁČ, B., *Selské peníze.* Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století, Brno 1999.
IGGERS G., *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivity k postmoderní výzvě*, Praha 2002.
JANÁČEK, J., *České dějiny. Doba předbělohorská*, 1526-1547, I/II., Praha 1984, s. 299-309.
JANÁČEK, J., *Sixt z Ottersdorfu. O pokoření stavu městského léta 1547*, Praha 1950.
JANÁČEK, J., Pád Rudolfa II., Praha 1973.
JANÁČEK, J., Rudolf II. a jeho doba, Praha 1987.
JÜTTE, R., *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge 1994.
KAISER, M.-KROLL, S., *Militär und Religiosität in der Frühen Neuzeit*, Münster 2004.
KAISER, M., *Die Söldner und die Bevölkerung. Überlegungen zu Konstituierung und Überwindung eines lebensweltlichen Antagonismus*, in: S. Kroll, K. Krüger (ed.), Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit, Hamburg 2000, s. 79-120.
KAISER, M., *Inmitten des Kriegtheaters. Die Bevölkerung als militärischer Faktor und Kriegsteilnehmer im Dreißigjährigen Krieg*, in: B. Kroener-R. Pröve (Hrsg.), Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit, Paderborn 1996, s. 281-303.
KEJŘ, J., *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998.
KINGRA, M. S., *The Trace Italienne and the Military Revolution during the Eighty Years' War, 1567–1648*, The Journal of Military History, sv. 57, č. 3, 1993, s. 431-446.
KLEINEHAGENBROCK, F., *Grafschaft Hohenlohe im Dreißigjährigen Krieg. Eine erfahrungsgeschichtliche Untersuchung zu Herrschaft und Untertanen*, Stuttgart 2003.
KLÍMA, A., *Dlouhá válka (1618-1648)*, Praha 1996.
KLUČINA, P., *Třicetiletá válka. Obraz doby 1618-1648*, Praha 2000.
KOLDÍNSKÁ, M., *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha 2001, s. 66-67.
KOLDINSKÁ, M.-MAŤA, P., *Deník rudolfínského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602-1633*, Praha 1997.
KOLDINSKÁ, M., *Válka a všední den. Odraz třicetileté války v každodenním životě české šlechty*, Historie a vojenství, 50, 2001, č. 1, s. 10-23.
KOLDINSKÁ, M., *Pražská a vídeňská každodennost za třicetileté války očima nejvyššího purkrabího*, in: Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku, České Budějovice 1999, s. 559-574.
KORTÜM, H., (Ed.), *Krieg im Mittelalter*, Berlin 2001.
KOSTLÁN, A., *„Cenová revoluce" a její odraz v hospodářském vývoji Čech*, Folia historica Bohemica, 11, 1987, s. 161-207.
KRAUS, J., Rétorika a řečová kultura, Praha 2004.
KROENER, B. R., *Militär in der Gesellschaft. Aspekte einer neuen Militärgeschichte der Frühen Neuzeit*, in: Thomas Kühne, Benjamin Ziemann (ed.), Was ist Militärgeschichte, Paderborn u. a. 2000, s. 283-299.
KROENER, B. R.,-PRÖVE, R.(hg.), *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*, Paderborn 1996.
KROENER, B. R., *„Die Soldaten sind ganz arm, bloss, nackend, ausgemattet." Lebensverhältnisse und Organisationsstruktur der militärischen Gesellschaft während des Dreissigjährigen Krieges*, in: K. Bussmann-H. Schilling (ed.), 1648. Krieg und Frieden in Europa. Katalog., Textbd. I: Politik, Religion, Recht und Gesellschaft, Münster 1998, s. 285-292.
KROFTA, K., *Dějiny selského stavu (Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě)*, Praha 1949[2]
KROLL, S.-KRÜGER, K. (ed.), *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, Münster-Hamburk-London 2000.
KRUSENSTJERN, VON B.-H. MEDICK (hg.), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen 1999.
KRUSENSTJERN, VON B., *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Beschreibendes Verzeichnis*, Berlin 1997.
KUČA, K., *Města a městečka*, díl III, Praha 1998.
KUCHAŘOVÁ, H., *Třicetiletá válka Jana Tomáše Brisigella*, Sborník okresního archivu v Lounech, 10, 2001, s. 123-164.
KYPTA, J.-ŠULC, J., *K formám pronikání slohových výtvarných prvků do prostředí venkovské usedlosti (Pozdně gotické brány v Jenštejně a Dřevčicích)*, Památky středních Čech, 18/1, 2004, s. 25-39.
LEDVINKA, V., *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období*, Folia historica Bohemica 11/1987, str. 103-132.
Lexikon des Mittelalters, I., München-Zürich, 1980.
MAREK, J. –ŠMAHEL, F., *Škola Annales v zrcadle českého dějepisectví*, Český časopis historický, 97, 1999, s. 1-18
MAUR, E., *Urbanizace Čech v raném novověku*, Historická demografie, 25, 2001, s. 5-64.

MAUR, E., *Český komorní velkostatek v 17. století. Příspěvek k otázce „druhého nevolnictví v českých zemích"*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, Monographia, LIX, 1975, Praha 1976.
MAUR, E., *Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách*, Prameny a studie, 33, 1990, s. 3-129.
MAUR, E., *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, Historická demografie, 8, 1983, s. 7-43.
MAUR, E., *K utužení feudálních vztahů na komorních panstvích v době pobělohorské*, in: Z českých dějin. Sborník prací in memoriam prof. dr. V. Husy, Praha 1966, s. 151-169.
MAUR, E., *Populační vývoj českých komorních panství v druhé polovině 17. století*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, č. 2, s. 9-79.
MAUR, E., *Český komorní velkostatek a trh*, Sborník historický, 22, 1974, s. 53-114.
MAUR, E., *Palackého koncepce českých agrárních dějin a její osudy*, in: František Palacký (1798-1998). Dějiny a dnešek, Praha 1999, s. 139-152.
MAUR, E., *Vrchnosti a poddaní za třicetileté války*, Folia historica Bohemica, 8, 1985, s. 241-257.
MAUR, E., *Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*, Hospodářské dějiny 7, 1981, str. 203-226
MAUR, E., *Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku*,
AUC, Philosophica et historica, 1976, č. 1, s. 229-258.
MAUR, E., *Vznik a územní proměny majetkového komplexu českých panovníků ve středních Čechách v 16. a 17. století*, Středočeský sborník historický, 11, 1976, s. 53-63.
MAUR, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, Sborník archivních prací, XIV., 1964, s. 57-87.
MAUR, E., *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, in: Traditio et Cultur. Miscellanea Historica Bohemica, Praha 1993, s. 163-174.
MAUR, E., *Příspěvek k vývoji poddanského purkrechtu v pobělohorském období*, Vědecké práce Zemědělského muzea, 14, 1974, s. 51-61.
MAUR, E., *Nepřátelská agitace mezi poddanými v Čechách za válek 17. a 18. století (se zvláštním zřetelem k válce o dědictví rakouské)*, in: Z. Kárník-J. Štaif (ed.), K novověkým sociálním dějinám českých zemí, I., Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848, Praha 1999, s. 125-165.
MAUR, E., *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, ČSČH 19, 1971, str. 168-173.
MAUR, E., *K česko-francouzským vědeckým stykům na Filozofické fakultě UK v 50. a 60. letech (obor historie)*, in: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích, ed. P. Horská-M. Nodl, Praha 2003, s. 27-43.
MAUR, E., *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, in: Traditio et Cultus. Miscellanea Historica Bohemica, Praha 1993.
MEUMANN, M.-NIEFANGER, D. (ed.), *Ein Schauplatz herber Angst. Wahrnehmung und Darstellung von Gewalt im 17. Jahrhundert*, Göttingen 1997.
MEZNÍK, J., *Venkovské statky pražských měšťanů v době předhusitské a husitské*, Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, ročník 75, sešit 2, Praha 1965.
MERHOUT, C., *Jenštejn, hrad a městečko*, Časopis Společnosti přátel starožitností, 8, 1900, s. 16-30, 64-71.
MÍKA, A., *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960.
MIKULEC, J., *Poddanská otázka v barokních Čechách*, Praha 1993.
MIKULEC, J., *Dějiny venkovského poddaného lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, Český časopis historický, 88, 1990.
MÜLLER, V.(ed.), *Vysvětlivky k souboru geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů v měřítku 1:50000*, List 12-24 Praha, Praha 1992.
MÜLLER, V.(ed.), *Vysvětlivky k souboru geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů v měřítku 1:50000*, List 12-22 Mělník, Praha 1992.
MÜLLER, V.(ed.), *Vysvětlivky k souboru geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů v měřítku 1:50000*, List 13-13 Brandýs nad Labem-Stará Boleslav, Praha 1991.
MÜLLER, V.(ed.), *Vysvětlivky k souboru geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů v měřítku 1:50000*, List 13-11, Benátky nad Jizerou, Praha 2001.
NEŠPOR, Z. R.-HORSKÝ, J., *Historická antropologie? Metodické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie*, Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny, 2004, č. 1, s. 61-81.
NODL, M., *Otázky recepce francouzské historiografie v českém prostředí: totální dějiny, dlouhé trvání a mentality*, in: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích, ed. P. Horská-M. Nodl, Praha 2003, s. 95-132.
NODL, M., *Mikrohistorie a historická antropologie*, Dějiny-teorie-kritika 2, 2004, s. 237-252.
NOŽIČKA, J., *Hlavní příčiny ztráty vláhy ve středním Polabí*, Práce výzkumných ústavů lesnických ČSR, 8, 1955, str. 183-202.
NOŽIČKA, J., *Z minulosti brandýských lesů a jejich zařízení*, Práce výzkumných ústavů lesnických ČSR, 11, 1956, str. 189-212.
NOVÁK, J. B., *Rudolf II. a jeho pád*, Praha 1935.

NOWOSADTKO, J., *Krieg, Gewalt und Ordnung. Einführung in die Militärgeschichte*, Tübingen 2002.
OLŠÁKOVÁ, D., *Dobová recepce školy Annales v českých historických časopisech v 60. letech 20. století* , in: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích, ed. P. Horská-M. Nodl, Praha 2003, s. 180-196.
PÁNEK, J., *Politický systém předbělohorského českého státu*, Folia historica bohemica, 11, 1987, s. 41-89.
PÁNEK, J., *První krize habsburské monarchie*, in: Stavovský odboj roku 1547. První krize habsburské monarchie. Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Pardubicích 29.-30. 9. 1997, sestavil P. Vorel, Pardubice-Praha 1999.
PÁNEK, J., *Podíl předbělohorského českého státu na obraně střední Evropy proti osmanské expanzi*, Český časopis historický, 36, 1988, s. 856-872; 37, 1989, s. 71-84.
PÁNEK, J., *Turecké nebezpečí a předbělohorská česká společnost*, Studia Comeniana et historica, XI/23, 1981, s. 53-72.
PARKER, G., *The „Military Revolution," 1560-1660-a Myth?*, Journal of Modern History, 48, 1976, s. 195-214.
G. PARKER, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800*, Cambridge 1988, 1996[2].
PAZDEROVÁ, A., *Venkovští poddaní rychnovského panství v 17. století ve světle gruntovní knihy (Příspěvek k problematice tzv. druhého nevolnictví)*, Historická demografie, 22, 1998, s. 51-68.
PEKAŘ, J., *Kniha o Kosti*. Kus české historie, Praha 1998.
PEŠÁK, V., *Studie k dějinám královské české komory*, Sborník Archivu ministerstva vnitra, VI, 1933, s. 67-178.
PEŠÁK, V., *Dějiny královské české komory od roku 1527*, Část I., Začátky organizace české komory za Ferdinanda I., Sborník Archivu ministerstva vnitra republiky československé, III, 1930.
PEŠÁK, V., *Hospodářství a správa komorních panství v Čechách za Maxmiliána II.*, Časopis pro dějiny venkova, 16, 1929, s. 50-58, 116-134, 195-216, 279-296.
PETERS, J. (ed.), *Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg*. Eine Quelle zur Sozialgeschichte, Berlin 1993.
PETRÁŇ, J., *Matouš Ulický a poddanské povstání na Kouřimsku a Čáslavsku v roce 1627*, Acta Universitatis Carolinae, 1954, 7, Philologica et historica, s. 49-66.
PETRÁŇ, J., *Ceny obilí a tržní okruhy v 18. a počátkem 19. století*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, Studia historica XVII., 1977, s. 9-49.
PETRÁŇ, J., *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964, s. 53-86.
PETRÁŇ, J., *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*, AUC, Philosophica et historica, 1963, Monographia, V.
PETRÁŇ, J., *Na téma mýtu Bílá hora*, in: Traditio et cultus. Miscellanea historica Bohemica Miloslao Vlk, archiepiscopo Pragensi, ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata. Praha 1993, s. 141-162.
PLACHT, O., *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století*, Praha 1957.
PLACHT, O., *České daně 1517-1652*, Praha 1924.
POLIŠENSKÝ, J., *Kniha bolesti a smutku*, Praha 1949.
POLIŠENSKÝ, J.,*Třicetiletá válka a evropská krize 17. století*, Praha 1970.
POLIŠENSKÝ, J., *Třicetiletá válka a český národ*, Praha 1970.
PROCHÁZKA, V., *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.
PRÖVE, R., *Vom Schmuddelkind zur anerkannten Subdisziplin? Die „neue Militärgeschichte" der Frühen Neuzeit. Perspektiven, Entwicklungen, Probleme*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 51, 2000, s. 597-612.
PRÖVE, R. (ed.), *Klio in Uniform? Probleme und Perspektiven einer modernen Militaergeschichte der fruehen Neuzeit*, Wien 1997
PRÖVE, R., *Der Soldat in der „guten Bürgerstube". Das frühneuzeitliche Einquartierungssystem und die sozioökonomischen Folgen*, in: B. KROENER-R. PRÖVE (Hrsg.), Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit, Paderborn 1996.
PRÖVE, R., *Dimension und Reichweite der Paradigmen „Sozialdisziplinierung" und „Militarisierung" im Heiligen Römischen Reich*, in: H. Schilling (Ed.), Institutionen, Instrumente und Akteure sozialer Kontrolle und Disziplinierung im frühneuzeitlichen Europa, Frankfurt am Main 1999, s. 65-85.
PRÁŠEK, J. V., *Brandejs nad Labem. Město, panství i okres, Díl I. - III.*, Brandejs nad Labem, 1908-1912.
Půdní mapa ČR, List 12-24 Praha, Praha 1988.
Půdní mapa ČR, List 12-22 Mělník, Praha 1991.
Půdní mapa ČR, List 13-13 Brandýs nad Labem-Stará Boleslav, Praha 1990.
Přehled dějin Československa, I/2 (1526-1848), Praha 1982.
RATAJ, T., *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002.
REPGEN, K., *Über die Geschichtsschreibung des Dreißigjährigen Krieges: Begriff und Konzeption*, in: Týž (ed.), Krieg und Politik 1618-1648. Europäische Probleme und Perspektiven, München 1988, s. 1-84.
REZEK, A., *Dějiny saského vpádu do Čech roku 1631*, Praha 1889.
REZEK, A., *Statky skonfiskované r. 1547 a jejich rozprodávání*, Památky archeologické, X., 1874-1887.
ROBERTS, M., *The Military Revolution, 1560-1660*, Belfast 1956.

ROBERTS, M., *The Military Revolution, 1560-1660*, in: Essays in Swedish History, London 1967. s. 195-225.
ROGG, M., *Landsknechte und Reisläufer: Bilder vom Soldaten. Ein Stand in der Kunst des 16. Jahrhunderts*, Paderborn-München-Wien-Zürich 2002.
ROECK B., *Der Dreißigjährige Krieg und die Menschen im Reich. Überlegungen zu den Formen psychischer Krisenbewältigung in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, in: B. Kroener, R. Pröve (ed.), Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit, Paderborn 1996, s. 265-280
ROECK, B., *Einige offene Fragen und Perspektiven der Forschung*, in: Krusenstjern, von B.- Medick H. (hg.), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen 1999, s. 609–620.
ROECK, B., Diskurse über den Dreißigjährigen Krieg. Zum Stand der Forschung und zu einigen offenen Problemen, in: Duchhardt H.-Veit, P. (ed.), Krieg und Frieden im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Theorie-Praxis-Bilder, Mainz 2000, s. 181–193.
ROGERS, C. J., *The Military Revolutions of the Hundred Years' War*, Journal of Military History, 57, 1993, s. 241-278.
SALABA, M., *Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových knih aj. knih, katastrů, map, starých účtů atd.*, Selský archiv, 14 - 16, 1921-1923.
SALABA, M., *Příspěvky k dějinám selského práva dědického v 17. století*, Český časopis historický, 12, 1906, 191-197
SEDLÁČEK, A., *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, díl I.-XV., Praha 1993-1998 (reprint).
SCHENNACH, M., *Der Soldat sich nit mit dem Baurn, auch der Baur nit mit dem Soldaten betragt. Das Verhältnis zwischen Tiroler Landbevölkerung und Militär von 1600 bis 1650*, in: S. Kroll, K. Krüger (ed.), Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit, Münster-Hamburk-London 2000, s. 41-78
SCHENNACH, M., *Supplikationen*, in: J. Pauser, M. Scheutz, T. Winkelbauer, Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert): ein exemplarisches Handbuch, Wien-München-Oldenburg 2004, s. 572–584.
SKLENÁŘ, K., *Pravěk na soutoku*, Mělník 1993.
SKLENÁŘ, *Pravěké nálezy na Mělnicku a Kralupsku. Archeologický místopis okresu Mělník v pravěku a rané době dějinné*, Mělník 1982.
SKLENÁŘ, K., *Pravěké nálezy na Mělnicku a Kralupsku. Archeologický místopis okresu Mělník v pravěku a rané době dějinné. Řada oprav a doplňků*, Mělník 1994.
STEJSKAL, A., *„Zeman bez sedláků stojí za sto jebáků". Obilní dluhy jako nedoplatku a forma selské rezistence na panství Český Krumlov v letech 1566-1602*, in: K novověkým sociálním dějinám českých zemí, díl 1, Praha 1999, s. 21-70.
SVOBODA, H., *Švédské obsazení Frýdlantu roku 1639 pohledem očitého svědectví Heinricha Griessela, zámeckého hejtmana*, Prameny Nisy, 1, 2000, s. 19-39.
ŠEDIVÝ, I., *Česká historiografie vojenství 1989-2002. Témata, metody, osobnosti, problémy, kontexty*, Český časopis historický 100, 2002, s. 868-901.
ŠMAHEL, F., *Husitská revoluce*, 1, Praha 1993.
ŠTEFANOVÁ, D., *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí.* Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750, Historická demografie, 22, Praha 1998, s. 107-144.
ŠTĚRBOVÁ, B., *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelecké Hoštice v letech 1654-1890*, Jihočeský sborník historický, 58, 1989, s. 125-136
ŠŤERBOVÁ, B.,*Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686-1910*, Historická demografie, 11, 1987, s. 9-140.
ŠULC, J.-JAROŠ, J.-KOŠŤÁK, J, *Košátky, Slivna a okolí od minulosti k dnešku*, Mělník 1999.
TALLET, F., *War and Society in early-modern Europe, 1495-1715*, London-New York 1992.
TIEFRUNK, K., *Odpor stavův českých proti Ferdinandovi I. l. 1547*, Praha 1874.
TLAPÁK, *K některým otázkám poddanské nezákupní držby v Čechách v 16. až 18. století*, Právněhistorické studie, 19, 1975, s. 177-209.
TOMÁŠEK, M., *Půdy České republiky*, Praha 2000.
TUREK, R., *Počátky Mladoboleslavska*, in: Mladá Boleslav od minulosti k dnešku, Mladá Boleslav 1974.
ULBRICHT, O., *Supplikationen als Ego-Dokumente. Bittschriften von Leibeigenen aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhundert als Beispiel*, in: W. Schulze (ed.), Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte, Berlin 1996, 149–174.
VACEK, F., *Urbáře a pozemkové knihy*, Časopis pro dějiny venkova, 13, 1926, 8-31.
VÁLKA, J., *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě*, Praha 1962.
VÁLKA, J. *„Nové dějepisectví" a české dějiny*, Časopis matice moravské, 117, 1998, s. 465-474.
VÁVRA, I., *Žitavská cesta*, Historická geografie 12, 1974, str. 27-91.
VLASÁK, E., *Polabské město Čelákovice*, Čelákovice 1990.
VOLF, M., *Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji*, Sborník archivních prací, 16, 1966, s. 50-127.

VOLF, M., *Nástin správy české berně v době předbělohorské*, in: Sněmy české, XI, sešit 1, Praha 1941.
VOLF, M., *Brandýské panství na sklonku patrimoniálního období*, Středočeský sborník historický, 5, 1970, s. 55-64.
VAN VOSS, L. H., *Introduction*, in: Týž (ed.), Petitions in Social History, Cambridge 2001, s. 1–10.
VYBÍRAL, Z., *Stavovství a dějiny moci v českých zemích na prahu novověku (Nové cesty k starému tématu)*, Český časopis historický, 99, 2001, str. 725-759.
VYBÍRAL, Z., *Partnerství nebo poslušnost? „Zemská" aristokracie mezi zemskou obcí a panovnickým dvorem na počátku konfesijního věku 1547-1619.*, Opera historica, 10, 2003, s. 235-248.
WILSON P., *British and american perspectives on early modern warfare*, Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin, ročník 5, sešit 2, 2001, s. 108-117
WINNIGE, N., *Wirschafen im Dreißigjährigen Krieg. Das Beispiel Göttingen*, in: B. von Krusenstjern-H. Medick (Hg.), Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe, Göttingen 1999, s. 273-306.
WÜRGLER, A., *Voices From Among the „Silent Masses": Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe*, in: L. H. van Voss (ed.), Petitions and Social Conflicts in Early Modern Europe, s. 11–34.
ZILLHARDT, G., *Der Dreißigjährige Krieg in zeitgenössischer Darstellung. Hans Heberles „Zeitregister" (1618-1672). Aufzeichmungen aus dem Ulmer Territoriem. Ein Beitrag zu Geschichtsschreibung und Geschichtsverständnis der Unterschichten*, Ulm 1975.